

IBERIA GRAECA

El legado arqueológico
griego en la península Ibérica

IBERIA GRAECA

El llegat arqueològic
grec a la península Ibèrica

IBERIA GRAECA

The Greek archaeological legacy
on the Iberian Peninsula

IBERIA GRAECA

Η ελληνική αρχαιολογική
κληρονομιά στην Ιβηρική Χερσόνησο

ISBN: 978-84-393-9071-8

Depósito Legal: GI-966-2012

Impresión: www.palahi.cat

Girona, 2012

© de la edición: Centro Iberia Graeca

© de los textos e ilustraciones: sus respectivos autores

IBERIA GRAECA

El legado arqueológico
griego en la península Ibérica

El llegat arqueològic
grec a la península Ibèrica

The Greek archaeological legacy
on the Iberian Peninsula

Η ελληνική αρχαιολογική
κληρονομιά στην Ιβηρική Χερσόνησο

con la colaboración del

ÍNDICE IBERIA GRAECA. EL LEGADO ARQUEOLÓGICO GRIEGO
EN LA PENÍNSULA IBÉRICA

	PRESENTACIÓN (Consejo Rector del Centro Iberia Graeca)	15
1	LOS GRIEGOS EN OCCIDENTE Paloma Cabrera (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional)	17
2	LAS FUENTES CLÁSICAS GRIEGAS Y SU RELACIÓN CON IBERIA Adolfo J. Domínguez (Universidad Autónoma de Madrid)	25
3	HISTORIOGRAFÍA DE LA ARQUEOLOGÍA GRIEGA EN LA PENÍNSULA IBÉRICA Paloma Cabrera (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional) Ricardo Olmos (CSIC-Instituto de Historia)	35
4	LAS COLONIAS GRIEGAS EN IBERIA Xavier Aquilué (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya)	46
5	LA CERÁMICA GRIEGA EN IBERIA. LAS VAJILLAS DE MESA Y DE REPRESENTACIÓN Carmen Sánchez (Universidad Autónoma de Madrid)	58
6	LA CERÁMICA GRIEGA EN IBERIA. ÁNFORAS Y COMERCIO DE ALIMENTOS José Pérez Ballester (Universitat de València)	66
7	LA NUMISMÁTICA GRIEGA EN IBERIA: CECAS Y CIRCULACIÓN MONETARIA Pere Pau Ripollès (Universitat de València)	74
8	LA ESCULTURA GRIEGA EN IBERIA Martín Almagro-Gorbea (Real Academia de la Historia)	82

9	LA EPIGRAFÍA GRIEGA EN IBERIA María Paz de Hoz (Universidad de Salamanca)	92
10	LA TORÉUTICA Y LA ORFEBRERÍA GRIEGAS EN IBERIA Sebastián Celestino (Unidad Asociada Universidad Autónoma de Madrid/Instituto de Arqueología de Mérida del CSIC)	103
11	INDÍGENAS Y GRIEGOS EN IBERIA: EMULACIONES E HIBRIDISMOS Arturo Ruiz (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica. Universidad de Jaén)	111
12	YACIMIENTOS, MUSEOS Y COLECCIONES DEL LEGADO ARQUEOLÓGICO GRIEGO EN ESPAÑA Y PORTUGAL Eduardo García Alfonso (Junta de Andalucía, Delegación Provincial de Cultura, Málaga)	120
13	MIL AÑOS DE RELACIONES POLÍTICAS, MILITARES Y CULTURALES HISPANOGRIEGAS (SIGLOS VI-XVI) Eusebi Ayensa (Instituto Cervantes de Atenas)	137
14	LAS RELACIONES CULTURALES ESPAÑA-GRECIA DESDE EL SIGLO XIX HASTA LA ACTUALIDAD Pedro Bádenas de la Peña (CSIC-Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo)	145
15	EL CENTRO IBERIA GRAECA Xavier Aquilué (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya) Paloma Cabrera (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional)	156
	BIBLIOGRAFÍA Y SITIOS WEB	166
	CRÉDITOS	172

	PRESENTACIÓ (Consell Rector del Centre Iberia Graeca)	15
1	ELS GRECS A OCCIDENT Paloma Cabrera (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional)	17
2	LES FONTS CLÀSSIQUES GREGUES I LA SEVA RELACIÓ AMB IBÈRIA Adolfo J. Domínguez (Universidad Autónoma de Madrid)	25
3	HISTORIOGRAFIA DE L'ARQUEOLOGIA GREGA A LA PENÍNSULA IBÈRICA Paloma Cabrera (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional) Ricardo Olmos (CSIC-Instituto de Historia)	35
4	LES COLÒNIES GREGUES A IBÈRIA Xavier Aquilué (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya)	46
5	LA CERÀMICA GREGA A IBÈRIA. LES VAIXELLES DE TAULA I DE REPRESENTACIÓ Carmen Sánchez (Universidad Autónoma de Madrid)	58
6	LA CERÀMICA GREGA A IBÈRIA. ÀMFORES I COMERÇ D'ALIMENTS José Pérez Ballester (Universitat de València)	66
7	LA NUMISMÀTICA GREGA A IBÈRIA: SEQUES I CIRCULACIÓ MONETÀRIA Pere Pau Ripollès (Universitat de València)	74
8	L'ESCULTURA GREGA A IBÈRIA Martín Almagro-Gorbea (Real Academia de la Historia)	82

9	L'EPIGRAFIA GREGA A IBÈRIA María Paz de Hoz (Universidad de Salamanca)	92
10	LA TORÈUTICA I L'ORFEBRERIA GREGUES A IBÈRIA Sebastián Celestino (Unidad Asociada Universidad Autónoma de Madrid/Instituto de Arqueología de Mérida del CSIC)	103
11	INDÍGENES I GRECS: EMULACIONS I HIBRIDISMES Arturo Ruiz (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica. Universidad de Jaén)	111
12	JACIMENTS, MUSEUS I COL·LECCIONS DEL LLEGAT ARQUEOLÒGIC GREC A ESPANYA I PORTUGAL Eduardo García Alfonso (Junta de Andalucía, Delegación Provincial de Cultura, Málaga)	120
13	MIL ANYS DE RELACIONS POLÍTIQUES, MILITARS I CULTURALS HISPANOGREGUES (SEGLES VI-XVI) Eusebi Ayensa (Institut Cervantes d'Atenes)	137
14	LES RELACIONS CULTURALS ESPANYA-GRÈCIA DES DEL SEGLE XIX FINS L'ACTUALITAT Pedro Bádenas de la Peña (CSIC-Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo)	145
15	EL CENTRE IBERIA GRAECA Xavier Aquilué (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya) Paloma Cabrera (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional)	156
	BIBLIOGRAFIA I RECURSOS WEB	166
	CRÈDITS	172

PRESENTACIÓN

Consejo Rector del Centro

Iberia Graeca

UNO DE LOS OBJETIVOS PRINCIPALES que llevó a la creación del Centro Iberia Graeca al Ministerio de Educación, Cultura y Deporte del Estado Español y al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, fue la difusión y divulgación del rico patrimonio arqueológico griego conservado en la península Ibérica. La web del Centro (www.iberiagraeca.org) permitirá en un futuro, gracias a las actuales tecnologías de la información y comunicación, acceder de una forma rápida y con un tratamiento homogéneo a toda la documentación existente sobre este patrimonio.

Iberia Graeca. El legado arqueológico griego en la península Ibérica pretende ser una carta de presentación de nuestro centro y acercar la presencia de la cultura griega de época antigua en nuestro país al público no especializado. Queremos expresar nuestro agradecimiento a los autores de la publicación así como a todas las personas e instituciones que, de una forma u otra, han participado en la misma; especialmente al Instituto Cervantes de Atenas que, desde el primer momento, ha ayudado a difundir la existencia y los objetivos de nuestro centro en la sociedad griega.

Centro Iberia Graeca, 18 de mayo de 2012

PRESENTACIÓ

Consell Rector del Centre

Iberia Graeca

UN DELS OBJECTIUS PRINCIPALS que va portar a la creació del Centre Iberia Graeca al Ministerio de Educación, Cultura y Deporte de l'Estat Espanyol i al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, va ser la difusió i divulgació del ric patrimoni arqueològic grec conservat a la península Ibèrica. El web del Centre (www.iberiagraeca.org) permetrà en un futur, gràcies a les actuals tecnologies de la informació i la comunicació, accedir d'una forma ràpida i amb un tractament homogeni a tota la documentació existent sobre aquest patrimoni.

Iberia Graeca. El llegat arqueològic grec a la península Ibèrica pretén ser una carta de presentació del nostre centre i apropar el públic no especialitzat a la presència de la cultura grega d'època antiga al nostre país. Volem expressar el nostre agraïment als autors de la publicació així com a totes les persones i institucions que, d'una forma o una altra, hi han participat. Donem les gràcies especialment a l'Institut Cervantes d'Atenes que, des del primer moment, ha ajudat a difondre l'existència i els objectius del nostre centre a la societat grega.

Centre Iberia Graeca, 18 de maig de 2012

LOS GRIEGOS EN OCCIDENTE*

ELS GRECS A OCCIDENT*

Paloma Cabrera

 (Centro Iberia Graeca-Museo
 Arqueológico Nacional)

EL RELATO DE LA PRESENCIA DE LOS GRIEGOS en el extremo occidental del Mediterráneo es la historia de una relación fecunda que se extendió desde el siglo VIII a. C. hasta la conquista romana de Iberia. Fue sobre todo una historia de intercambios comerciales, pero también de contactos culturales. Desde extremos geográficos opuestos, dos mundos diferentes contribuyeron a conformar un complejo entramado de culturas diversas y originales que beben en una fuente común, el Mediterráneo.

La historia comenzó como mito. Los viajes, la presencia de los antiguos griegos en el extremo occidental de la *oikouménē* o tierra habitada fue precedida por los lenguajes ambiguos del mito. La imagen del fabuloso Oc-

EL RELAT DE LA PRESENCIA DELS GRECS en l'extrem occidental de la Mediterrània és la història d'una relació fecunda que es va estendre des del segle VIII a. C. fins a la conquesta romana d'Ibèria. Fou sobretot una història d'intercanvis comercials però també de contactes culturals. Des d'extrems geogràfics oposats, dos mons diferents varen contribuir a conformar un complex entramat de cultures diverses i originals que beuen en una font comuna, la Mediterrània.

La història va començar com a mite. Els viatges, la presència dels antics grecs a l'extrem occidental de la *oikouménē* o terra habitada fou precedida pels llenguatges ambigus del mite. La imatge del fabulós Occident s'encarna en l'aventura d'Hèracles. Les seves riqueses en

*Este trabajo ha sido realizado en el marco del proyecto HAR2009-07448: "Imágenes de Atenas en el mundo ibérico. Estudio de la iconografía y de la recepción de los materiales griegos del siglo IV a. C. en la península Ibérica".

*Aquest treball ha estat efectuat en el marc del projecte HAR2009-07448: "Imatges d'Atenes al món ibèric. Estudi de la iconografia i de la recepció dels materials grecs del segle IV a. C. a la península Ibèrica".

cidente se encarna en la aventura de Heracles. Sus riquezas en metales y ganados serán conquistadas por el héroe. Un aura de misterio y fabulación envuelve también las primeras narraciones sobre la llegada de navegantes griegos a Tartessos, que será para el imaginario griego el reino ubérrimo

metalls i bestiar seran conquerides per l'heroi. Una aura de misteri i fabulació envolta també les primeres narracions sobre l'arribada de navegants grecs a Tartessos, que serà per a l'imaginari grec el regne ubèrrim i esplendorós, encarnació de l'ideal utòpic del feliç extrem del món, exuberant de riqueses i governat per reis savis i longeus.

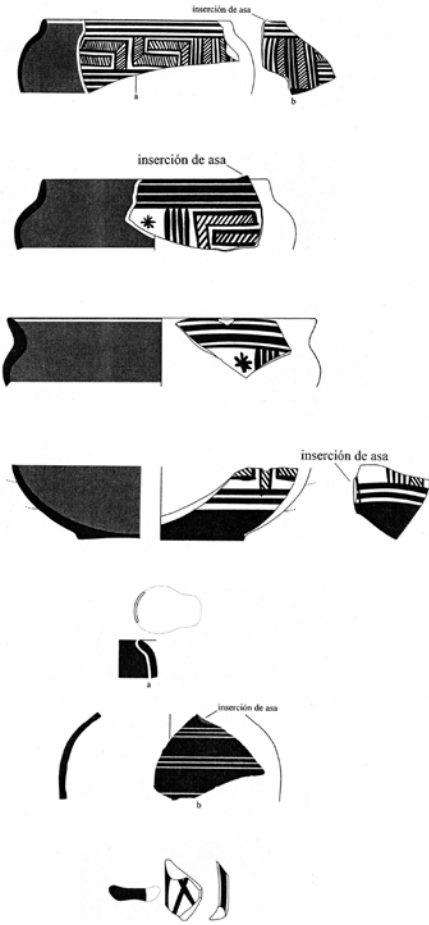

Fig. 1.1.- Cerámicas áticas (850-760 a. C.) procedentes de las excavaciones de Huelva (según González Canales et alii 2004). — Cerámiques àtiques (850-760 a. C.) procedents de les excavacions de Huelva (segons González Canales et alii 2004).

Aviat la utopia es convertiria en realitat i el mite en història. Recents excavacions realitzades a Huelva tornen a posar a debat la data de l'inici de les navegacions comercials gregues cap a la península Ibèrica. La presència de ceràmiques àtiques i eubees datades entre el 850 i 760 a. C., ens obliguen a replantejar la identitat dels comerciants que varen portar fins a l'empori tartèssic aquests productes ceràmics. Si abans l'Extrem Occident es considerava en aquestes dates una exclusivitat fenícia, avui en dia i a la llum d'aquestes troballes, no es pot descartar la possibilitat d'una presència efectiva eubea en les costes onubenses, la riquesa de

Fig. 1.2.- Escifo eubeo (750-700 a. C.) procedente de las excavaciones de Huelva (Museo de Huelva). — Escif eubeu (750-700 a. C.) procedent de les excavacions de Huelva (Museo de Huelva).

y esplendoroso, encarnación del ideal utópico del feliz extremo del mundo, exuberante de riquezas, gobernado por monarcas sabios y longevos.

Pronto la utopía se convertiría en realidad y el mito en historia. Recientes excavaciones realizadas en Huelva vuelven a poner a debate la fecha del inicio de las navegaciones comerciales griegas hacia la península Ibérica. La presencia de cerámicas áticas y eubeas datadas entre el 850 y 760 a. C., nos obligan a replantear la identidad de los comerciantes que llevaron hasta el emporio tartésico estos productos cerámicos. Si antes el Extremo Occidente se consideraba para estas fechas una exclusividad fenicia, hoy en día, y a la luz de estos hallazgos, no se puede descartar la posibilidad de una presencia efectiva eubea en las costas onubenses, cuya riqueza en metales sería conocida desde tiempo antes en el Mediterráneo central y oriental. Durante la segunda mitad del siglo VIII y primeros años del siglo VII a. C. aumentan las importacio-

Fig. 1.3.- Copa ática de Comastas (580-560 a. C.) procedente de las excavaciones de Huelva (Museo de Huelva). — *Copa ática de Comastas (580-560 a. C.) procedent de les excavacions de Huelva (Museo de Huelva).*

les quals en metalls seria coneguda des de temps abans en la Mediterrània central i oriental. Durant la segona meitat del segle VIII i primers anys del segle VII a. C. augmenten les importacions gregues a Huelva i en les factories fenícies de la costa mediterrània andalusa. La identitat dels comerciants que les varen portar es debat entre fenicis i grecs, sense que puguem descartar uns o als altres.

El panorama canvia a partir de finals del segle VII a. C. ja que l'Occident serà freqüentat pels navegants focuus. Ells foren, com ens diu Herodot (I, 163-5), *Els primers entre els grecs que varen utilitzar grans naus i que varen descobrir l'Adriàtic, Tirrenia, Ibèria i Tartessos.* Arriben al sud de la península Ibèrica a la recerca de metalls, especialment plata. Comercien amb Tartessos però també estableixen relacions amb els fe-

Fig. 1.4.- Casco griego de bronce procedente de la ría de Huelva (580-550 a. C.) (Real Academia de la Historia). — *Casc grec de bronze procedent de la ría de Huelva (580-550 a. C.) (Real Academia de la Historia).*

nes griegas en Huelva y en las factorías fenicias de la costa mediterránea andaluza. La identidad de los comerciantes que las trajeron se debate entre fenicios y griegos, sin que podamos descartar a unos o a otros.

El panorama cambia a partir de fines del siglo VII a. C., pues el Occidente será frecuentado por los navegantes foceos. Ellos fueron, como nos cuenta Heródoto (I, 163-5), “los primeros de entre los griegos que utilizaron grandes naves y que descubrieron el Adriático, Tirrenia, Iberia y Tartessos”. Llegan al sur de la península Ibérica en busca de metales, especialmente plata. Comercian con Tartessos, pero también establecen relaciones con los fenicios de la costa malagueña y de Gadir, aquí seguramente al amparo del gran santuario de Heracles/Melcart.

Desde fines del siglo VII a. C. los foceos se dirigen hacia la costa nororiental de la Península. Las recientes excavaciones efectuadas en Sant Martí d'Empúries han proporcionado datos de gran importancia para conocer las primeras etapas de este asentamiento. La tradicionalmente llamada *Palaiapolis* de *Emporion* no fue un centro comercial fundado por los foceos, sino un establecimiento indígena cuyo inicio se sitúa con anterioridad al 850 a. C. Entre 650 y 580 a. C. se produce la llegada incipiente de productos de origen fenicio y etrusco. La presencia focesa se constata en los últimos años del siglo VII. Hacia mediados del siglo VI se inicia la ocupación en tierra firme de un nuevo núcleo griego, dando

inicio de la costa malagueña y de Gadir, aquí seguramente a l'empara del gran santuari d'Hèracles/Melcart.

Des de finals del segle VIII a. C. els foceos es dirigeixen cap a la costa nordoriental de la Península. Les recents excavacions efectuades a Sant Martí d'Empúries han proporcionat dades de gran importància per conèixer les primeres etapes d'aquest assentament. La tradicionalment anomenada *Palaiapolis* d'*Emporion* no fou un centre comercial fundat pels foceus sinó un establiment indígena l'inici del qual se situa amb anterioritat al 850 a. C. Entre 650 i 580 a. C. es produeix l'arribada incipient de productes d'origen fenici i etrusc. La presència focesa es constata en els darrers anys del segle VII. Cap a mitjans del segle VI s'inicia l'ocupació en terra ferma d'un nou nucli grec que dona origen al sector urbà d'*Emporion* que avui coneixem com a Neàpolis. Aviat aconseguirà un auge econòmic extraordinari gràcies a les seves activitats comercials amb les societats indígenes, que es traduirà en

Fig. 1.5.- Copa de Grecia del Este (560-540 a. C.) procedente de las excavaciones de Huelva (Museo de Huelva). — Copa de Grècia de l'Est (560-540 a. C.) procedent de les excavacions de Huelva (Museo de Huelva).

origen al sector urbano de *Emporion* que hoy conocemos como Neápolis. Pronto alcanzará un auge económico extraordinario gracias a sus actividades comerciales con las sociedades indígenas, que se traducirá en el crecimiento urbano de la ciudad, de sus estructuras arquitectónicas y de sus santuarios.

El máximo desarrollo del comercio griego en Iberia coincide con la consolidación de la cultura ibérica. En los siglos v y iv a. C. este mundo, especialmente en la zona oriental de la Península, se convierte en un nuevo y floreciente mercado que atrae a los comerciantes mediterráneos, púnicos y griegos. Es el momento en el que llegan masivamente importaciones de vasos áticos, bronce, vino y aceite griegos. *Emporion* será el principal punto de entrada de las importaciones áticas y puerto de embarque de los productos ibéricos destinados al Mediterráneo central y oriental. En su papel de intermediario *Emporion* no se limita a las producciones áticas, sino que se amplía a los productos de alto valor procedentes del Mediterráneo central, como testimonia la llegada en un volumen importante de ánforas vinarias procedentes de Magna Grecia, que serán también distribuidas a lo largo de las costas ibéricas hasta Cádiz. Manufacturas cerámicas áticas, perfume ático y púnico, vino de la Grecia continental e insular, y de la Magna Grecia, y bronce griegos y centromediterráneos serán los productos obtenidos a modo de valiosa contrapartida en pago de los cereales y metales ibéricos. La dispersión de los productos griegos en tierras

el creixement urbà de la ciutat, de les seves estructures arquitectòniques i dels seus santuaris.

El màxim desenvolupament del comerç grec a Ibèria coincideix amb la consolidació de la cultura ibèrica. Als segles v i iv a. C. aquest món, especialment a la zona oriental de la Península, es converteix en un nou i florent mercat que atreu als comerciants mediterranis, púnics i grecs. És el moment en què arriben massivament importacions de vasos àtics, bronzes, vi i oli grecs. *Emporion* serà el principal punt d'entrada de les importacions àtiques i port d'embarcament dels productes ibèrics destinats a la Mediterrània central i oriental. En el seu paper d'intermediari *Emporion* no es limita a les produccions àtiques sinó que s'amplia als productes d'alt valor procedents de la Mediterrània central, com testimonia l'arribada d'un volum important d'àmfores vinà-

Fig. 1.6.- Ajuar de una tumba de la necròpolis ibèrica de Galera (Granada) de la segona mitat del segle v a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Aixovar d'una tumba de la necròpolis ibèrica de Galera (Granada) de la segona mitat del segle v a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

ibéricas nos habla de la intensidad de este comercio hasta el 300 a. C., y de la complejidad de las redes de intercambio indígenas, que llevan estas cerámicas hasta Andalucía, Extremadura, Meseta septentrional y meridional, Sureste, Levante, Valle del Ebro, Cataluña, Aragón, e incluso la región de Castilla-León. Desde las últimas décadas del siglo v a. C. *Emporion* consolida y fortalece sus relaciones comerciales con otras dos ciudades importantes del Extremo Occidente: Ibiza y Cádiz, que, a su vez, actuarán como intermediarias y redistribuidoras de los productos griegos en las regiones bajo su influencia económica y cultural.

Fig. 1.7.- Cerámicas áticas y figura de bronce griega de la necrópolis ibérica de Pozo Moro (Albacete) de inicios del siglo v a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Cerámiques àtiques i figura de bronze grega de la necrópolis ibèrica de Pozo Moro (Albacete) d'inicis del segle v a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

ries procedents de Magna Grècia, que seran també distribuïdes al llarg de les costes ibèriques fins a Cádiz. Manufactures ceràmiques àtiques, perfum àtic i púnic, vi de la Grècia continental i insular, i de la Magna Grècia, i bronzes grecs i centromediterranis seran els productes obtinguts a tall de valuosa contrapartida en pagament dels cereals i metalls ibèrics. La dispersió dels productes grecs en terres ibèriques ens parla de la intensitat d'aquest comerç fins el 300 a. C., i de la complexitat de les xarxes d'intercanvi indígenes que porten aquestes ceràmiques fins a Andalusia, Extremadura, Meseta septentrional i meridional, Sudest, Llevant, la Vall de l'Ebre, Catalunya, Aragó i fins i tot la regió de Castilla-Lleó. Des de les darreres dècades del segle v a. C. *Emporion* consolida i enforteix les seves relacions comercials amb altres dues ciutats importants de l'extrem occident: Eivissa i Cádiz. Aquestes, a la seva vegada, actuaran com a intermediàries i redistribuïdores dels productes grecs en les regions sota la seva influència econòmica i cultural.

Els vasos grecs adquireixen en l'àmbit ibèric noves funcions i significats, molt diferents a vegades d'aquells pels quals foren creats. Utilitzats en la vida i en la mort, aquests vasos es converteixen en objectes de prestigi, signes que expressen la riquesa i poder de les èlites aristocràtiques, de difícil i reduït accés, atesorats, amortitzats, malbaratats en accions de consum ostentós. Transformats en recipients cineraris, en ofrenes funeràries, convertits en vasos individuals aliens al sentit festiu, a la comu-

Los vasos griegos adquieren en el ámbito ibérico nuevas funciones y significados, muy diferentes a veces de aquellos para los que fueron creados. Utilizados en la vida y en la muerte, estos vasos se convierten en objetos de prestigio, signos que expresan la riqueza y poder de las élites aristocráticas, de difícil y reducido acceso, atesorados, amortizados, “despilfarrados” en acciones de consumo ostentoso. Transformados en recipientes cinerarios, en ofrendas funerarias, convertidos en vasos individuales ajenos al sentido festivo, a la comunicación y comensalidad del mundo griego, dotados de imágenes únicas, privilegio de unos pocos, imitados, miniaturizados, los vasos griegos trazan nuevos senderos de existencia en el paisaje de la muerte ibérica.

El impacto del mundo griego sobre las comunidades ibéricas tuvo diferentes alcances. Las regiones más próximas a *Emporion* recibieron de forma más directa y continua sus influjos. Pero el resto de las regiones también supieron extraer y transformar las manifestaciones culturales griegas. La adopción de modelos y prototipos escultóricos griegos, reinterpretados siempre con notable originalidad por los escultores ibéricos es uno de los factores más destacados de este proceso. La influencia también se puede rastrear en la adopción ibérica de expresiones artísticas e iconográficas de origen no tanto griego como, más ampliamente, mediterráneo. Otra importante manifestación cultural debida a la acción griega es el desarrollo en el siglo IV a. C. de uno de los sistemas de escritura utilizados

nicació i comensalitat del món grec, dotats d'imatges úniques, privilegi d'uns pocs, imitats, miniaturitzats, els vasos grecs tracen nous senders d'existència en el paisatge de la mort ibèrica.

L'impacte del món grec sobre les comunitats ibèriques va tenir un abast diferent. Les regions més pròximes a *Emporion* varen rebre de forma més directa i continua els seus influxos. La resta de les regions però també varen saber extreure i transformar les manifestacions culturals gregues. L'adopció de models i prototips escultòrics grecs, reinterpretats sempre amb notable originalitat pels escultors ibèrics, és un dels factors més destacats d'aquest procés. La influència també es pot rastre-

Fig. 1.8.- Pèlce de ceràmica àtica de figures roges de finals del segle v a. C. procedent de la necròpolis del Puig de Serra del poblado ibèric de Ullastret (MAC-Ullastret). — Pèlce de ceràmica àtica de figures roges de finals del segle v a. C. procedent de la necròpolis del Puig de Serra del poblado ibèric d'Ullastret (MAC-Ullastret).

para transcribir la lengua ibérica: el llamado greco-ibérico, una escritura localizada en el territorio de la Contestania, de difusión limitada.

Las consecuencias de este encuentro, dilatado a lo largo de los siglos, fueron amplias y profundas: el comercio griego hizo mucho más dinámico el desarrollo político y cultural ibérico, aportó determinados instrumentos que, dialécticamente interpretados, fueron utilizados para expresar las estructuras políticas e ideológicas de estas sociedades, y facilitó la contribución de Iberia a la gestación de la historia del Mediterráneo anterior a Roma. ccccccc

Fig. 1.9.- Crátera de campana de cerámica ática de figuras rojas del Pintor del Tirso Negro (360-340 a. C.) procedente de Empúries (MAC-Empúries). — Cráter de campana de cerámica ática de figuras rojas del Pintor del Tirs Negro (360-340 a. C.) procedent d'Empúries (MAC-Empúries).

jar en l'adopció ibèrica d'expressions artístiques i iconogràfiques d'origen no tant grec com, més àmpliament, mediterrani. Una altre important manifestació cultural provocada per l'acció grega és el desenvolupament en el segle iv a. C. d'un dels sistemes d'escriptura utilitzats per transcriure la llengua ibèrica: l'anomenat grecoibèric, una escriptura localitzada en el territori de la Contestània, de difusió limitada.

Les conseqüències d'aquesta trobada, estesa al llarg dels segles, foren àmplies i profundes: el comerç grec va fer molt més dinàmic el desenvolupament polític i cultural ibèric; va aportar determinats instruments que, dialècticament interpretats, foren utilitzats per expressar les estructures polítiques i ideològiques d'aquestes societats i va facilitar la contribució d'Ibèria a la gestació de la història de la Mediterrània anterior a Roma. cccccccccccc

Fig. 1.10.- Copa ática del grupo de Viena 116 procedente de la necrópolis ibérica de Baza (Granada) de la primera mitad del siglo iv a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Copa ática del grup de Viena 116 procedent de la necrópolis ibèrica de Baza (Granada) de la primera meitat del segle iv a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

LAS FUENTES CLÁSICAS GRIEGAS Y SU
RELACIÓN CON IBERIA

LES FONTS CLÀSSIQUES GREGUES I LA
SEVA RELACIÓ AMB IBÈRIA

»»»»» **Adolfo J. Domínguez Monedero** «««««
(Universidad Autónoma de Madrid)

AUNQUE PARECE CADA VEZ MÁS probable que navegantes y comerciantes griegos pudiesen haber llegado a la península Ibérica durante el siglo VIII a. C. (o, incluso, antes), acompañando o colaborando con los fenicios, los datos que los mismos griegos pudieron aportar son de un valor desigual. Quizá algunas referencias al Océano en los Poemas Homéricos así como en Hesíodo pueden haber llegado a Grecia como resultado de esas tempranas exploraciones. Alguna huella pudo quedar en tradiciones míticas y legendarias, pero como no afloran hasta bastante tiempo después, resulta difícil saber cuándo se han introducido en las mismas.

Hay que esperar al gran momento en el que la presencia griega se atestigua en la península Ibérica, entre el último tercio del siglo VII a. C. y mediados del siglo VI a. C. para ver cómo empiezan a aparecer nuevas informaciones. Los primeros datos los encontramos en

ENCARA QUE SEMBLA cada vegada més probable que navegants i comerciants grecs haguessin arribat a la península Ibérica durant el segle VIII a. C. (o, fins i tot, abans) acompanyant o col·laborant amb els fenicis, les dades que els mateixos grecs varen poder aportar són d'un valor desigual. Potser algunes referències a l'Oceà en els Poemes Homèrics així com en Hesíode poden haver arribat a Grècia com a resultat d'aquestes primerenques exploracions. Alguna empremta va poder quedar en tradicions mítiques i llegendàries però, com que no afloren fins bastant temps després, resulta difícil saber quan s'hi han introduït.

S'ha d'esperar al gran moment en què la presència grega es testimonia a la península Ibèrica, entre l'últim terç del segle VII a. C. i mitjans del segle VI a. C. per veure com comencen a aparèixer noves informacions. Les primeres dades les trobem en els poetes, com

los poetas, como Estesícoro de Hímera o Anacreonte de Teos, que abarcan con sus obras buena parte del siglo VI a. C. Mientras que el primero habla ya del río Tartessos y de la plata en la que eran ricos los territorios peninsulares, Anacreonte se hace eco de las noticias transmitidas por los navegantes focéos acerca de la riqueza de Tartessos y la longevidad de su mítico rey Argantonio, aunque este nombre no aparece mencionado por el poeta.

El creador de la geografía en Grecia, Hecateo de Mileto, da en sus obras, de las que por desgracia sólo se conservan fragmentos, algunos datos sobre localidades y poblaciones situadas en la península Ibérica. Algunos logógrafos algo posteriores a Hecateo, como Herodoro de Heraclea, conservados también de forma fragmentaria, aportan asimismo algunas informaciones sobre las distintas poblaciones que viven

Estesícor d' Hímera o Anacreont de Teos, que abasten amb les seves obres bona part del segle VI a. C. Mentre que el primer parla ja del riu Tartessos i de la plata de què eren rics els territoris peninsulars, Anacreont es fa ressò de les notícies trameses pels navegants foceus a l'entorn de la riquesa de Tartessos i la longevitat del seu mític rei Argantonio, encara que aquest nom no apareix mencionat pel poeta.

El creador de la geografia a Grècia, Hecateu de Milet, dona en les seves obres, de les quals per desgràcia només es conserven fragments, algunes dades sobre localitats i poblacions ubicades a la península Ibèrica. Alguns logògrafs una mica posteriors a Hecateu, com Herodoro d'Heraclea, conservats també de forma fragmentària, aporten així mateix algunes informacions sobre les diferents poblacions que viuen al llarg d'aquesta regió que va essent coneguda

Fig. 2.1.- Mapa del Mediterráneo con la situación de las principales ciudades focneas documentadas arqueológicamente (CIG). — Mapa de la Mediterrània amb la situació de les principals ciutats focees documentades arqueològicament (CIG).

a lo largo de esa región que va siendo conocida por los griegos como Iberia, un término creado por ellos mismos, pero que, por el momento, abarca sólo las áreas costeras puesto que los territorios del interior son desconocidos por completo.

Es bastante probable que la existencia de *Massalia* desde el 600 a. C. y la fundación de *Emporion*, atestiguada ya unos 25 o 30 años después, pudieran servir para difundir algunas informaciones sobre Iberia en el mundo griego. La presencia de tropas mercenarias procedentes de Iberia en los ejércitos de Cartago, tanto en el 480 a. C. (batalla de Hímera) como a partir del inicio de las guerras entre los griegos de Sicilia y los cartagineses en el 409 a. C., no dejaba de proporcionar datos sobre esos individuos y sobre el país del que procedían.

pels grecs com Ibèria, un terme creat per ells mateixos, però que, pel moment, compren només les àrees costaneres ja que els territoris de l'interior són desconeguts completament.

Es bastant probable que l'existència de *Massalia* des de l'any 600 a. C. i la fundació d'*Emporion*, testimoniada ja uns 25 o 30 anys després, poguessin servir per difondre algunes informacions sobre Ibèria en el món grec. La presència de tropes mercenàries procedents d'Ibèria en els exèrcits de Cartago, tant en el 480 a. C. (batalla d'Hímera) com a partir de l'inici de les guerres entre els grecs de Sicília i els cartaginesos a

Fig. 2.2.- Mapa de la península Ibèrica amb la situació dels assentaments grecs citats per les Fuentes clàssiques (A. Domínguez/EOSGIS). — Mapa de la península Ibèrica amb la situació dels assentaments grecs que apareixen a les Fonts clàssiques (A. Domínguez/EOSGIS).

El primer autor preservado completo que aporta algunos datos, escasos pero valiosos, sobre Iberia, es Heródoto. Aunque escribe durante la segunda mitad del siglo V a. C., recoge referencias correspondientes a momentos mucho más antiguos. Así, es él quien nos informa de los primeros viajes griegos a Iberia ya durante el último tercio del siglo VII a. C., iniciados por Coleo de Samos, así como de la intensificación y consolidación de los contactos bajo la iniciativa de los foceos. Es Heródoto quien nos da también el nombre del legendario rey tartesio Argantonio así como de la amistad que trabó con los foceos, de la oferta que les hizo de cederles tierras para que se instalaran en su territorio y de la ayuda económica

l'any 409 a. C. no deixava de proporcionar dades sobre aquests individus i sobre el país del qual procedien.

El primer autor preservat completament que aporta algunes dades, escasses però valuoses, sobre Ibèria, és Herodot. Encara que escriu durant la segona meitat del segle V a. C., recull referències corresponents a moments molt més antics. Així, és ell que ens informa dels primers viatges grecs a

Fig. 2.3.- Mapa de la península Ibèrica amb la situació dels assentaments colonials (fenicis i grecs) i els poblats ibèrics del llevant i sud peninsular (F. Gracia/G. Munilla, El libro de los íberos, Barcelona, 2000). — Mapa de la península Ibèrica amb la situació dels assentaments colonials (fenicis i grecs) i els poblats ibèrics del llevant i sud peninsular (F. Gracia/G. Munilla, El llibre dels ibers, Barcelona, 2000).

que les brindó para que construyeran las murallas de Focea.

No son demasiado frecuentes, sin embargo, las informaciones sobre Iberia en autores griegos posteriores aunque sí hay datos sobre el papel que tropas de Iberia y de las Baleares desempeñan en las ya aludidas guerras greco-cartaginesas en Sicilia. Algunas referencias aisladas y sin contexto claro muestran que Iberia no era el centro de atención de los autores griegos por más que los siglos V y IV a. C. fuesen unos siglos en los que la actividad de la ciudad griega de *Emporion* va en aumento. Tan solo tenemos algunas referencias de carácter geográfico en algún periplo como el del Pseudo-Escílax o las informaciones que pudieron derivarse del viaje de Píteas de *Massalia* hasta las islas británicas, acogidas de forma desigual por sus contemporáneos y por la posteridad. No sería improbable que este navegante fuese el primero en certificar el carácter peninsular de la península Ibérica merced a las observaciones geográficas que realizó durante su viaje. En cualquier caso, éstas y algunas otras pocas referencias desperdigadas en varios autores lo que demuestran es que había, sin duda, temas que suscitaban mucho más interés entre los escritores griegos que lo que ocurría en el extremo occidental del mundo conocido.

La situación cambiará a partir de finales del siglo III a. C. cuando la llegada de los cartagineses con Amílcar Barca propiciará un nuevo interés por los asuntos de Iberia de la mano de algu-

Ibèria ja durant el darrer terç del segle VII a. C., iniciats per Coleu de Samos així com de la intensificació i consolidació dels contactes sota la iniciativa dels foceus. És Herodot qui ens dóna també el nom del llegendari rei tartèsic Argantoni així com de l'amistat que va establir amb els foceus; de l'oferta

que els va fer de cedir-los terres perquè s'instal·lessin en el seu territori i de l'ajut econòmic que els va oferir perquè construïssin les muralles de Focea.

Fig. 2.4.- Vista general de la colònia grega d'Emporion (Empúries, l'Escala, Girona). A la esquerra i a la part superior de la imatge, el primer nucli fundacional de la ciutat: la Palaiapolis o "Ciutat Antiga" (hoy el actual pueblo de Sant Martí d'Empúries). En primer terme, el sector de la Neópolis o "Ciutat Nueva" (MAC-Empúries). — Vista general de la colònia grega d'Emporion (Empúries, l'Escala, Girona). A l'esquerra i a la part superior de la imatge, el primer nucli fundacional de la ciutat: la Palaiapolis o "Ciutat Antiga" (avui l'actual poble de Sant Martí d'Empúries). A primer terme, el sector de la Neópolis o "Ciutat Nova" (MAC-Empúries).

nos de los historiadores griegos que vinieron con él ejerciendo alguno de ellos, incluso, como Sósilos de Esparta, de preceptores de Aníbal. La Segunda Guerra Púnica en Iberia atrajo la atención de estos autores pero también de otros que, aunque romanos, escribían en griego como Fabio Píctor o Cincio Alimento y que aportaron valiosos datos sobre el territorio y sobre las

No són massa freqüents, no obstant això, les informacions sobre Ibèria en autors grecs posteriors encara que, si hi ha dades sobre el paper que tropes d'Ibèria i de les Balears desenvolupen en les ja al·ludides guerres gregocartagineses a Sicília. Algunes referències aïllades i sense context clar mostren que Ibèria no era el centre d'atenció dels autors grecs per més que els segles v i iv a. C. fossin uns segles on l'activitat de la ciutat grega d' *Emporion* va en augment. Tant sols tenim algunes referències de caràcter geogràfic en algun periple com el del Pseudo-Escílax o les informacions que poguessin derivar-se del viatge de Pitees de *Massalia* fins a les illes britàniques, acollides de forma desigual pels seus contemporanis i per la posteritat. No seria impro-

Fig. 2.5.- Reconstrucción de la ciudad de Empúries a principios del siglo I d.C. con los sectores de la Palaia-polis y de la Neápolis de la ciudad griega de Emporion, controlando el antiguo puerto, y la gran ciudad romana de época romano-republicana a la izquierda del dibujo (MAC-Empúries, F. Riart). — Reconstrucción de la ciudad d'Empúries a principios del siglo I d. C. amb els sectors de la Palaiaòpolis i de la Neàpolis de la ciutat grega d'Emporion, controlant l'antic port, i la gran ciutat romana d'època romano-republicana a l'esquerra del dibuix (MAC-Empúries, F. Riart).

poblaciones indígenas. Será, sin embargo, Polibio de Megalópolis quien, a mediados del siglo II a. C., visitará Iberia y aplicará la metodología griega de análisis histórico al conocimiento de la nueva realidad que los romanos iban dando a conocer a la sombra de sus conquistas en el interior de la Península.

La progresiva pacificación de Iberia, lograda por la fuerza de las armas romanas, hará que la cultura griega, que ya había calado en Roma en los últimos siglos de la República, se extienda a las tierras conquistadas por ellos. Así, toda una pléyade de escritores, sabios, educadores acudirá a ese territorio, al que los romanos denominarán Hispania, a indagar sobre su geografía y sobre su historia. De todos ellos conservamos poco más que sus nombres, como Po-

Fig. 2.6.- Ajuar funerario de la inhumación núm. 55, datada en la primera mitad del siglo V a. C., de la necrópolis griega Bonjoan de Emporion (MAC-Empúries). — Aixovar funerari de la inhumació núm. 55, datada a la primera meitat del segle V a. C., de la necrópolis Bonjoan d'Emporion (MAC-Empúries).

bable que aquest navegant fos el primer a certificar el caràcter peninsular de la península Ibèrica gràcies a les observacions geogràfiques que va realitzar durant el seu viatge. En qualsevol cas, aquestes i algunes altres poques referències escampades en diferents autors demostren que hi havia, sens dubte, temes que suscitaven molt més interès entre els escriptors grecs que el que succeïa en l'extrem occidental del món conegut.

La situació canviarà a partir de finals del segle III a. C. quan l'arribada dels cartaginesos com Amílcar Barca farà propici un nou interès pels assumptes d'Ibèria de la mà d'alguns dels historiadors grecs que varen venir amb ell. Alguna d'ells, fins i tot, com Sòsíl d'Esparta va exercir de preceptor d'Aníbal. La Segona Guerra Púnica a Ibèria va atreure l'atenció d'aquests autors però també d'altres que, encara romans,

Fig. 2.7.- Detalle de un joven ebrio con un kylix que aparece en una cratera de columnas de cerámica ática de figuras rojas del pintor de Agrigento (460-450 a. C.) procedente de Empúries (MAC-Empúries). — Detall d'un jove ebri amb un cilix que apareix en un crater de columnes de ceràmica àtica de figures roges del pintor d'Agrigento (460-450 a. C.) procedent d'Empúries (MAC-Empúries).

sidonio de Apamea, Artemidoro de Éfeso o Asclepiades de Mirlea, puesto que sus obras se han perdido, si bien fueron citados, con cierta profusión por un autor posterior, Estrabón de Amasia. Estos autores del tardo helenismo, que escriben ya en un mundo griego sometido a Roma, demuestran su orgullo de griegos llenando todo el extremo occidental de historias a cada cual más fantásticas sobre antiguos viajes de héroes griegos, sobre todo del ciclo troyano, que habrían acabado estableciéndose, tras múltiples peripecias, en Iberia y siendo en ella los creadores de nuevos pueblos. Ni que decir tiene que ninguna de esas historias tiene base histórica alguna pero servían para reforzar la convicción griega de haber sido pione-

escriuen en grec com Fabi Píctor o Cinci Aliment i que varen aportar valuoses dades sobre el territori i sobre les poblacions indígenes. Serà, no obstant això, Polibi de Megalòpolis qui, a mitjans del segle II a. C., visitarà Ibèria i aplicarà la metodologia grega d'anàlisi històrica al coneixement de la nova realitat que els romans aportaven a l'ombra de les seves conquestes en l'interior de la Península.

La progressiva pacificació d'Ibèria, assolida per la força de les armes romanes, farà que la cultura grega, que ja havia penetrat a Roma en els darrers segles de la República, s'estengui a les terres conquerides per ells. Així, tota una plèiade d'escriptors, savis i educadors acudirà a aquest territori al qual els romans anomenaran Hispània a indagar sobre la seva geografia i sobre la seva història. De tots ells conservem poc més que els seus noms, com Posidoni d'Apamea, Artemidor d'Efes o Asclèpiades de Mirlea atès que les seves obres s'han perdut, si bé varen ésser citats, amb certa profusió per un autor posterior, Estrabó d'Amàsia. Aquests autors del tardohelenisme, que escriuen ja en un món grec sotmès a Roma, demostren el seu orgull de grecs omplint tot l'extrem occidental d'històries cada cop més fantàstiques sobre antics viatges d'herois grecs, sobretot del cicle troià, que haurien acabat establint-se, després de múltiples peripècies, a Ibèria i, restant-hi, convertir-se en els creadors de nous pobles. No cal dir que cap d'aquestes històries té cap base històrica però servien per enfortir la convicció grega d'haver estat pioners en el

Fig. 2.8.- Crátera de campana de cerámica ática de figuras rojas (375-350 a. C.) procedente de la necrópolis ibérica de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura, Alicante) (Museo Arqueológico de Alicante). — Crater de campana de cerámica ática de figures roges (375-350 a. C.) procedent de la necrópolis ibèrica de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura, Alacant) (Museu Arqueològic d'Alacant).

ros en el conocimiento del mundo aun cuando de su efectiva conquista hubiesen sido autores los romanos.

El último gran escritor griego que se ocupa de Iberia es el ya mencionado Estrabón; en su obra encontramos recogida una gran cantidad de informaciones, de calidad desigual, que van desde los Poemas Homéricos hasta informes procedentes de la administración romana; todo su libro tercero se dedica a Iberia e islas adyacentes y en él va presentando un panorama geográfico, histórico y etnográfico de los distintos territorios ibéricos. Siempre resaltando la primacía griega en el conocimiento (real o ficticio) de Iberia pero, fruto de la época y el ambiente en el que el escritor trabaja, alabando a veces de forma desmesurada los beneficios de la acción romana, Estrabón nos proporciona un abigarrado compendio de informaciones de enorme utilidad, aunque no siempre fidedignas, para conocer la vinculación de la Península al mundo griego desde los periodos más remotos. Aunque a partir de ese momento las informaciones sobre Hispania procederán sobre todo de autores romanos, aún cabe mencionar la ingente labor de Claudio Ptolomeo de integración de los datos topográficos referidos a Iberia en

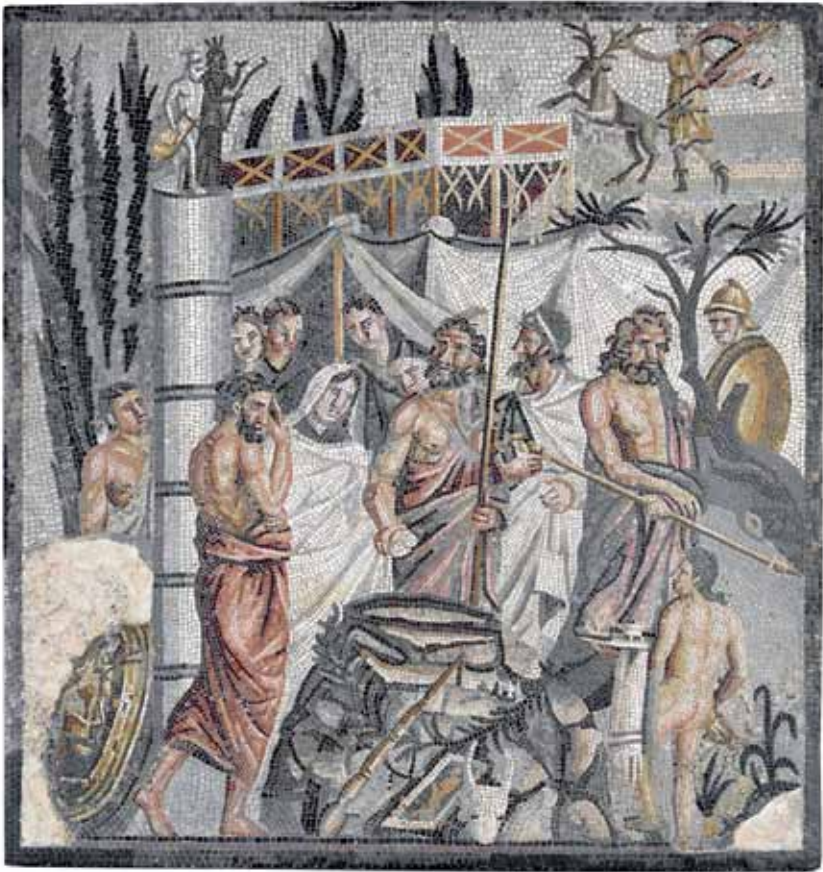

coneixement del món encara quan de la seva efectiva conquesta haguessin estat autors els romans.

El darrer gran escriptor grec que s'ocupa d'Ibèria es el ja mencionat Estrabón; en la seva obra trobem recollida una gran quantitat d'informacions, de qualitat desigual, que van des dels Poemes Homèrics fins informes procedents de l'administració romana. Tot el seu llibre tercer es dedica a Ibèria i illes adjacents i hi va presentant un panorama geogràfic, històric i etnogràfic dels diferents territoris ibèrics. Sempre en resalta la primacia grega en el coneixement (real o fictici) d'Ibèria però, fruit de l'època i el ambient en què l'escriptor treballa, lloa de vegades de forma desmesurada els beneficis de l'acció romana, Estrabó ens proporciona un compendi variat d'informacions d'enorme utilitat encara que no sempre fidedignes, per conèixer la vinculació de la Península al món grec en períodes més remots. A partir d'aquest moment encara les informacions sobre Hispània procediran sobretot d'autors romans i s'ha d'esmentar la ingent tasca de Claudi Ptolomeu pel que fa a la integració de les dades topogràfiques referides a Ibèria en un sistema de coordenades geogrà-

Fig. 2.9.- Figura de terracota de tipo beocio con representación de un panadero (siglos v-iv a. C.) procedente del ajuar funerario de un enterramiento infantil de una de las necrópolis meridionales de la ciudad griega de Emporion (MAC-Empúries). — Figura de terracota de tipus beoci amb representació d'un forner (segles v-iv a. C.) procedent de l'ajovar funerari d'un enterrament infantil d'una de les necrópolis meridionals de la ciutat grega d'Emporion (MAC-Empúries).

un sistema de coordenadas geogràfiques, de clara base geomètrica y matemàtica, que, aunque no exento de problemas, representarà la cumbre de la aproximaci3n griega a la realidad de la península Ibèrica antiga. ~~~~~

figues, de clara base geomètrica i matemàtica. No està però encara exempt de problemes però representarà el cim de l'aproximaci3n grega a la realitat de la península Ibèrica antiga. ~~~~~

Fig. 2.10.- Emblema policromo procedente de una casa de la ciudad romana de Empùries (mediados del siglo 1 a. C.) con la representaci3n de la escena del sacrificio de Ifigenia inspirada en la obra de teatro "Ifigenia en Àulide" de Eurípides (MAC-Empùries). — Emblema policrom procedent d'una casa de la ciutat romana d'Empùries (mitjans segle 1 a. C.) amb la representaci3n de l'escena del sacrifici d'Ifigènia inspirada en l'obra de teatre "Ifigènia a Àulide" d'Eurípides (MAC-Empùries).

HISTORIOGRAFÍA DE LA ARQUEOLOGÍA
GRIEGA EN LA PENÍNSULA IBÉRICA

HISTORIOGRAFIA DE L'ARQUEOLOGIA
GREGA A LA PENÍNSULA IBÈRICA

Paloma Cabrera

 (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional)

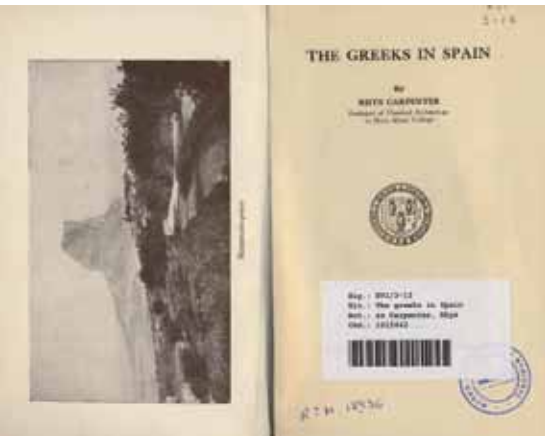

Ricardo Olmos

 (CSIC-Instituto de Historia)

LOS ESTUDIOS HISTÓRICOS sobre la colonización griega en la península Ibérica, basados en las evidencias arqueológicas, inician su andadura científica a inicios del siglo xx. Si bien es cierto que con anterioridad se había valorado esta presencia griega en la historiografía hispánica, no es menos cierto también que la mayor parte de ella se basaba en los testimonios escritos transmitidos por las Fuentes de época clásica. Eruditos, anticuarios e historiadores desde el siglo xv intentan localizar y relacionar hallazgos materiales y ruinas arqueológicas con los asentamientos griegos peninsulares. Es el caso, por ejemplo, del cardenal gerundense Joan Margarit i Pau que en la segunda mitad del siglo xv identificó correctamente los restos arqueológicos existentes en Empúries

ELS ESTUDIS HISTÒRICS sobre la colonització grega a la península Ibèrica, basats en les evidències arqueològiques, inicien la seva marxa científica a inicis del segle xx. Si bé és cert que ja abans s'havia valorat aquesta presència grega a la historiografia hispànica, no és menys cert també que la seva major part es basava en els testimoniatges escrits transmesos per les Fonts d'època clàssica. Erudits, antiquaris i historiadors des del segle xv intenten localitzar i relacionar troballes materials i ruïnes arqueològiques amb els assentaments grecs i peninsulars. És el cas, per exemple, del cardenal gironí Joan Margarit i Pau que, en la segona meitat del segle xv, va identificar correctament les restes arqueològiques existents a Empúries (l'Escala, Girona)

(l'Escala, Girona) con la colonia griega de *Emporion*, y así lo publicó en su obra póstuma *Paralipomenon Hispaniae*.

A inicios del siglo xx, la arqueología griega inicia su verdadero camino en España. Por una parte, el peso de la tradición de una “arqueología filológica”, donde no se discute la realidad histórica reflejada por los textos clásicos, está representada por la figura del alemán Adolfo Schulten, empeñado en descubrir la ciudad de Tartessos en la zona del Coto de Doñana (Huelva), y la ciudad griega de *Mainake* en la costa malagueña. Por otra parte, algunos historiadores empiezan a cuestionar la veracidad de las informaciones escritas y la necesidad de valorar las evidencias arqueológicas por encima de las primeras. Es el caso del también alemán

amb la colònia grega d'*Emporion* i així ho va publicar en la seva obra pòstuma *Paralipomenon Hispaniae*.

A principis del segle xx l'arqueologia grega inicia el seu veritable camí a Espanya. Per una part, el pes de la tradició d'una *arqueologia filològica*, on no es discuteix la realitat històrica reflectida pels textos clàssics, està representada per la figura de l'alemany Adolfo Schulten. Estava obstinat a descobrir la ciutat de Tartessos a la zona del Coto de Doñana (Huelva) i la ciutat grega de *Mainake* a la costa malagueña. Per altra banda, alguns historiadors comencen a qüestionar la veracitat de les informacions escrites i la necessitat de valorar les evidències arqueològiques en relació amb les primeres. És el cas del també alemany Hugo Obermaier i sobretot de l'americà Rhys Carpenter, que a l'any 1925 publica el seu llibre *The Greeks in Spain*, on, entre d'altres qüestions, intenta demostrar la situació de les colònies fundades pels grecs en el llevant espanyol prenent com a base consideracions geogràfiques. A tots ells, cal afegir-hi la figura de Josep Puig i Cadafalch que a l'any 1908 inicia les excavacions sistemàtiques a la ciutat grega d'*Emporion* i que, sense interrupció, van continuar fins a l'inici de la Guerra Civil espanyola. Va ser Pere Bosch Gimpera el seu director des de l'any 1933 fins l'any 1939. Durant aquesta època, les excavacions i les troballes emporitanes es varen publicar a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. En foren els autors J. Puig i Cadafalch, A. Frickenhaus, M. Cazorro, E. Gandía, P. Bosch Gimpera, R. Casellas o E. Albertini. Les

Fig. 3.1.- Portada del libro *The Greeks in Spain* de Rhys Carpenter y una de las fotografías del Peñón de Ifach (Calpe, Alicante) relacionado con la colonia griega de Hemeroscopeion. — Portada del llibre *The Greeks in Spain* de Rhys Carpenter i una de les fotografies del Penyal d'Ifac (Calp, Alacant) relacionat amb la colònia grega de Hemeroscopeion.

Hugo Obermaier y sobre todo del americano Rhys Carpenter, que en 1925 publica su libro *The Greeks in Spain*, donde, entre otras cuestiones, intenta demostrar la situación de las colonias fundadas por los griegos en el levante español, en base a consideraciones geográficas. A todos ellos, hay que añadir la figura de Josep Puig i Cadafalch que en el año 1908 inicia las excavaciones sistemáticas de la ciudad griega de *Emporion*, que sin interrupción continuaron hasta el inicio de la Guerra Civil española, siendo Pere Bosch Gimpera el director de las mismas desde el año 1933 hasta 1939. Durante esta época, las excavaciones y los hallazgos emporitanos se publicaron en el *Anuari del Institut d'Estudis Catalans*, por parte de J. Puig i Cadafalch, A. Frickenhaus, M. Cazorro, E. Gandía, P. Bosch Gimpera, R. Casellas o E. Albertini. Las excavaciones de Empúries proporcionaron una sólida base arqueológica para reconstruir la colonización griega en España.

Después de la Guerra Civil española, en las décadas de los años 40 y 50, el campo de la arqueología griega está monopolizado por Antonio García y Bellido y Martín Almagro Basch. El primero destaca por su obra *Hispania Graeca*, publicada en 1948, una obra de síntesis y de documentación global de la presencia griega en la península Ibérica, donde todavía es presente el peso de la arqueología filológica. El segundo destaca por sus trabajos empíricos y positivistas fruto de sus excavaciones efectuadas en Empúries, donde a través de la serie “Monografias Ampuri-

excavacions d'Empúries varen proporcionar una sòlida base per reconstruir la colonització grega a Espanya.

Després de la Guerra Civil espanyola, en les dècades dels anys 40 i 50, el camp de l'arqueologia grega està monopolitzat per Antonio García y Bellido i Martín Almagro Basch. El primer destaca per la seva obra *Hispania Graeca*, publicada el 1948, una obra de síntesi i de documentació global de la presència grega a la península Ibèrica, on encara és present el pes de l'arqueologia filològica. El segon destaca pels seus treballs empírics i positivistes fruit de les seves excavacions efectuades a Empúries on a través de la sèrie “Monografias Am-

Fig. 3.2.- Las excavaciones iniciadas en Empúries en el año 1908 por Josep Puig i Cadafalch permitieron impulsar el conocimiento y el interés por la arqueología griega peninsular. Imagen del fotógrafo Josep Esquirol de los primeros trabajos en la zona de los santuarios griegos del sector meridional de la Neápolis de Emporion. — Les excavacions iniciades a Empúries l'any 1908 per Josep Puig i Cadafalch van permetre impulsar el coneixement i l'interès per l'arqueologia grega peninsular. Imatge del fotògraf Josep Esquirol dels primers treballs efectuats a la zona dels santuaris grecs del sector sud de la Neápolis d'Emporion.

tanás” publica las fuentes griegas, romanas y medievales escritas referidas a la ciudad (1951), la epigrafía griega, ibérica y romana (1952), y las diferentes necrópolis griegas, romanas e indígenas (1953 y 1955). En 1964, publicará también en *Excavaciones Arqueológicas en España*, los resultados de sus excavaciones en la *Palaiapolis* de Empúries, el actual pueblo de Sant Martí d’Empúries.

Una visión más ponderada, que trata de conciliar posturas frente a los elementos arqueológicos y a los textos, es la de Gloria Trías. Su trabajo, *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, publicado en 1967, es una continuación, veinte años más tarde de la *Hispania Graeca* de García y Bellido. El trabajo de Trías fue concebido como un catálogo, ordenado geográfica y cronológicamente, de todas las cerámicas griegas halladas hasta esa fecha en España. La obra de Trías supuso un hito remarkable en los estudios de cerámica griega realizados en España y su valor es todavía incuestionable en la actualidad.

Siguiendo las líneas abiertas por el trabajo de Gloria Trías, ya en la década de los 70, los trabajos denotan un marcado interés por definir la presencia griega en España, acotando y perfilando el término “colonización” e incidiendo en los circuitos comerciales. Por otra parte, se profundizará en el estudio, clasificación y caracterización de las facies materiales y de los horizontes de las importaciones griegas en España. Destacan los trabajos de Pierre Rouillard sobre la distribución de las copas áti-

puritanas” publica les fonts gregues, romanes i medievals escrites referides a la ciutat (1951), l’epigrafia grega, ibèrica i romana (1952) i les diferents necròpolis gregues, romanes i indígenes (1953 i 1955). L’any 1964 va publicar també a *Excavaciones Arqueológicas en España* els resultats de les seves excavacions a la *Palaiàpolis* d’Empúries, l’actual poble de Sant Martí d’Empúries.

Una visió més ponderada, que tracta de conciliar postures enfront dels elements arqueològics i els textos, és la de

Fig. 3.3.- Una de las láminas del artículo de August Frickenhaus “Griechische Vasen aus Emporion” publicado en el Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans del año 1908. — Una de les làmines de l’article d’August Frickenhaus “Griechische Vasen aus Emporion” publicat a l’Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans l’any 1908.

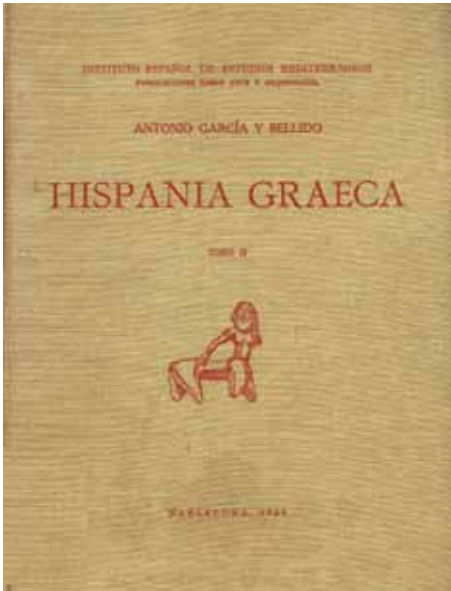

Fig. 3.4.- Portada del libro *Hispania Graeca* de Antonio García y Bellido del año 1948 y una de las páginas del inventario de los materiales griegos documentados hasta ese momento. — Portada del llibre *Hispania Graeca* d'Antonio García y Bellido de l'any 1948 i una de les pàgines de l'inventari dels materials grecs documentats fins al moment.

Gloria Trías. El seu treball, *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, publicat l'any 1967, és una continuació, vint anys més tard de la *Hispania Graeca* de García y Bellido. El treball de Trías fou concebut com un catàleg, ordenat geogràficament i cronològicament, de totes les ceràmiques gregues trobades fins a aquesta data a Espanya. L'obra de Trías va suposar una fita remarcable en els estudis de ceràmica grega realitzats a Espanya i el seu valor és encara inqüestionable.

Seguint les línies obertes pel treball de Gloria Trías, ja en la dècada dels anys 70, els treballs denoten un marcat interès per definir la presència grega a Espanya tot acotant i perfilant el terme *colonització* i incidint en els circuits comercials. Per altra banda, s'aprofundirà en l'estudi, classificació i caracterització de les fàcies materials i dels horitzons de les importacions gregues a Espanya. Destaquen els treballs de Pierre Rouillard sobre la distribució de les copes àtiques d'Andalusia o de les ceràmiques de Grècia de l'Est a Empúries i la costa lleuantina o els materials àtics procedents del poblat ibèric d'Ullastret publicats per Marina Picazo l'any 1977 i les primeres notícies sobre les troballes gregues d'El Pecio d'El Sec, publicats per Francisca Pallarés l'any 1974.

Sens dubte, la dècada dels anys 80 marca un salt quantitatiu i qualitatiu en el coneixement de la presència grega a Ibèria a causa de la multiplicació de les excavacions arqueològiques. Les troballes a Huelva de vasos grecs arcaics, àtics, corintis, laconis, milesis,

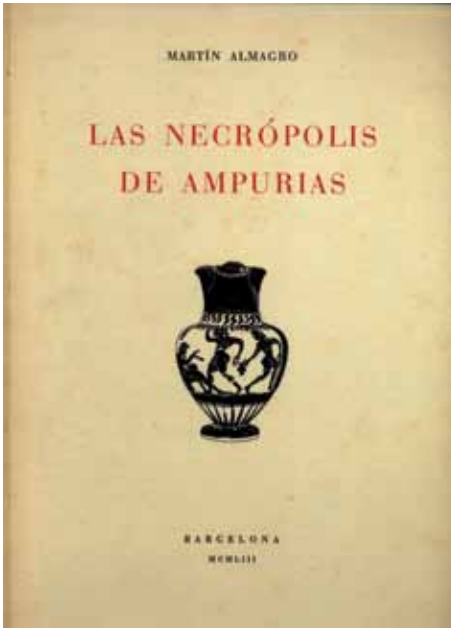

cas de Andalusia o de las cerámicas de Grecia del Este en Empúries y la costa levantina o los materiales áticos procedentes del poblado ibérico de Ullastret publicados por Marina Picazo en 1977 y las primeras noticias sobre los hallazgos griegos de El Pecio de El Sec, publicados por Francisca Pallarés en 1974.

Sin duda, la década de los años 80 marca un salto cuantitativo y cualitativo en el conocimiento de la presencia griega en Iberia debido a la multiplicación de las excavaciones arqueológicas. Los hallazgos producidos en Huelva de vasos griegos arcaicos, áticos, corintios, laconios, milesios, samios, quiotas y jonios (estudiados por Paloma Cabrera y Ricardo Olmos), y las excavaciones realizadas en Málaga, Toscanos, Guadalhorce y Torre de Doña Blanca, por diferentes investigadores, permiten confirmar la importante presencia de importaciones arcaicas griegas en Tartessos. Así mismo, permiten plantear nuevas propuestas sobre las características de los esquemas comerciales de fenicios y griegos y sus relaciones con las sociedades indígenas del sur peninsular. Nuevos hallazgos de importaciones griegas en el interior de la Península, especialmente en Extremadura, en la zona sur de la Meseta o la Alta Andalusia permiten profundizar en el estudio de las redes comerciales y, sobre todo, de la redistribución interior de estos productos de prestigio a partir de centros costeros. Así mismo, las nuevas excavaciones en el Levante permitieron dejar asentada la prioridad de la presencia comercial fenicia en esta zona y la escasa penetración

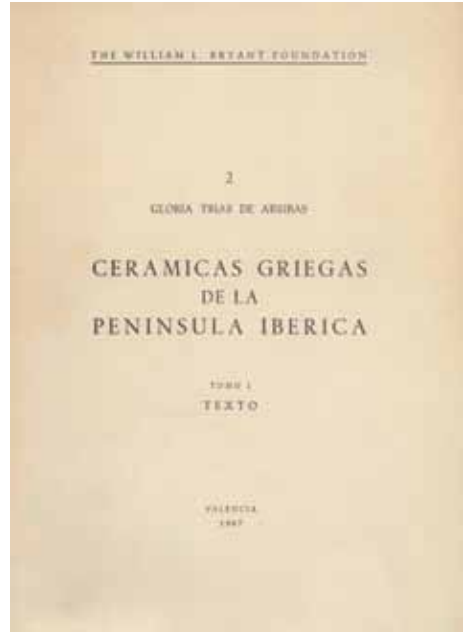
samis, quiotes i jònics (estudiats per Paloma Cabrera i Ricardo Olmos), i les excavacions realitzades a Málaga, Toscanos, Guadalhorce i Torre de Doña Blanca, per diferents investigadors, permeten confirmar la valuosa presència d'importacions arcaiques gregues a Tartessos. Així mateix, permeten plantejar noves propostes sobre les característiques dels esquemes comercials de fenicis i grecs i les seves relacions amb les societats indígenes del sud peninsular. Noves troballes d'importacions gregues a l'interior de la Península, especialment a Extremadura, en la zona sud de l'Altiplà o l'Alta Andalusia permeten aprofundir en l'estudi de les xarxes comercials i sobretot de la redistribució interior d'aquests productes de prestigi a partir de centres costaners. Així mateix, les noves excavacions en el Llevant van permetre deixar assentada la prioritat de la presència comercial fenícia en aquesta zona i l'escassa penetració comercial grega en època arcaica. Finalment, les excavacions efectuades per Enric Sanmartí a la Neàpolis d'Empúries han permès establir la cronologia d'algunes de les construccions més significatives de la ciutat del període hel·lenístic i recuperar-ne diferents seqüències estratigràfiques des del segle v al segle II a. C. L'estudi dels materials ceràmics permeten constatar la importància comercial d'*Emporion*, importància ratificada també gràcies als treballs sobre els materials àtics d'Eivissa efectuats per Carmen Sanchez, on s'ha demostrat el paper comercial que va jugar Empúries en el món púnic.

comercial grega en época arcaica. Finalmente, las excavaciones efectuadas por Enric Sanmartí en la Neápolis de Empúries han permitido establecer la cronología de algunas de las construcciones más significativas de la ciudad del período helenístico y recuperar diversas secuencias estratigráficas de la misma desde el siglo V al siglo II a. C. El estudio de los materiales cerámicos permite constatar la importancia comercial de *Emporion*, importancia reafirmada también gracias a los trabajos sobre los materiales áticos de Ibiza realizados por Carmen Sánchez, donde se

Fig. 3.5.- Portada del volumen I de Las necrópolis de Ampurias de Martín Almagro dedicado a las necrópolis griegas de Emporion publicado en 1953. — Portada del volum I de Las necrópolis de Ampurias de Martín Almagro dedicat a les necrópolis gregues d'Emporion publicat l'any 1953.

La darrera dècada del segle XX ha tingut també una dinàmica important quant a les investigacions i les publicacions sobre el llegat arqueològic grec. Entre les publicacions, cal destacar el llibre *Les Grecs et la Peninsule Ibérique du VIIIe au Ier siècle avant Jésus-Christ* de Pierre Rouillard, editat l'any 1991, una obra de síntesi sobre la presència grega a Ibèria. També són importants les actes dels dos congressos celebrats a Empúries el 1991 (P. Cabrera, R. Olmos, E. Sanmartí, ed., *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*) i el 1999 (P. Cabrera, M. Santos, ed., *Cerámicas jonias*

Fig. 3.6.- Portada de la obra de Gloria Trías Las cerámicas griegas de la península Ibérica publicada en 1967. — Portada de l'obra de Gloria Trías Las cerámicas griegas de la península Ibérica publicada l'any 1967.

ha demostrat el paper comercial que jugó Empúries amb el món púnic.

La última dècada del segle xx ha tenit també una important dinàmica en quant a investigacions i publicacions sobre el llegat arqueològic grec. Entre les publicacions, hi ha que destaquen el llibre *Les Grecs et la Peninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ* de Pierre Rouillard, editat el 1991, una obra de síntesi sobre la presència grega a l'Iberia. També són importants les actes dels dos congressos celebrats a Empúries el 1991 (P. Cabrera, R. Olmos, E.

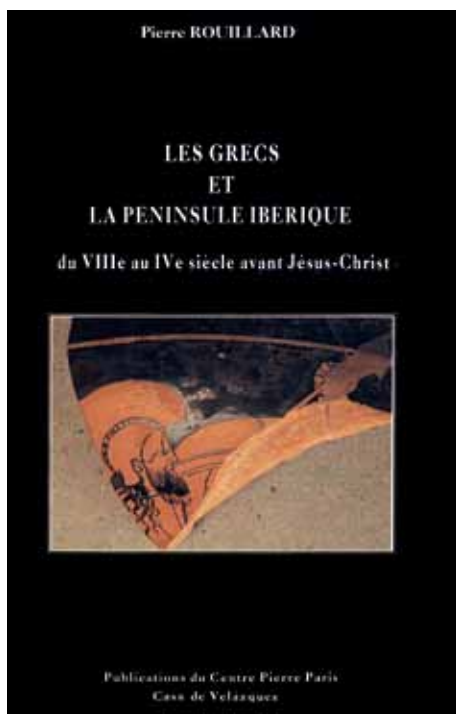
de època arcaica. Centres de producció i comercialització en el Mediterrani Occidental), que enfocaven problemes d'actualitat en el debat científic del moment: la interacció entre grecs i indígenes, i la realitat del comerç grec arcaic a Occident. En els anys 90 la relació del món grec amb les societats indígenes s'aborda des d'una nova perspectiva, on es qüestiona l'abast real i el pes que el comerç grec va tenir en les transformacions culturals d'Ibèria durant els segles VI al IV a. C. i on es reivindica el paper protagonista de les societats autòctones en el desenvolupament del comerç colonial. En aquest sentit, cal assenyalar també els resultats de les excavacions desenvolupades a la *Palaiàpolis d'Emporion* en aquesta dècada i publicats el 1999 (X. Aquilué, dir., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*), on es constata la existència d'un poblat indígena anterior al primer assentament grec d'Emporion.

Finalment, en els deu primers anys d'aquest segle XXI les investigacions sobre arqueologia grega a la península Ibèrica han continuat amb un gran dinamisme, i han plantejat nous enfocaments i nous problemes tot valorant sempre els processos d'interacció cultural i social a través de les relacions comercials. En el camp dels estudis ceràmics cal destacar el treball de síntesi d'Adolfo Domínguez i Carmen Sánchez, publicat l'any 2001, *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, i el treball monogràfic de Maite Miró sobre la ce-

Fig. 3.7.- Portada del llibre *El barco de El Sec* (Costa de Calvià, Mallorca) publicat el 1987 i destinat a estudiar els materials arqueològics recuperats al peció. — Portada del llibre *El barco de El Sec* (Costa de Calvià, Mallorca) publicat el 1987 i destinat a estudiar els materials arqueològics recuperats al derelict.

Sanmartí, ed., *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*) y en 1999 (P. Cabrera, M. Santos, ed., *Cerámicas jonias de época arcaica. Centros de producción y comercialización en el Mediterráneo Occidental*), que enfocaban problemas de actualidad en el debate científico del momento: la interacción entre griegos e indígenas, y la realidad del comercio griego arcaico en Occidente. En los años 90 la relación del mundo griego con las sociedades indígenas se aborda desde una nueva perspectiva, en la que se cuestiona el alcance real y el peso que el comercio griego tuvo en las transformaciones culturales de Iberia durante los siglos VI al IV a. C. y donde se reivindica el papel protagonista de las sociedades autóctonas en el desarrollo del comercio colonial. En este sentido, hay que señalar también los resultados de las excavaciones desarrolladas en la *Palaiapolis* de *Emporion* en esta década y publicados en 1999 (X. Aquilué, dir., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*), donde se constata la existencia de un poblado indígena anterior al primer asentamiento griego de *Emporion*.

Finalmente, en los diez primeros años de este siglo XXI las investigaciones sobre arqueología griega en la península Ibérica han continuado con un gran dinamismo, planteando nuevos enfoques y nuevos problemas, y valorando siempre los procesos de interacción cultural y social a través de las relaciones comerciales. En el campo de los estudios cerámicos hay que destacar el trabajo de síntesis de Adolfo Domín-

ràmica àtica de figures roges de la ciutat grega d'*Emporion*, editat l'any 2006. La troballa realitzada a Huelva el 2004 de ceràmiques eubees, àtiques, sardes i villanovianes datades entre inicis del segle IX i el 770 a. C. va aportar noves dades al complex entramat del comerç internacional dels primers segles del primer mil·lenni a. C. També de gran valor pel comerç d'època arcaica és la publicació dels materials recuperats en el vaixell grec de Cala de Sant Vicenç, a Mallorca, editat l'any 2008 per

Fig. 3.8.- Portada de la obra de Pierre Rouillard *Les Grecs et la Peninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ* publicada en el año 1991. — Portada de l'obra de Pierre Rouillard *Les Grecs et la Peninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ* publicada l'any 1991.

guez y Carmen Sánchez, publicado en 2001, *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, y el trabajo monográfico de Maite Miró sobre la cerámica ática de figuras rojas de la ciudad griega de *Emporion*, editado en el año 2006. El hallazgo realizado en Huelva en 2004 de cerámicas eubeas, áticas, chipriotas, sardas y villanovianas fechadas entre comienzos del siglo IX y el 770 a. C. aportó nuevos datos al complejo entramado del comercio internacional en los primeros siglos del primer milenio a. C. También de gran valor para el comercio de época arcaica es la publicación de los materiales recuperados en el barco griego de Cala de Sant Vicenç, en Mallorca, editado en el año 2008 por Xavier Nieto y Marta Santos. De crucial importancia es también la publicación en el año 2006, de la monografía sobre la colonia griega de *Rode* (Roses, Girona), editada por Anna M. Puig y Aurora Martín, el segundo, después de *Emporion*, de los asentamientos griegos documentados arqueológicamente en la península Ibérica, monografía donde se documenta el urbanismo del período helenístico de la ciudad, sus emisiones monetales y sus producciones de cerámica de barniz negro. Las nuevas indagaciones afectaron también a la relación de la imagen ibérica con otros sistemas iconográficos mediterráneos, entre ellos el griego. Las investigaciones, protagonizadas por Ricardo Olmos, subrayan la lectura interna de la imagen, el establecimiento de códigos semánticos propios y su dinámica en

Xavier Nieto i Marta Santos. De gran importància és també la publicació l'any 2006, de la monografia sobre la colònia grega de *Rode* (Roses, Girona), editada per Anna Ma. Puig i Aurora Martín, el segon, després d'*Emporion*, dels assentaments grecs documentats arqueològicament en la península Ibèrica. Es tracta d'una monografia on es documenta l'urbanisme del període hel·lenístic de la ciutat, les seves emissions monetàries i les seves produccions de ceràmica de vernís negre. Les noves indagacions varen afectar també la relació de la imatge ibèrica amb

Fig. 3.9.- Portada del primer volum de la revista Huelva Arqueològica núm. XIII que recoge las comunicaciones presentadas en el Simposio "Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad" celebrado en Empúries en 1991. — Portada del primer volum de la revista Huelva Arqueològica núm. XIII que recull les comunicacions presentades al Simposi "Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad" celebrat a Empúries l'any 1991.

la construcción de estructuras sociales, políticas y religiosas ibéricas, siempre en su interacción con el mundo colonial mediterráneo.

Sin duda, las aportaciones de la Arqueología en los últimos años permitirán plantear nuevos debates y nuevas líneas de investigación sobre la presencia griega en Iberia y esperamos que puedan desarrollarse en espacios abiertos como los que nos ofrecen las actuales tecnologías de la información y comunicación. *~~~~~*

altres sistemes iconogràfics mediterranis, entre ells el grec. Les investigacions, protagonitzades per Ricardo Olmos, subratllen la lectura interna de la imatge, l'establiment de codis semàntics propis i la seva dinàmica en la construcció d'estructures socials, polítiques i religioses ibèriques, sempre interactuant amb el món colonial mediterrani.

Sens dubte, les aportacions de l'Arqueologia en els darrers anys permetran plantejar nous debats i noves línies d'investigació sobre la presència grega a Ibèria i esperem que puguin desenvolupar-se en espais oberts com els que ens ofereixen les actuals tecnologies de la informació i comunicació. *~~~~~*

Fig. 3.10.- Portadas de las Monografies Emporitanes 9, 11 y 14 editadas por el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. — Portades de les Monografies Emporitanes 9, 11 i 14 editades pel Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries.

LAS COLONIAS GRIEGAS EN IBERIA

LES COLÒNIES GREGUES A IBÈRIA

Xavier Aquilué(Centre Iberia Graeca-Museu
d'Arqueologia de Catalunya)

LA COLONIZACIÓN GRIEGA de la península Ibérica está estrechamente vinculada con las actividades económicas realizadas por los comerciantes foceos, especialmente atraídos por los ricos recursos metalúrgicos del suroeste peninsular (plata, cobre y estaño). El interés por los foceos de acceder y consolidar el comercio de los metales con la sociedad tartésica, controlado físicamente por las factorías fenicias existentes en la zona, explica la creación de una ruta comercial desde el norte del Mediterráneo y la fundación de las colonias foceas de *Massalia* (Marsella), hacia el 600 a. C., y de *Emporion* (Empúries), unos cuantos años más tarde. Las Fuentes escritas del período clásico citan una serie de factorías comerciales foceas que desde Empúries llegarían hasta el sur de la Península Ibérica. Sin embargo, la Arqueología no ha podido localizarlas todavía. Nada se sabe de la ciudad griega de *Mainake* (Málaga)

LA COLONITZACIÓ GREGA a la península Ibèrica està estretament vinculada amb les activitats econòmiques realitzades pels comerciants foceus, especialment atrets pels opulents recursos metal·lúrgics del sud-oest peninsular (plata, coure i estany). L'interès pels foceus d'accedir i consolidar el comerç dels metalls amb la societat tartèsica, controlat físicament per les factories fenícies existents a la zona, explica la creació d'una ruta comercial des del nord de la Mediterrània i la fundació de les colònies focees de *Massalia* (Marsella), cap el 600 a. C., i d'*Emporion* (Empúries), uns quants anys més tard. Les Fonts escrites del període clàssic citen una sèrie de factories comercials focees que des d'Empúries arribarien fins al sud de la península Ibèrica. No obstant això, l'Arqueologia no ha pogut localitzar-les encara. Res se sap de la ciutat grega de *Mainake* (Málaga) citada per Estrabó: "A

citada por Estrabón: “En la costa la primera ciudad es *Málaka*, que dista tanto de Calpe como de Gades; en ella hay un mercado, que usan los nómadas que viven en la costa opuesta, y grandes talleres de salazón. Algunos creen que es la misma *Mainake*, que la tradición dice haber sido la última de las ciudades de los foceos en Occidente; pero no es así, pues ésta se halla más lejos de Calpe, y los vestigios de sus ruinas demuestran ser una ciudad griega, mientras que *Málaka* está más cerca y presenta planta fenicia” (Estrabón, *Geographiká*, III, 4, 2). Tampoco se sabe nada sobre las ciudades de *Hemeroscopeion*, *Alonís* y *Akra Leuke*, ubicadas supuestamente en la costa valenciana: “Entre el Sucro y Cartagena, no muy lejos del río, hay tres fundaciones de los masaliotas; de ellas, la más conocida es *Hemeroscopeion*, que tiene sobre el promontorio un santuario dedicado a Artemisa Efesia, muy venerado” (Estrabón, *Geographiká*, III, 4, 6).

Hoy por hoy, *Emporion* es la colonia griega más occidental del Mediterráneo y junto a ella, dentro de su órbita de influencia, se encuentra también la colonia de *Rode* (Roses), ambas en el Golfo de Roses, en el extremo del nordeste peninsular. La Arqueología ha constatado, en estos dos casos, las noticias proporcionadas por Estrabón: “*Emporion* es una fundación de los masaliotas y dista del Pirineo y de la frontera entre Iberia y Céltica unos 200 estadios. Toda esta costa es fértil y tiene buenos puertos. Aquí está también *Rode*, una pequeña ciudad, fundación de los emporitanos, o según otros,

la costa la primera ciutat és *Málaka*, que dista tant de Calpe com de Gades; hi ha un mercat, que utilitzen els nòmades que viuen a la costa oposada, i grans tallers de salaons. Alguns creuen que és la mateixa *Mainake*, que la tradició diu que havia estat la darrera de les ciutats dels foceus a Occident; això no és així ja que aquesta es troba més lluny de Calpe, i els vestigis de les seves ruïnes demostren que era una ciutat grega, mentre que *Málaka* està mes a prop i presenta planta fenícia” (Estrabó, *Geographiká*, III, 4, 2). Tampoc se sap res sobre les ciutats de *Hemeroscopeion*, *Alonís* y *Akra Leuke*, ubicades suposadament a la costa valenciana: “Entre el Sucro i Cartagena, no molt lluny del riu, hi ha tres fundacions dels massaliotas; d’elles, la més coneguda és *Hemeroscopeion*, que té sobre el promontori un santuari dedicat a Artemisa Efèsia, molt venerat” (Estrabó, *Geographiká*, III, 4, 6).

Fig. 4.1.- Situación de las ciudades griegas en la península Ibérica (CIG). — Situació de les colònies gregues a la península Ibèrica (CIG).

de los rodios. También aquí como en *Emporion* se venera a Artemis de Efeso, por los motivos que explicaré al hablar de *Massalia*. Primeramente, los emporitanos habitaban una isleta delante de la costa que hoy llaman *Palaiapolis* (Ciudad antigua), pero ahora viven ya en tierra firme” (Estrabón, *Geographiká*, III, 4, 8).

Emporion y *Rode*, pues, son hasta hoy las únicas factorías griegas localizadas en Iberia y las únicas cuyos restos arqueológicos pueden ser investigados, documentados y presentados a la visita pública. La importancia histórica y el conocimiento que se tiene de ambas ciudades son muy desiguales, siendo este último extremadamente limitado para la colonia de *Rode*. *Emporion* se convierte de este modo en el único ya-

Fig. 4.2.- Bajo el actual núcleo urbano de Sant Martí d'Empúries (l'Escala, Girona) se encuentra el primer asentamiento fundacional griego de *Emporion*: la *Palaiapolis* o “Ciudad antigua” (MAC-Empúries). — Sota l'actual poble de Sant Martí d'Empúries (l'Escala, Girona) es troba el primer nucli fundacional grec d'*Emporion*: la *Palaiàpolis* o “Ciutat vella” (MAC-Empúries).

De fet, *Emporion* és la colònia grega més occidental de la Mediterrània i, juntament amb ella i dintre de la seva òrbita d'influència, es troba també la colònia de *Rode* (Roses), ambdues en el Golf de Roses, en l'extrem del nord-est peninsular. L'Arqueologia ha constatat, en aquests dos casos, les notícies proporcionades per Estrabó: “*Emporion* és una fundació dels massalotes i dista dels Pirineus i de la frontera entre Ibèria i Cèltica uns 200 estadis. Tota aquesta costa és fèrtil i té bons ports. Aquí està també *Rode*, una petita ciutat, fundació dels emporitans, o segons altres, dels rodís. També aquí com a *Emporion* es venera Àrtemis d'Efes, pels motius que explicaré en

Fig. 4.3.- Vista del sector urbano de la Neápolis de *Emporion*, situado al sur de la antigua bahía portuaria y de la *Palaiapolis* fundacional (MAC-Empúries). — Vista del sector urbà de la Neápolis d'*Emporion*, ubicat al sud de l'antiga badia portuària i de la *Palaiàpolis* fundacional (MAC-Empúries).

cimiento arqueològic de la península Ibèrica on se pot entendre l'evolució d'una ciutat grega des de la seva fundació en el segle VI a. C. fins a la romanització efectiva a finals del segle I a. C. Permet, a més, valorar el impressionant llegat cultural grec i la gran influència que exercí en les comunitats indígenes peninsulars.

El primer assentament grec de *Emporion* se situa, tal i com relata Estrabó de forma literària, en una petita illa (un istme, en realitat), el qual controlava una hondonada portuària natural, apta com a port d'escala, i la desembocadura del riu Fluvià, un port fluvial que permetia el comerç amb les comunitats indígenes de l'interior. Aquest primer nucli fundacional (de uns 3 hectàrees), que els mateixos grecs denominaren posteriorment

parlar de *Massalia*. Primerament, els emporitans habitaven una petita illa davant de la costa que avui anomenem *Palaiàpolis* (Ciutat antiga), però ara viuen ja a terra ferma” (Estrabó, *Geographiká*, III, 4, 8).

Emporion i *Rode* són, doncs, fins avui les úniques factories gregues localitzades a Ibèria i les úniques en què les seves restes arqueològiques poden ser investigades, documentades i presentades a la visita pública. La importància històrica i el coneixement que es té d'ambdues ciutats són molt desiguals i és extremadament limitat en el cas de

Fig. 4.4.- Vista de la Neàpolis de Empúries amb les muralles de època helenística (segle II a. C.) que tancaven la ciutat pel sud (MAC-Empúries). — Vista de la Neàpolis d'Empúries amb les muralles del període hel·lenístic (segle II a. C.) que delimitaven la ciutat pel sud (MAC-Empúries).

“Palaiapolis”, se crea sobre un poblado indígena de la Primera Edad del Hierro (siglo VII a. C.), cuyos orígenes se remontan a la época del Bronce Final (siglos IX-VIII a. C.). La fundación colonial debe situarse entre el 580 y el 560 a C., realizada por foceos procedentes de *Massalia*, la metrópolis occidental focea. El carácter comercial del enclave queda bien reflejado en su nombre: *Emporion*, “el mercado”.

Fig. 4.5.- En el sector de los santuarios de la Neápolis emporitana, ubicado en la acrópolis de la ciudad, se encontraba, entre otros edificios, el templo de Asclepios (MAC-Empúries). — Al sector de los santuarios de la Neápolis emporitana, ubicado a la acrópolis de la ciudad, se encontraba, entre otros edificios, el templo d'Asclepi (MAC-Empúries).

la colònia de *Rode*. *Emporion* es converteix d'aquesta manera en l'únic jaciment arqueològic de la península Ibèrica on es pot entendre l'evolució d'una ciutat grega des de la seva fundació al segle VI a. C. fins la seva romanització efectiva a finals del segle I a. C. Permet, així mateix, valorar l'impressionant llegat cultural grec i l'enorme influència que va exercir en les comunitats indígenes peninsulars.

El primer assentament grec d'*Emporion* se situa, tal i com relata Estrabó de forma literària, en una petita illa (un istme, en realitat), que controlava una fonalada portuària natural, apta com a port d'escala, i la desembocadura del riu Fluvià, un port fluvial que permetia el comerç amb les comunitats indígenes de l'interior. Aquest primer nucli fundacional (d'unes 3 hectàrees), que els mateixos grecs varen denominar posteriorment *Palaiàpolis*, es crea sobre un poblat indígena de la Primera Edat de Ferro (segle VII a. C.), els orígens del qual es remunten a l'època del Bronce Final (segles IX-VIII a. C.). La fundació colonial s'ha de situar entre els anys 580 i el 560 a. C. i fou realitzada per foces procedents de *Massalia*, la metrópolis occidental focea. El caràcter comercial de l'enclavament queda ben reflectit en el seu nom *Emporion*, *el mercat*.

Conseqüència del creixement d'*Emporion* és la creació, a mitjans del segle VI a. C., d'un nou sector urbà, al sud de la fonalada portuària. Aquest nou espai urbà és el que coneixem com la *Neápolis* (ciutat nova), denominació

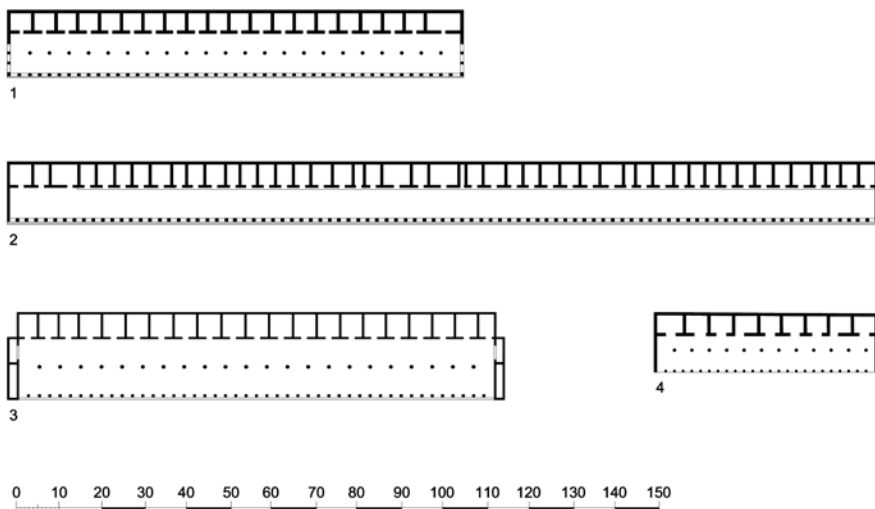

Consecuencia del crecimiento de *Emporion* es la creación, a mediados del siglo VI a. C., de un nuevo sector urbano, al sur de la hondonada portuaria. Este nuevo espacio urbano es el que conocemos como la “Neápolis” (ciudad nueva), denominación que fue dada por el primer director de las excavaciones emporitanas, Josep Puig i Cadafalch, en el año 1908. A partir de la creación de la Neápolis, *Emporion* siempre fue una ciudad formada por dos sectores urbanos separados por el mar. La Neápolis, excavada en toda su extensión (unas cinco hectáreas) entre 1908 y 1936, es el único sector que permite acercarnos a la arquitectura y al urbanismo griego de la antigua *Emporion*. Hay que decir, sin embargo, que la mayor parte de los restos excavados de la ciudad pertenecen a las últimas fases de sus reformas

que fou donada pel primer director de les excavacions emporitanes, Josep Puig i Cadafalch, l'any 1908. A partir de la creació de la Neàpolis, *Emporion* sempre fou una ciutat formada per dos sectors urbans separats pel mar. La Neàpolis, excavada en tota la seva extensió (unes cinc hectàrees) entre els anys 1908 i 1936, és l'únic sector que permet apropar-nos a l'arquitectura i a l'urbanisme grec de l'antiga *Emporion*.

Fig. 4.6.- La gran plaza pública (ágora) de la Neápolis de Emporion es una construcción de época helenística (siglo II a. C.). Por el norte, estaba cerrada por el edificio de la estoa que albergaba diversos locales destinados a las actividades comerciales de la ciudad (MAC-Empúries). — La gran plaça pública (àgora) de la Neàpolis d'Emporion és una construcció del període hel·lenístic (segle II a. C.). Per la banda nord, estava tancada per l'edifici de l'estoa que allotjava diferents locals destinats a les activitats comercials de la ciutat (MAC-Empúries).

urbanas, datadas en los siglos II-I a. C., cuando la griega *Emporion* era una ciudad federada de Roma y se encontraba situada dentro de la provincia romana de la *Hispania Citerior*. Los restos urbanos fundacionales de la Neápolis, así como la trama de la ciudad de los siglos V y IV a. C., se encuentran debajo de las estructuras visibles en la actualidad. Se desconoce en gran medida tanto su articulación urbana como la ubicación de los edificios más significativos (por ejemplo, el *agora* o plaza pública), o las características de las instalaciones portuarias de esta época. No obstante, entre los siglos VI y IV a. C. la importancia comercial de la ciudad fue enorme.

Cal dir, no obstant això, que la major part de les restes excavades de la ciutat pertanyen a les darreres fases de les seves reformes urbanes, datades en els segles II-I a. C., quan la grega *Emporion* era una ciutat federada de Roma i es trobava ubicada dintre de la província romana de la *Hispania Citerior*. Les restes urbanes fundacionals de la Neàpolis, així com la trama de la ciutat dels segles V i IV a. C., es troben sota de les estructures visibles en l'actualitat. Es desconeix en bona part tant la seva articulació urbana com la ubicació dels edificis més significatius (per exemple, l'*àgora* o plaça pública), o les característiques de les instal·lacions portuàries d'aquesta època. Això no obstant, entre els segles VI i IV a. C. la importància comercial de la ciutat fou enorme. *Emporion* fou la primera ciutat que va encunyar moneda a la península Ibèrica (les seves primeres emissions de plata daten d'inicis del segle V a. C.) i les se-

Fig. 4.7.- Plantas de diferentes estoas de ciudades griegas de época helenística que presentan semejantes esquemas compositivos: 1.- Sición, 2.- Cámiros, 3.- Atenas (estoa de Atalo II) y 4.- Empúries. — Plantas de diferentes estoas de ciudades griegas del período hel·lenístico que presentan semejantes esquemas compositivos: 1.- Sición, 2.- Camiros, 3.- Atenas (estoa d'Átal II) i 4.- Empúries.

Emporion fue la primera ciudad que acuñó moneda en la península Ibérica (sus primeras emisiones de plata datan de inicios del siglo v a. C.), y sus redes comerciales permitieron distribuir los productos griegos (cerámicas áticas, perfumes, bronzes, vino, aceite, salazones,...) en toda Iberia.

La trama urbana documentada en la Neápolis de Empúries en los siglos II-I a. C., muestra una ciudad articulada entorno a una calle principal en dirección norte-sur, que conectaba el puerto con el *agora* o plaza pública, y el principal sistema de acceso a la ciudad desde el sur. Es una ciudad helenística donde no faltan los santuarios religiosos dedicados a divinidades del panteón griego, como Asclepios; edificios públicos como la estoa, que sigue los modelos arquitectónicos de la estoa norte de Priene (150-125 a. C.) o la estoa de Atalo II de Atenas (159-138 a. C.); o las casas de tipo helenístico donde aparecen inscripciones en griego en los pavimentos de *opus signinum* de las habitaciones principales. Por el puerto griego de *Emporion*, desembarcó en el año 218 a. C. el ejército romano comandado por Gneo Cornelio Escipión, que en el marco de la Segunda Guerra Púnica, inició la conquista y la romanización de la península Ibérica. No obstante, *Emporion*, como ciudad aliada de Roma, se mantuvo como una ciudad social y políticamente independiente hasta la época de Augusto, momento en el cual se fusionó con la ciudad romana de Empúries, dando lugar a la creación del *municipium Emporiae*.

ves xarxes comercials varen permetre distribuir els productes grecs (ceràmiques àtiques, perfums, bronzes, vi, oli, salaons,...) a tota Ibèria.

La trama urbana documentada a la *Neápolis* d'Empúries en els segles II-I a. C., mostra una ciutat articulada entorn a un carrer principal en direcció nord-sud, que connectava el port amb l'*àgora* o plaça pública, i el principal sistema d'accés a la ciutat des del sud. És una ciutat hel·lenística on no manquen els santuaris religiosos dedicats a divinitats del panteó grec, com Asclepi; edificis públics com l'estoa, que segueix els models arquitectònics de l'estoa nord de Priene (150-125 a. C.) o l'estoa d'Àtal II d'Atenes (159-138 a. C.); o les cases de tipus hel·lenístic on apareixen inscripcions en grec en els paviments d'*opus signinum* de les habitacions principals. Pel port grec d'*Emporion*, va desembarcar en l'any 218 a. C. l'exèrcit romà comandat per Gneu Corneli Escipió que, en el marc de la Segona Guerra Púnica, va iniciar la conquesta i la romanització de la península Ibèrica. No obstant això, *Emporion*, com a ciutat aliada de Roma, es va mantenir com una ciutat social i políticament independent fins a l'època d'August, moment en el qual es va fusionar amb la ciutat romana d'Empúries i lloc a la creació del *municipium Emporiae*.

Respecte a *Rode* (Roses), com ja s'ha dit, el seu coneixement es més limitat. Avui es pot afirmar que es tracta d'una ciutat portuària, de dimensions indeterminades, la vida de la qual s'inicia a principis del segle IV a. C. i

Respecto a *Rode* (Roses), como ya se ha dicho, su conocimiento es más limitado. Hoy se puede afirmar que se trata de una ciudad portuaria, de dimensiones indeterminadas, cuya vida se inicia a principios del siglo IV a. C., y donde se han detectado algunas estructuras de habitación y tramos de su recinto defensivo, con unas características técnicas que se encuadran dentro de la tradición edilicia griega. Hay que descartar que esta colonia fuese una fundación rodia anterior a la primera Olimpiada, es decir, anterior al 776 a. C., tal y como algunos historiadores han intentado defender en base al famoso texto de Estrabón: “Se cuenta también de los rodios que su preponderancia marítima no data sólo del tiempo en que fundaron la ciudad actual, sino que antes del establecimiento de las Olimpiadas, y con el fin de socorrer a los hombres, emprendieron largas travesías muy alejadas de su patria, navegando por ello hasta Iberia, donde fundaron *Rode*, que después pasó a ser posesión de los masaliotas” (Estrabón, *Geographiká*, XIV, 2,10). La fundación de Roses por parte de los rodios se trata, sin duda, de una leyenda creada ya en la Antigüedad con la intención de dotar a la ciudad de un prestigio y de una singularidad específica respecto a los asentamientos griegos de *Massalia* y de *Emporion*. Seguramente, esta leyenda surge en el siglo III a. C., cuando Roses alcanza un cierto grado de autonomía política como ciudad. La fundación de Roses, pues, debe situarse dentro de la órbita de influencia de *Massalia* o de *Empo-*

on s’han detectat algunes estructures d’habitació i trams del seu recinte defensiu, amb unes característiques tècniques que s’enquadren dintre de la tradició edilícia grega. Cal destacar que aquesta colònia fos una fundació ròdia anterior a la primera Olimpíada, és a dir, anterior a l’any 776 a. C., tal i com alguns historiadors han intentat defensar sobre la base del famós text d’Estrabón: “S’explica també dels rodios que la seva preponderància marítima no data nomen del temps en què van fundar la ciutat actual, sinó que abans de l’establiment de les Olimpíades i amb la finalitat de socórrer als homes, varen emprendre llargues travessies molt allunyades de la seva pàtria tot navegant per això fins a Ibèria, on van fundar *Rode*, que després va passar a ser possessió dels massalíotes” (Estra-

Fig. 4.8.- Dentro del recinto militar del siglo XVI de la Ciudadela de Roses (Girona) se encuentran los restos arqueológicos de la antigua ciudad griega de Rode (ICRPC-Globusvisió).— Dins del recinte militar del segle XVI de la Ciutadella de Roses (Girona) es troben les restes arqueològiques de l’antiga ciutat grega de Rode (ICRPC-Globusvisió).

ron, en un moment cronològic de inicis del segle IV a. C. Desde este núcleo inicial se produce un crecimiento importante hacia el este (el denominado “Barrio helenístico”), creándose en la primera mitad del segle III a. C. una zona urbana de nueva planta, de tipo ortogonal y con tipologías arquitectónicas griegas. Este hecho coincide con una reafirmación y posiblemente independencia política de la ciudad, como demuestra la acuñación de sus dracmas con la leyenda ΠΟΛΗΤΩΝ, y la fabricación y comercialización de productos propios, como las cerámicas de barniz negro del denominado “taller de Roses”. Sin embargo, esta etapa floreciente de la ciudad dura poco. Los acontecimientos político-militares que se desarrollan en el Mediterráneo Occidental durante este segle entre Roma y Cartago y que afectan a la península Ibérica sobre todo a partir del 218 a. C., significaron para *Rode* la pérdida de su independencia como ciudad y su vinculación definitiva a *Emporion*, como un punto defensivo de la zona norte del golfo de Roses. De este modo, cuando en el año 195 a. C. el cónsul Marco Porcio Catón es enviado por Roma para sofocar la sublevación de los pobladores ibéricos del Empordà, Tito Livio refiere que “llegaron a Roses y desalojaron por la fuerza el destacamento de hispanos que ocupaba la fortaleza. Desde Roses, con viento favorable, llegaron a Empúries: allí desembarcaron todas las tropas excepto los aliados de marinería” (Tito Livio, *Ab Urbe Condita*, XXXIV, 8, 4). Roses, pues, era un *castellum*, una pe-

bó, *Geographiká*, XIV, 2,10). La fundació de Roses per part dels rodís esdevé, sens dubte, una llegenda creada ja en l'Antiguitat amb la intenció de dotar a la ciutat d'un prestigi i d'una singularitat específica respecte als assentaments grecs de *Massalia* i d'*Emporion*. Segurament, aquesta llegenda sorgeix en el segle III a. C., quan Roses aconseguix un cert grau d'autonomia política com a ciutat. La fundació de Roses ha de situar-se, doncs, dins de l'òrbita d'influència de *Massalia* o d'*Emporion*, en un moment cronològic d'inicis del segle IV a. C. Des d'aquest nucli inicial es produeix un creixement important cap a l'est (l'anomenat barri helenístic) i es crea en la primera meitat del segle III a. C. una zona urbana de nova planta, de tipus octogonal i amb tipologies arquitectòniques gregues. Aquest fet coincideix amb una reafir-

Fig. 4.9.- Estructuras urbanas del denominado “barrio helenístico” de Roses datadas en la primera mitad del segle III a. C. (ICRPC-Globusvisió). — Estructures urbanes de l'anomenat “barri helenístic” de Roses datades a la primera meitat del segle III a. C. (ICRPC-Globusvisió).

queña fortaleza, que en estos momentos de rebelión había sido ocupada por los sublevados indígenas. A partir de inicios del siglo II a. C. no hay datos arqueológicos que permitan deducir la continuidad de la ocupación de *Rode*.

Esperemos que en un futuro la investigación arqueológica pueda documentar la presencia física de los comerciantes griegos en el resto de la península Ibérica, bien formando parte de barrios comerciales dentro de los asentamientos indígenas conocidos, bien como una realidad diferenciada en núcleos urbanos propios. En este sentido, hay

Fig. 4.10.- El poblado ibérico de la Picola (Santa Pola, Alicante) estuvo fuertemente helenizado y no se descarta la existencia en el mismo de un núcleo estable de comerciantes griegos (Museo Arqueológico de Alicante). — El poblado ibérico de la Picola (Santa Pola, Alicante) va tenir una forta influència hel·lènica i es possible que al seu interior existís un nucli estable de comerciants grecs (Museu Arqueològic d'Alicant).

mació i possiblement independència política de la ciutat, com demostra l'encunyació de les seves dracmes amb la llegenda POAHTON , i la fabricació i comercialització de productes propis, com les ceràmiques de vernís negre de l'anomenat "taller de Roses". No obstant això, aquesta etapa florent de la ciutat dura poc. Els esdeveniments polític-militars que es desenvolupen a la Mediterrània Occidental durant aquest segle entre Roma i Cartago i que afecten a la península Ibèrica sobre tot a partir de l'any 218 a. C., varen significar per a *Rode* la pèrdua de la seva independència com a ciutat i la seva vinculació definitiva a *Emporion*, com un punt defensiu de la zona nord del golf de Roses. D'aquesta manera, quan a l'any 195 a. C. el cònsol Marc Porci Cató és enviat per Roma per sufocar la sublevació dels pobladors ibèrics de l'Empordà, Titus Livi explica que "varen arribar a Roses, amb vent favorable, i també a Empúries: allí desembarcaren totes les tropes excepte els aliats de marineria" (Titus Livi, *Ab Urbe Condita*, XXXIV, 8, 4). Roses, doncs, era un *castellum*, una petita fortaleza que en aquests moments de rebel·lió havia estat ocupada pels revoltats indígenes. A partir de principis del segle II a. C. no hi ha dades arqueològiques que permetin deduir la continuïtat de la ocupació de *Rode*.

Esperem que en un futur la investigació arqueològica pugui documentar la presència física dels comerciants grecs a la resta de la península Ibèrica, bé formant part de barris comercials dintre dels assentaments indígenes co-

que valorar la frase de Apiano relativa a los “restantes habitantes griegos, establecidos alrededor de *Emporion* y en otros lugares de Iberia” (*Iberike*, VI, 7), cuando describe la situación de la península Ibérica con anterioridad al inicio de la Segunda Guerra Púnica. **ccc**

neguts; bé com una realitat diferenciada en nuclis urbans propis. En aquest sentit s’ha de valorar la frase d’Apià relativa als “restants habitants grecs, establerts al voltant d’*Emporion* i en altres llocs d’Ibèria” (*Iberike*, VI, 7), quan descriu la situació de la península Ibèrica amb anterioritat a l’inici de la Segona Guerra Púnica. **cccccccccccccc**

LA CERÁMICA GRIEGA EN IBERIA. LAS VAJILLAS DE MESA Y DE REPRESENTACIÓN*

LA CERÀMICA GREGA A IBÈRIA. LES VAIJELLES DE TAULA I DE REPRESENTACIÓ*

 Carmen Sánchez
(Universidad Autónoma de Madrid)

DURANTE MÁS DE CUATRO SIGLOS la cerámica griega llegó de forma continua a la península Ibérica. Abarca este tiempo distintas formas de comercio y va cambiando el carácter de las importaciones. Los vasos griegos asumen, en los tiempos más antiguos, rasgos de intercambio aristocrático mientras que los últimos que llegan a la Península son objetos casi cotidianos. La pluralidad del mundo peninsular provoca que a lo largo del tiempo los vasos griegos se concentren en unas regiones o en otras, y que cada área reaccione, seleccione y utilice estos objetos importados de diversas formas. Pero durante más de cuatro siglos la cerámica fabricada en Grecia, formalmente admirable, se convirtió en objeto de lujo necesario y llegó a integrarse en el mundo ibérico hasta el punto que se hicieron determi-

AL LLARG DE MÉS DE QUATRE SEGLES la ceràmica grega va arribar de forma continuada a la península Ibèrica. Aquest temps comprèn diferents formes de comerç i va canviant el caràcter de les importacions. Els vasos grecs assumeixen, en els temps més antics, trets d'intercanvi aristocràtic mentre que els darrers que arriben a la Península són objectes quasi quotidians. La pluralitat del món peninsular provoca que al llarg del temps els vasos grecs es concentrin en unes regions o en unes altres i que cada àrea reaccioni, seleccioni i utilitzi aquests objectes importats de diferents formes. No obstant això, durant més de quatre segles la ceràmica fabricada a Grècia, formalment admirable, es va convertir en objecte de luxe necessari i va arribar a integrar-se al món ibèric fins al punt que es van

*Este trabajo ha sido realizado en el marco del proyecto HAR2009-07448.

*Aquest treball ha estat efectuat en el marc del projecte HAR2009-07448.

nantes para la propia reproducción del sistema social ibérico.

Se abre una época hacia finales del siglo VII a. C. con la importante llegada de importaciones de vasos traídas por comerciantes griegos, foceos, tal vez samios u otros griegos orientales. Se concentran en y alrededor del área de Tartessos. Son vasos de lujo, objetos de un verdadero comercio aristocrático. Aparecen copas áticas del tipo de Siana, copas laconias, cálices de Quíos, escifos y copas de comastas, vasos de perfumes y píxidas corintias, un ánfora con prótomo de caballo, copas de

Fig. 5.1.- Lécito de cerámica ática de figuras negras, de la segunda mitad del siglo VI a. C., procedente de Empúries (MAC-Empúries). — Lécito de cerámica ática de figuras negras, de la segunda mitad del siglo VI a. C., procedente d'Empúries (MAC-Empúries).

fer determinants per a la pròpia reproducció del sistema social ibèric.

Cap a finals del segle VII a. C. s'obre una nova època amb la important arribada d'importacions de vasos portats per comerciants grecs, foceus, tal vegada samis o altres grecs orientals. Es concentren en i al voltant de l'àrea de Tartessos. Són vasos de luxe, objectes d'un veritable comerç aristocràtic. Apareixen copes àtiques del tipus de Siana, copes lacònies, calzes de Quios, escfis i copes de comastes, vasos de perfums i píxides corínties, una àmfora amb pròtoma de cavall, copes de Samos i fins i tot una olpe pintada per Clítias amb el Judici de Paris.

Fig. 5.2.- Cràtera de columnes de cerámica ática de figuras rojas del pintor de Agrigento (460-450 a. C.) procedente de Empúries (MAC-Empúries). — Cràtera de columnes de cerámica ática de figures roges del pintor de Agrigento (460-450 a. C.) procedent d'Empúries (MAC-Empúries).

Samos e incluso una olpe pintada por Clítias con el Juicio de Paris.

Es cierto que no volveremos a encontrar vasos que, en esta proporción, sean de tal calidad. La tendencia general es que, con el tiempo, aumente el porcentaje de productos más mediocres.

Un papel importante en el comercio de vasos griegos lo jugó la única ciudad griega documentada en la península Ibérica, Empúries, sobre todo a raíz de la fundación del sector urbano de la Neápolis, en la segunda mitad del VI a. C. Los vasos que encontramos en *Emporion* son aquellos que cabría espe-

Fig. 5.3.- Crátera de campana de cerámica ática de figuras rojas con representación de Nice y jinete, del grupo de Polignoto (circa 440 a. C.), procedente de la tumba 11 de la necrópolis ibérica de Tútugi (Galera, Granada) (Museo Arqueológico Nacional). — Crátera de campana de cerámica ática de figuras rojas con representación de Nice y jinete, del grupo de Polignoto (circa 440 a. C.), procedente de la tumba 11 de la necrópolis ibérica de Tútugi (Galera, Granada) (Museo Arqueológico Nacional).

Es cert que no tornarem a trobar vasos que, en aquesta proporció, siguin de tan alta qualitat. La tendència general és que, amb el temps, augmenti el percentatge de productes més mediocres.

Empúries, la única ciutat grega documentada a la península Ibèrica, va jugar un paper important en el comerç de vasos grecs, sobre tot arran de la fundació del sector urbà de la Neàpolis, a la segona meitat del VI a. C. Els vasos que trobem a *Emporion* són aquells que eren d'esperar en una ciutat grega. Són abundants els escifos, sobre tot els de vernís negre, i copes a les zones d'hàbitat i apareixen lècitos de figures negres i de fons blanc a les necròpolis,

Fig. 5.4.- Crátera de columnas de cerámica ática de figuras rojas, de mediados del siglo V a. C., procedente de la necrópolis ibérica de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura, Alicante) (Museo Arqueológico de Alicante). — Crátera de columnas de cerámica ática de figuras rojas, de mediados del siglo V a. C., procedente de la necrópolis ibérica de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura, Alicante) (Museo Arqueológico de Alicante).

rar en una ciudad griega. Abundan los escifos, sobre todo los de barniz negro y copas en el hábitat y aparecen lébitos de figuras negras y de fondo blanco en las necrópolis, vasos éstos últimos ligados a las inhumaciones que no suelen aparecer en los cementerios indígenas.

Desde Empúries se distribuye la cerámica de Grecia por el Levante español. A finales del siglo VI a. C. y, sobre todo, en el siglo V a. C. los vasos del comercio emporitano (copas de figuras rojas del pintor de Marlay, copas decoradas con lechuzas, copas-escifo de figuras negras tardías, *kántharoi* de Saint Valentín, etc.) llegan hasta el sur peninsular distribuyéndose por el área mediterránea y por el Sureste peninsular y llegando al interior hasta zonas de la meseta. Pero los griegos no estaban solos en el comercio de vasos griegos, los púnicos de Ibiza o de Cádiz jugaron un importante papel.

Los vasos griegos de las zonas púnicas, de tradición anicónica, son fundamentalmente aquellos de barniz negro.

Fig. 5.5.- Copa de tipo Cástulo de cerámica ática, de la segunda mitad del siglo V a. C., procedente de la necrópolis púnica del Puig des Molins (Ibiza) (Museo Arqueológico Nacional). — Copa tipus Cástulo de cerámica ática, de la segona meitat del segle V a. C., procedent de la necrópolis púnica del Puig des Molins (Eivissa) (Museo Arqueológico Nacional).

vasos aquests últims lligats a les inhumacions que no solen aparèixer als cementiris indígenes.

Des d'Empúries es distribueix la ceràmica de Grècia pel Llevant espanyol. A finals dels segle VI a. C. i sobretot en el segle V a. C. els vasos del comerç emporità (copes de figures roges del pintor de Marlay, copes decorades amb òlibes, copes-escifos de figures negres tardanes, *kántharoi* de Saint Valentí, etc.) arriben fins al sud peninsular, i es distribueixen per l'àrea mediterrània i pel sud-est peninsular i arriben a l'interior fins a la Meseta. De tota manera, els grecs no estaven sols en el comerç de vasos grecs: els púnics d'Eivissa o de Cádiz hi varen jugar un paper important.

Els vasos grecs de les zones púniques, de tradició anicònica, són fonamentalment de vernís negre. Gairebé totalment absents els craters i, en general, els vasos figurats, s'utilitzen en l'aixovar funerari per part dels habitants púnics a les seves inhumacions (per exemple, a la necròpolis eivissenca del Puig des Molins), els contenidors d'oli com lébitos de figures negres en el segle V a. C. o més tard els petits lébitos panxuts amb decoracions geomètriques o figuracions esquematitzades i, evidentment, les llànties. El món ibèric preferirà els vasos relacionats amb el consum de vi.

Però no a totes les regions ibèriques es documenten els mateixos repertoris. Al Llevant espanyol, on la influència púnica és més forta, abunden els vasos de vernís negre com tots els tipus

Casi totalmente ausentes las cráteras y, en general, los vasos figurados, se utilizan en el ajuar funerario por parte de los habitantes púnicos en sus inhumaciones (por ejemplo, en la necrópolis ibicenca del Puig des Molins), los contenedores de aceite, como lécitos de figuras negras en el siglo v a. C. o más tarde los pequeños lécitos panzudos con decoraciones geométricas o figuraciones esquematizadas y, desde luego, las lucernas. El mundo ibérico preferirá los vasos relacionados con el consumo de vino.

Pero no en todas las regiones ibéricas se documentan los mismos repertorios. En el Levante español donde es más fuerte la influencia púnica, abundan los vasos de barniz negro como todos los tipos de cuencos, copas-escifo, bolsales y también kántharoi. En la

Fig. 5.6.- Base interior de una copa ática de figuras rojas con representación de la lechuza, datada en el 420-410 a. C., procedente del poblado ibérico de Castellones de Ceal (Hinojosa, Jaén) (Museo Arqueológico Nacional). — Base interior d'una copa ática de figures roges, amb representació de l'òliba, datada al 420-410 a. C., procedent del poblat ibèric de Castellones de Ceal (Hinojosa, Jaén) (Museo Arqueológico Nacional).

de bols, copes-escifos, bolsals i també kántharoi. A la important regió de l'Alta Andalusia on es produeix una gran concentració d'importacions àtiques, sobretot des de finals del segle v a. C. i durant tota la primera meitat del iv a. C., seran els craters i copes figurades les que hi predominen. Aquest fenomen es constata a les necròpolis perquè en els escassos contextes de poblats, com el de Castellones de Ceal a Jaén, sembla que abunden els escifos, sempre de figures roges.

A les necròpolis andaluses en època clàssica apareixen craters de campana, copes o pàteres però amb un ús diferent per al qual varen ésser concebudes. El vas grec té per l'iber un valor d'objecte preuat i perd, en el moment en què es produeix l'intercanvi comercial, el seu estatus originari com a peça de vaixel·la. Els vasos grecs oberts s'utilitzen com els plats i bols ibèrics i contenen ofrenes o s'utilitzen com a tapadores d'urnes cineràries i moltes vegades els grans vasos tancats com craters o pèlices (molt escasses) són contenidors de cendres. En aquesta regió la ceràmica àtica és un producte que es destina sobretot a la seva amortització funerària en les tombes. És l'element de prestigi necessari per a la reproducció d'un sistema social jerarquitzat i lligat al consum ostentós de les elits aristocràtiques i dels seus clients. Els temes que apareixen amb major freqüència són les escenes dionisíaqües, les de banquet i les amazonomàquies o griumàquies. Es fuig en general de la narració mítica; no interessa tant a l'iber l'història concreta sinó el caràcter

importante región de la Alta Andalucía donde se produce una gran concentración de importaciones áticas, sobre todo desde finales del siglo v a. C. y durante toda la primera mitad del iv a. C., serán las cráteras y copas figuradas las que predominen. Este fenómeno se constata en las necrópolis porque en los escasos contextos de poblados, como el de Castellones de Ceal en Jaén, parecen abundar los escifos, siempre de figuras rojas.

En las necrópolis andaluzas en época clásica aparecen cráteras de campana, copas o pateras pero con un uso distinto al que fueron concebidas. El vaso griego tiene para el ibero un valor de objeto precioso y pierde, en el momento en que se produce el intercambio comercial, su estatus original como pieza de vajilla. Los vasos griegos abiertos se usan como los platos y cuencos ibéricos, conteniendo ofrendas, o como tapaderas de urnas cinerarias, y muchas veces los grandes vasos cerrados como cráteras o pélices (muy escasas) son contenedores de cenizas. En esta región la cerámica ática es un producto que se destina en gran medida a su amortización funeraria en las tumbas. Es el elemento de prestigio necesario para la reproducción de un sistema social jerarquizado y ligado al consumo ostentoso de las élites aristocráticas y de sus clientes. Y aquí juegan un importante papel las imágenes, muy escasas en el mundo ibérico. Los temas que aparecen con mayor frecuencia son las escenas dionisiacas, las de banquete y las amazonomaquias o grifomaquias. Se huye en general de la narración mí-

simbólico de la representación on abunden figuras alades, com Eros i Nice o com grius assimilables a la seva pròpia iconografia funerària.

El valor d'aquests vasos fa que freqüentment apareguin reparats i desgastats. Es tracta d'una reutilització funerària després d'un ús quotidià. Malgrat tot, també apareixen peces adquirides només per al seu destí funerari com a l'impressionant conjunt de la tomba 43 de Baza (Granada) de mitjans del segle iv a. C.

La gran demanda de determinats vasos en el món ibèric probablement va provocar canvis en la producció d'alguns tallers d'Atenes. Al segle iv a. C. hi ha terrisseries que importen gran part dels seus productes a l'àrea ibèrica, com els aplegats sota el grup de Telos. Alguns pintors com el del Tirso Negro

Fig. 5.7.- Kantharos de ceràmica àtica del estil de Saint Valentin, de la primera mitad del segle iv a. C., procedent del poblado ibèric de Ullastret (MAC-Ullastret). — Càntar de ceràmica àtica de l'estil de Saint Valentin, de la primera meitat del segle iv a. C., procedent del poblado ibèric d'Ullastret (MAC-Ullastret).

tica, no interesa tanto al ibero la historia concreta sino el carácter simbólico de la representación donde abundan figuras aladas, como Eros y Nice o como los grifos asimilables a su propia iconografía funeraria.

El valor de estos vasos hace que frecuentemente aparezcan dañados y desgastados. Una reutilización funeraria tras un uso cotidiano. Pero también aparecen piezas adquiridas sólo para su destino funerario como en el impresionante conjunto de la tumba 43 de Baza (Granada) de mediados del siglo IV a. C.

La gran demanda de determinados vasos en el mundo ibérico probablemente provocó cambios en la producción de algunos talleres de Atenas. En el siglo IV a. C. hay alfares que importan gran parte de sus productos al área ibérica, como los reunidos bajo el grupo de Telos. Algunos pintores como el del Tirso Negro reducen el tamaño de sus cráteras acampanadas mientras que otros vasos, como las pateras de borde saliente, lo aumentan para ajustarse a su nueva función en el mundo ibérico, como tapaderas de las cráteras-urnas. Y hay productos de cerámica ática que se concentran de forma masiva en nuestra península. En el siglo V a. C. fueron las copas tipo Cástulo y en el IV a. C. son las copas de figuras rojas del grupo del pintor de Viena 116.

Pero también en los alfares ibéricos se deja notar el peso de los vasos griegos. Algunas cerámicas ibéricas imitan las formas de los vasos importados aunque, curiosamente, la más popular no

redueixen la mida dels seus cràters acampanats mentre que altres vasos, com les pàteres de vora sortint, l'augmenten per ajustar-se a la seva nova funció en el món ibèric com tapadores dels cràters-urnes. Hi ha productes de ceràmica àtica que es concentren de forma massiva a la nostra península. Al segle V a. C. foren les copes tipus Cástulo i al IV a. C. són les copes de figures roges del grup del pintor de Viena 116.

També als tallers dels terrissaires ibèrics es deixa notar el pes dels vasos grecs. Algunes ceràmiques ibèriques imiten les formes dels vasos importats encara que, curiosament, la més

Fig. 5.8.- Lécito panzudo reticulado de cerámica ática, de la primera mitad del siglo IV a. C., procedente de la necrópolis púnica del Puig des Molins (Ibiza) (Museo Arqueológico Nacional). — Lécito panxut i reticulat de ceràmica àtica, de la primera meitat del segle IV a. C., procedent de la necrópolis púnica del Puig des Molins (Eivissa) (Museo Arqueológico Nacional).

suele aparecer en yacimientos ibéricos, como es el caso de la cratera de columnas.

Durante más de cuatro siglos llegaron a la península Ibérica las importaciones de cerámica griega pero hacia mediados del siglo IV a. C. comienzan a desaparecer y los últimos vasos, ya muy esporádicos, coinciden con el final de la fabricación de las cerámicas de figuras rojas en Atenas. ~~~~~

Fig. 5.9.- Crátera de campana de cerámica ática de figuras rojas con escena de amazonomaquia, del 375-350 a. C., del círculo del "York-Reverse Group", procedente de la tumba 43 de la necrópolis ibérica del Cerro del Santuario (Baza, Granada) (Museo Arqueológico Nacional). — Crátera de campana de cerámica ática de figuras rojas amb escena d'amazonomàquia, del 375-350 a. C., del cercle del "York-Reverse Group", procedent de la tumba 43 de la necròpolis ibèrica del Cerro del Santuario (Baza, Granada) (Museo Arqueológico Nacional).

popular no sol aparèixer als jaciments ibèrics, com és el cas del crater de columnes.

Durant més de quatre segles varen arribar a la península Ibèrica les importacions de ceràmica grega però cap a mitjans del segle IV a. C. comencen a desaparèixer i els darrers vasos, ja molt esporàdics, coincideixen amb el final de la fabricació de les ceràmiques de figures roges a Atenes. ~~~~~

Fig. 5.10.- Crátera de campana de cerámica ática de figuras rojas del taller del "Retorted Painter", del 375-350 a. C., con tapadera de cerámica ibérica, procedente de la tumba 52 de la necrópolis ibérica de Villaricos (Almería) (Museo Arqueológico Nacional). — Crátera de campana de cerámica ática de figuras rojes del taller del "Retorted Painter", del 375-350 a. C., amb tapadera de ceràmica ibèrica, procedent de la tumba 52 de la necròpolis ibèrica de Villaricos (Almería) (Museo Arqueológico Nacional).

LA CERÁMICA GRIEGA EN IBERIA: ÁNFORAS Y COMERCIO DE ALIMENTOS

LA CERÀMICA GREGA A IBÈRIA: ÀMFORES I COMERÇ D'ALIMENTS

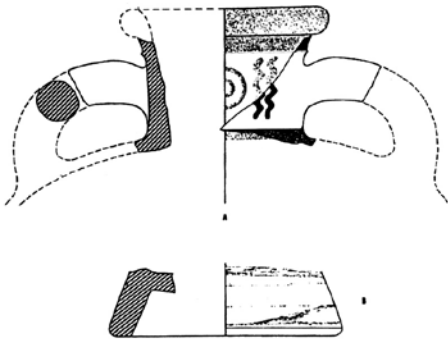

José Pérez Ballester

 (Universitat de València)

EL COMERCIO DE PRODUCTOS GRIEGOS en la península Ibérica lo documentamos ya en la segunda mitad del siglo VIII a. C. en Huelva, la Bahía de Cádiz y los asentamientos fenicios del sur peninsular o del sureste. Llegaron por el intermediario fenicio en sus relaciones con las primeras colonias griegas de Occidente. El aceite se transportaba en ánforas SOS de origen mayoritariamente ático, y también en ánforas corintias tipo A. El vino es jonio, de Clazómenes y de la isla de Quiós. Durante todo el siglo VII la dinámica de importación de estos productos sigue en manos fenicias, aunque ahora el aceite procede también de otros lugares jonios. En la *Palaiapolis* de *Emporion* el vino y aceite griegos los encontramos desde finales del siglo VII a. C. junto a ánforas fenicias y ánforas de vino etruscas.

Desde los inicios del siglo VI a. C. los comerciantes foceos se introducen en las redes comerciales fenicias. Proce-

DOCUMENTEM EL COMERÇ de productes grecs a la península Ibérica ja en la segona meitat del segle VIII a. C. a Huelva, a la badia de Cádiz i als assentaments fenicis del sud peninsular o del sud-est. Van arribar a través del mitjancer fenici en les seves relacions amb les primeres colònies gregues d'Occident. L'oli es transportava en àmfores SOS d'origen majoritàriament àtic i també en àmfores corínties tipus A. El vi es jònic, de Clazòmenes i de la illa de Quios. Durant tot el segle VII la dinàmica d'importació d'aquests productes segueix en mans fenícies encara que ara l'oli procedeix també d'altres llocs jònics. En la *Palaiapolis* d'*Emporion* el vi i l'oli grecs hi són des de finals del segle VII a. C. juntament amb àmfores fenícies i àmfores de vi etrusques.

Des dels inicis del segle VI a. C. els comerciants foceus s'introdueixen en les xarxes comercials fenícies. Procedeixen de la costa jònica i les illes veïnes,

den de la costa jonía y las islas vecinas, aunque pronto llegarán desde sus fundaciones occidentales como Vèlia o *Massalia*. Vienen en busca especialmente de la plata, cobre y estaño de la Huelva tartésica. Tras la fundación de *Emporion*, ésta se convertirá en el punto de llegada y redistribución de productos griegos en su territorio y más al sur. Al vino quiota se suma ahora el de Mileto, Lesbos, Corinto y otros procedentes de los asentamientos griegos occidentales. La exportación del vino de *Massalia* irá *in crescendo* durante todo el siglo, en especial en su segunda mitad. El aceite corintio sigue llegando posiblemente desde enclaves centro mediterráneos; el aceite ático se envasa en las ánforas “à la brosse”, que se fabrican también en otros enclaves jónicos. Junto al vino y al aceite no debe-

Fig. 6.1.- Ànfora àtica del tipus SOS (750-675 a. C.), destinada al transporte de aceite, procedente del asentamiento fenicio de Toscanos (Málaga) (según H. G. Niemeyer). — Ànfora àtica del tipus SOS (750-675 a. C.), destinada al transport d'oli, procedent de l'assentament fenici de Toscanos (Málaga) (segons H. G. Niemeyer).

encara que aviat arribaran des de les seves fundacions occidentals com Vèlia o *Massalia*. Vènen a la recerca especialment de la plata, coure i estany de la Huelva tartèsica. Després de la fundació d'*Emporion*, aquesta es convertirà en el punt d'arribada i redistribució de productes grecs en el seu territori i més al sud. Al vi quiota s'afegeix ara el de Milet, Lesbos, Corint i altres procedents dels assentaments grecs occidentals. L'exportació del vi de *Massalia* anirà *in crescendo* durant tot el segle, en especial durant la segona meitat. L'oli corinti segueix arribant possiblement des d'enclavaments del centre mediterrani; l'oli àtic s'envasa en les àmfors a la brosse, que es fabriquen també en altres enclavaments jònics. Juntament amb el vi i l'oli no hem d'oblidar els olis perfumats, especialment d'origen corinti o de Naucratis envasats en petits i bells aríbals i alabastrons que trobem en assentaments costers i redistribuïts per l'interior peninsular.

A partir de la meitat del segle VI a. C. i després de la caiguda de Focea, es registra una forta baixada en les importacions de productes grecs orientals a tota Andalusia. A l'àrea emporitana encara que creix exponencialment l'arribada de vins procedents de *Massalia*, continuen presents els vins i olis jònics i corintis.

Els derelictes que ja anem coneixent (Punta Bracceto, Point Lequin, A. Giglio) ens parlen de vaixells amb els següents carregaments: àmfors vinàries de diferents procedències (incloses etrusques i massaliotes) juntament amb vaixelles ceràmiques, normal-

mos olvidar a los aceites perfumados, especialmente de origen corintio o de Naucratis envasados en pequeños y bellos aríbalos y alabastrones que encontramos en asentamientos costeros y redistribuidos por el interior peninsular.

A partir de la mitad del siglo VI a. C., tras la caída de Focea, se registra una fuerte bajada en las importaciones de productos griegos orientales en toda Andalucía. En el área emporitana aunque crece exponencialmente la llegada de vinos procedentes de *Massalia*, siguen presentes los vinos y aceites jonios y corintios.

Los pecios que ya vamos conociendo (Punta Bracceto, Point Lequin A, Giglio) nos hablan de barcos con cargamentos compuestos: ánforas vinarias de diversas procedencias (incluidas etruscas y masaliotas) junto a vajillas cerámicas, normalmente asociadas al consumo de ese vino (por ejemplo, copas jonias). En el pecio de Cala Sant Vicenç (Mallorca), de finales del siglo VI a. C., predominan las ánforas de vino magno greco (Calabria), con presencia minoritaria de las orientales: Corinto y Quíos entre otras. Responde, según sus investigadores, a un comercio de tipo empórico, con cargamentos heterogéneos (metales elaborados, productos alimenticios, vajilla cerámica, etc.) que desde un puerto como *Emporion* recorrerían diversos puntos costeros de su área de influencia.

El siglo V a. C. será el de la presencia de vasos cerámicos áticos en la península Ibérica, que tendrá su momento álgido a inicios del siglo IV a. C. A cambio se

ment associades al consum d'aquest vi (per exemple, copes jòniques). En el derelict de Cala Sant Vicenç (Mallorca), de finals del segle VI a. C., predominen les àmfors de vi magne grec (Calabria), amb presència minoritària de les orientals: Corinti i Quíos, entre altres. Respon, segons els seus investigadors, a un comerç de tipus empòric, amb carregaments heterogenis (metalls elaborats, productes alimentaris, vaixella ceràmica, etc.) que, des d'un port com *Emporion*, recorrerien diferents punts costaners de la seva àrea d'influència.

El segle V a. C. serà el de la presència de vasos ceràmics átics a la península

Fig. 6.2.- Fragmentos de una ánfora de Quíos (600-575 a. C.), destinada al transporte de vino, procedente de Huelva (Museo Arqueológico Nacional). — Fragmentos d'una àmfora de Quíos (600-575 a. C.), destinada al transport de vi, procedent de Huelva (Museo Arqueológico Nacional).

buscaba el cereal emporitano, así como otros productos como lino y esparto en la costa levantina o salazones de pescado del área gaditana, cuyas ánforas se han documentado en Corinto o Atenas.

El papel de *Emporion* en la redistribución de productos griegos debió ser decisivo, dentro de un complejo sistema de intercambios donde al parecer los intermediarios ibéricos tuvieron ya un papel destacado. En cuanto a la llegada del vino griego a nuestras costas, el pecio de “El Sec” (400-375 a. C.), con ánforas de vino de diversas procedencias, propone un modelo de comercio

Fig. 6.3.- Fragmentos de una ánfora de Quíos (600-575 a. C.) procedente del poblado de La Fonteta/La Ràbita, Guardamar del Segura (Alicante) (Museo Arqueológico de Alicante). — *Fragments d'una ànfora de Quíos (600-575 a. C.) procedent del poblat de La Fonteta/La Ràbita, Guardamar del Segura (Alacant) (Museu Arqueològic d'Alacant).*

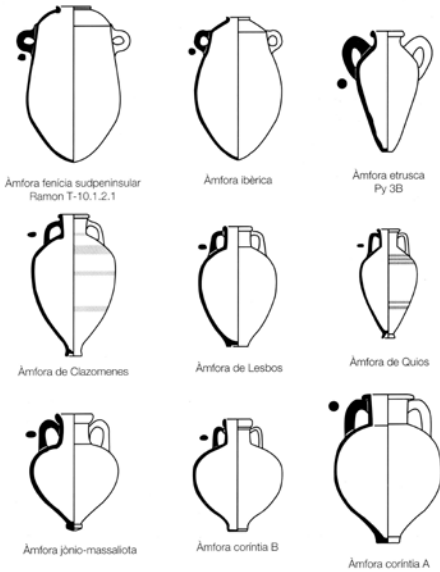
Ibèrica, que tindrà el seu moment àlgid a inicis del segle IV a. C. A canvi, se cercava el cereal emporità, així com altres productes com lli i espart a la costa de llevant o salaons de peix de l'àrea gaditana, àmfors dels quals s'han documentat a Corint o Atenes.

El paper d'*Emporion* en la redistribució de productes grecs segurament va ser decisiu dintre d'un complex sistema d'intercanvis on sembla ser que els intermediaris ibèrics varen tenir ja un paper destacat. Pel que fa a l'arribada del vi grec a les nostres costes, el derelicte d'*El Sec* (400-375 a. C.) amb àmfors de vi de diferents procedències, proposa un model de comerç on el port del Pireu funcionaria com un port principal. Allà s'emmagatzemarien àmfors amb vins de tot l'Egeu i fins i tot del Mar Negre (Sínope), que juntament amb vaixelles àtiques, es carregarien en vaixells que podrien fer escales en algun port de la Mediterrània Central (Sicília?) i tornats a em-

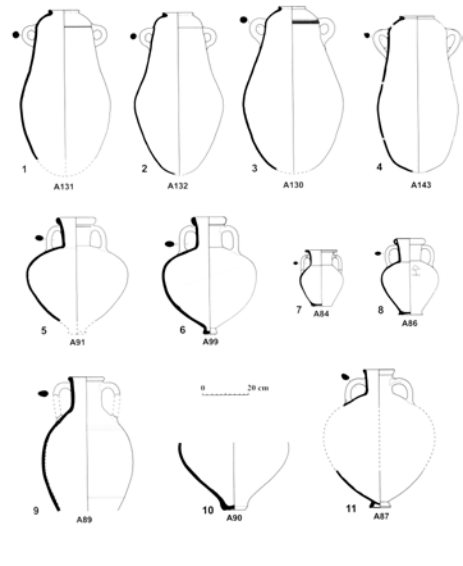
Fig. 6.4.- Fragmento de una ánfora de Samos (600-550 a. C.), destinada al transporte de aceite, procedente de Huelva (Museo Arqueológico Nacional). — *Fragment d'una ànfora de Samos (600-550 a. C.), destinada al transport d'oli, procedent de Huelva (Museu Arqueològic Nacional).*

donde el puerto del Pireo funcionaría como un puerto principal. Allí se almacenarían ánforas con vinos de todo el Egeo e incluso del Mar Negro (Sinope), que junto a vajillas áticas se cargarían en barcos que podrían hacer escalas en algún puerto del Mediterráneo Central (¿Sicilia?) y vueltos a embarcar en otros barcos que los llevarían junto a otros productos a Iberia (¿*Emporion*?) y desde allí redistribuidos. La presencia de

Fig. 6.5.- Tipología de las ánforas localizadas en la fase de ocupación de época arcaica (580-500 a. C.) de la colonia griega de Emporion, en el sector de la Palaiaipolis (Sant Martí d'Empúries, l'Escala, Girona). Junto a ánforas fenicias, ibéricas y etruscas, aparecen ánforas griegas de Clazómenes, Lesbos, Quíos, Corintio y Masalia (X. Aquilué, dir, 1999, fig. 251). — Tipología de les ànfores localitzades a la fase d'ocupació del període arcaic (580-500 a. C.) de la colònia grega d'Emporion, al sector de la Palaiaipolis (Sant Martí d'Empúries, l'Escala, Girona). Al costat d'ànfores fenícies, ibèriques i etrusques, es documenten ànfores gregues de Clazòmenes, Lesbos, Quíos, Corint i Massalia (X. Aquilué, dir, 1999, fig. 251).

barcar en altres vaixells que els durien juntament amb altres productes a Ibèria (*Emporion*?) i des d'allí serien redistribuïts. La presència d'intermediaris púnics es fonamenta en l'origen de la vaixel·la a bord del vaixell d'*El Sec* i en els grafitis semítics trobats sobre vasos àtics d'aquest derelictes així com en un dipòsit emporità de la mateixa època.

El comerç del vi de la Magna Grècia i Sicília es detecta tant en el propi dere-

Fig. 6.6.- Tipología de las ánforas localizadas en el barco griego de Cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca), datado en el último cuarto del siglo VI a. C. 1-4: Ánforas ibéricas, 5-6: Ánforas de la Magna Grecia, 7-8: Pequeñas ánforas griegas, 9: Ánfora de Quíos, 10: Ánfora corintia y 11: Ánfora del Norte del Egeo (X. Nieto/M. Santos, 2008, fig. 61). — Tipología de les ànfores localitzades al derelictes grec de Cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca), datat al darrer quart del VI a. C. 1-4: Ànfores ibèriques, 5-6: Ànfores magnogregues, 7-8: Ànfores gregues de mòdul petit, 9: Ànfora de Quíos, 10: Ànfora corintia i 11: Ànfora nord-egea (X. Nieto/M. Santos, 2008, fig. 61).

intermediarios púnicos se fundamenta en el origen de la vajilla de a bordo del barco de “El Sec” y en los “grafitti” semíticos hallados sobre vasos áticos de ese pecio así como en un depósito emporitano de la misma época.

El comercio del vino de la Magna Grecia y Sicilia se detecta tanto en el propio pecio de “El Sec” como en *Emporion* y su área de influencia, junto al vino masaliota y a porcentajes cada vez más pequeños de ánforas de vino corintio o samio. El aceite sigue llegando del Ática en las ánforas “à la brosse” aunque en pequeñas cantidades. Ha llamado,

Fig. 6.7.- Ánfora griega para el transporte de vino de la segunda mitad del siglo IV a. C. procedente del pecio de “El Sec” (Calvià, Mallorca) (Museo Arqueológico Nacional). — Ánfora griega, de la segunda mitad del siglo IV a. C., destinada al transporte de vi, procedent del derelict d’El Sec (Calvià, Mallorca) (Museo Arqueológico Nacional).

licte d’*El Sec* com a *Emporion* i la seva àrea d’influència juntament amb el vi massaliota i a percentatges cada vegada més petits d’àmfores de vi corinti o sami. L’oli continua arribant de l’Àtica en les àmfores à la brosse encara en petites quantitats. Crida l’atenció però l’escassetat d’aquests envasos a terra ferma enfront de l’abundant presència de vaixel·la àtica de figures roges o de vernís negre en tota la franja costera d’Ibèria i fins i tot molt a l’interior. S’ha esgrimit la manca d’investigació, l’existència de producció de vi local o la més plausible: la utilització de la vaixel·la àtica per a altres finalitats diferents del consum del vi en els *simposia*.

Durant el període hel·lenístic (segles III-I a. C.), predominen especialment

Fig. 6.8.- Ánfora de Massalia (Marsella) del siglo IV a. C., destinada al transporte de vino, procedente de la costa de Castellón, entre Benicarló y Peñíscola (Museo Arqueológico Nacional). — Ánfora de Massalia (Marsella) del siglo IV a. C., destinada al transport de vi, procedent de la costa de Castelló, entre Benicarló i Peñíscola (Museo Arqueológico Nacional).

sin embargo, la atención la escasez de estos envases en tierra firme, frente a la abundantísima presencia de vajilla ática de figuras rojas o de barniz negro en toda la franja costera de Iberia e incluso muy al interior. Se ha esgrimido la falta de investigación, la existencia de producción de vino local, o la más plausible: la utilización de la vajilla ática para otros fines distintos del consumo del vino en los *simposia*.

Durante el período helenístico (siglos III-I a. C.), predominan especialmente las ánforas de vino griego oriental de la isla de Rodas pero también de otros centros productores como Quios o Cos. Estas ánforas llegan a la península Ibérica en el marco de un comercio marítimo controlado por agentes cartagineses y, desde el final de la Primera Guerra Púnica, por itálicos bajo el control de Roma. Llegan en barcos con cargamentos homogéneos de vino itálico, en donde el vino griego es solo una parte anecdótica.

Más adelante, después de la Tercera Guerra Púnica, con Roma dueña del Mediterráneo y tras la declaración romana de Delos como puerto franco (166 a. C.), Rodas dejará de ser el principal centro comercial del Egeo a favor de Delos. En esta última ciudad, las excavaciones francesas han documentado centenares de ánforas de vino (especialmente rodio), que viajarán luego a la península Itálica junto a otra serie de productos como vajilla cerámica oriental, dentro de un tráfico comercial dominado por el lucrativo comercio de esclavos. El puerto de llegada era el de

les àmfors de vi grec oriental de la illa de Rodes però també d'altres centres productors com Quios o Cos. Aquestes àmfors arriben a la península Ibèrica en el marc d'un comerç marítim controlat per agents cartaginesos i, des de final de la Primera Guerra Púnica, per itàlics sota el control de Roma. Arriben en vaixells amb carregaments homogenis de vi itàlic, on el vi grec és tant sols una part anecdòtica.

Més endavant, després de la Tercera Guerra Púnica i amb Roma propietària del Mediterrani i després de la declaració romana de Delos com a port franc (166 a. C.), Rodes deixarà de ser el principal centre comercial de l'Egeo a favor de Delos. En aquesta úl-

Fig. 6.9.- Ànfora massaliota del segle IV a. C. procedent de Emporion. Los emporitanos fueron los principales intermediarios comerciales del vino masoliota en la península Ibérica (MAC-Empúries). — Ànfora massaliota del segle IV a. C. procedent d'Emporion. Els emporitans van ser els principals intermediaris comercials del vi massaliota a la península Ibèrica (MAC-Empúries).

Roma: Puteoli. El vino greco-oriental seguirá llegando a nuestras costas hasta la mitad del siglo I a. C., como se observa en pecios de esa época, siempre acompañando a cargamentos de vino itálico. Asimismo, el tipo de ánfora de Cos, con sus características asas bífidas, será adoptado en el agro pompeyano para envasar y exportar su vino (ánforas Dressel 2-4), y posteriormente se utilizará para transportar el vino de toda la Tarraconense, desde Girona hasta Alicante entre finales del siglo I a. C. y todo el siglo I d. C. *ccccccc*

tima ciutat, les excavacions franceses han documentat centenars d'àmfores de vi (especialment rodi), que viatjaran més tard a la península Itàlica juntament amb una altra sèrie de productes com vaixel·la ceràmica oriental dintre d'un tràfic comercial dominat pel lucratiu comerç d'esclaus. El port d'arribada era el de Roma: Puteoli. El vi grecoriental continuarà arribant a les nostres costes fins a la meitat del segle I a. C. com s'observa en derelictes d'aquesta època i sempre anirà acompanyat de carregaments de vi itàlic. Així mateix, el tipus d'àmfora de Cos, amb les seves característiques nanses bífides, serà adoptat a l'agrus pompeïà per envasar i exportar el seu vi (àmfors Dressel 2-4), i posteriorment s'utilitzarà per transportar el vi de tota la Tarraconense, des de Girona fins a Alacant a partir de finals del segle I a. C. i durant tot el segle I d. C. *cccc*

LA NUMISMÁTICA GRIEGA EN IBERIA:
CECAS Y CIRCULACIÓN MONETARIA

LA NUMISMÀTICA GREGA A IBÈRIA:
SEQUES I CIRCULACIÓ MONETÀRIA

➤➤➤➤➤➤➤➤➤➤ **Pere Pau Ripollès** ➤➤➤➤➤➤➤➤➤➤
(Universitat de València)

LAS MONEDAS MÁS ANTIGUAS halladas en la península Ibérica llegaron en el marco de los contactos comerciales y es probable que muchas de ellas lo hicieran de la mano de los griegos o de gentes helenizadas, por supuesto, siempre en muy escasa cantidad. Pero la influencia numismática griega más importante procedió de la existencia en Iberia de dos colonias griegas, *Emporion* y *Rode*, que emitieron moneda.

Las fuentes literarias señalan la existencia de varias colonias griegas en Iberia, situadas a lo largo de la costa mediterránea, aunque, excepto las dos mencionadas, ninguna de ellas alcanzó un grado de organización política suficientemente desarrollado como para iniciar sus propias emisiones. De hecho, su localización continúa siendo una incógnita no resuelta.

Emporion y *Rode* fueron las dos colonias griegas más occidentales que acu-

LES MONEDES MÉS ANTIGUES trobades a la península Ibèrica varen arribar en el marc dels contactes comercials i és probable que moltes d'aquestes ho fessin de la mà dels grecs o de gentes hel·lenitzades i, per descomptat, sempre en molt escassa quantitat. De totes maneres, la influència numismàtica grega més important va procedir de

Fig. 7.1.- Fraccionaria emporitana que presenta, en el anverso, una cabeza de cordero y una cruz de puntos con un círculo en el centro, en el reverso. Inicios del siglo v a. C. (P. P. Ripollès). — Fraccionària emporitana que presenta, a l'anvers, un cap de xai i una creu puntejada amb un cercle al centre, al revers. Principis del segle v a. C. (P. P. Ripollès).

ñaron moneda, aunque de ellas la más importante e influyente fue *Emporion*, por la amplitud temporal en la que lo estuvo haciendo (siglos V-II a. C.) y por el volumen de producción que puso en circulación, ya que *Rode* tuvo una existencia bastante más limitada en el tiempo (siglos IV-III a. C.).

El momento preciso en el que la colonia de *Emporion* inició sus acuñaciones es incierto, pero por la cronología del tesoro de Auriol, en el que aparecieron algunas de las primeras emisiones, se puede asegurar que el inicio de las emisiones emporitanas se produjo en época arcaica, posiblemente en torno al 500 a. C.

Las emisiones de los siglos V y IV a. C. se caracterizan por su reducido peso y pequeño módulo, es decir se trata de fracciones, que corresponden a óbolos con un peso de ca. 0,80-0,90 g, hemióbolos de ca. 0,40-0,45 g y tetrartemoria de ca. 0,20 g, siguiendo un modelo monetario que también vemos en

Fig. 7.2.- Fraccionaria emporitana que presenta, en el anverso, una cabeza con casco y un león, en el reverso, con las letras "EM" retrógradas. Siglo IV a. C. (P. P. Ripollès). — Fraccionaria emporitana que presenta, a l'anvers, un cap amb casc i un lleó, al revers, amb les lletres "EM" retrògrades. Segle IV a. C. (P. P. Ripollès).

l'existència a Ibèria de dues colònies gregues, *Emporion* i *Rode*, que varen emetre moneda.

Les fonts literàries assenyalen l'existència de diferents colònies gregues a Ibèria, ubicades al llarg de la costa mediterrània, tot i que, excepte les dues esmentades, cap d'elles va obtenir un grau d'organització política suficientment desenvolupat com per efectuar les seves pròpies emissions. De fet, la seva localització continua essent una incògnita no resolta.

Emporion i *Rode* foren les dues colònies gregues més occidentals que varen encunyar moneda, encara que, d'elles, la més important i influent va ser *Emporion*, pel marc temporal en el qual va desenvolupar la seva activitat (segles V-II a. C.) i pel volum de producció que va posar en circulació, ja que *Rode* va tenir una existència força més limitada en el temps (segles IV-III a. C.).

El moment precís en el qual la colònia de *Emporion* va iniciar les seves encunyacions és incert, però, per la cronologia del tesoro d'Auriol on varen aparèixer algunes de les primeres emissions, es pot assegurar que l'inici de les emissions emporitanes es va produir en època arcaica, possiblement cap al 500 a. C.

Les emissions dels segles V i IV a. C. es caracteritzen pel seu reduït pes i petit mòdul, és a dir, es tracta de fraccionàries que corresponen a òbols amb un pes de ca. 0,80-0,90 g., hemióbols de ca. 0,40-0,45 g. i tetrartemoria de ca. 0,20 g., seguint un model monetari que també veiem a la colònia grega

la colonia griega de *Massalia*. El hecho de que las primeras acuñaciones de la península Ibérica sean sólo fracciones sugiere que estaban destinadas a pagos de sumas poco elevadas; desde el inicio, estas monedas tuvieron una amplia base de usuarios, pues su reducido valor facilitó el acceso a la misma de amplios segmentos de la población, tanto la colonial como la indígena.

Las actividades de carácter comercial, desarrolladas en y desde la ciudad de *Emporion*, centradas en los intercambios de productos de lujo y manufacturados por materias primas agrícolas y mineras, supuso el establecimiento de relaciones con las poblaciones nativas, a través de las cuales las monedas de *Emporion* y de otras procedencias, que se encontraban en el circuito comercial, se dispersaron en esos territorios e incluso un poco más allá. Los hallazgos son relativamente frecuentes en el Languedoc-Rosellón y en toda la franja costera oriental de Iberia, donde se incorporaron como dinero que circulaba en calidad de metal bruto.

Fig. 7.3.- Fraccionaria emporitana que presenta en el anverso una cabeza de león y en el reverso un toro embistiendo. Siglo IV a. C. (P. P. Ripollès). — Fraccionaria emporitana que presenta a l'anvers un cap de lleó i al revers un brau que envesteix. Segle IV a. C. (P. P. Ripollès).

de *Massalia*. El fet que les primeres encunyacions de la península Ibèrica siguin noms fraccionàries suggereix que estaven destinades a pagaments de quantitats poc elevades; des de l'inici, aquestes monedes varen tenir una àmplia base d'usuaris ja que el seu reduït valor va facilitar-ne l'accés a amplis segments de la població, tant la colonial com la indígena.

Les activitats de caràcter comercial, desenvolupades a i des de la ciutat de *Emporion*, centrades en els intercanvis de productes de luxe i manufacturats per matèries primeres agrícoles i mineres, va suposar l'establiment de relacions amb les poblacions natives a través de les quals les monedes d'*Emporion* i d'altres seqües, que es trobaven en el circuit comercial, es varen dispersar en aquests territoris i fins i tot una mica més enllà. Les troballes són relativament freqüents en el Languedoc-Roselló i en tota la franja costera oriental d'Ibèria, on es varen incorporar com a diner que circulava en qualitat de metall brut.

Fig. 7.4.- Fraccionaria emporitana con casco en el anverso y una cabra, en el reverso, con las letras "EM" invertidas. Siglo IV a. C. (P. P. Ripollès). — Fraccionària emporitana amb cap amb casc a l'anvers i una cabra, al revers, amb les lletres "EM" invertides. Segle IV a. C. (P. P. Ripollès).

A principios del siglo III a. C. se produjo un cambio sustancial en el valor de las monedas acuñadas en *Emporion*, poco después de que lo hiciera la vecina colonia griega de *Rode* (Roses, Girona). Se abandonó la emisión exclusiva de fracciones (óbolos, hemióbolos y tetrademoria), y se comenzó a emitir dracmas, con un peso de ca. 4,70-4,80 g, de acuerdo con el patrón de pesos utilizado hasta ese momento. Además, en este mismo siglo, se inició la tendencia hacia la estandarización de los diseños, abandonando la variabilidad constante de los tipos empleados en las fracciones de los siglos V y IV a. C. Después de unas emisiones de dracmas con reverso caballo parado, en lo sucesivo, los diseños empleados fueron la cabeza femenina rodeada de tres delfines en el anverso y el Pegaso en el reverso con la leyenda ΕΜΠΙΟΡΙΤΩΝ. De la producción del siglo III a. C., los años con una mayor actividad emisora se sitúan a fines del mismo y han de relacionarse con los acontecimientos históricos de la Segunda Guerra Púnica, que provocaron que *Emporion* desempeñara un importante papel como suministrador de la moneda con la que se sufragaron buena parte de los gastos financieros romanos. Estas emisiones, que apenas rebajaron unas décimas de gramo su peso estándar, se caracterizan por tener en el reverso la cabeza de Pegaso transformada en una figura humana que con las manos se toca la punta de los pies. En este contexto de incesante movimiento de tropas y de acciones bélicas, las monedas emporitanas se convirtieron en un tipo de acuñación

A principios del segle III a. C. es va produir un canvi substancial en el valor de les monedes encunyades a *Emporion*, poc després de que ho fes la veïna colònia grega de *Rode* (Roses, Girona). Es va abandonar l'emissió exclusiva de fraccionàries (òbols, hemiòbols i tetrademoria), i es va començar a emetre dracmes, amb un pes de ca. 4,70-4,80 g., d'acord amb el patró de pesos utilitzat fins en aquest moment. A més, en aquest mateix segle, es va iniciar la tendència cap a l'estandardització dels dissenys i es va abandonar la variabilitat constant dels tipus emprats a les fraccions dels segles V i IV a. C. Després d'unes emissions de dracmes amb revers de cavall parat, d'ara endavant, els dissenys emprats van ser el cap femení envoltat de tres dofins a l'anvers i el Pegàs al revers amb la llegenda ΕΜΠΙΟΡΙΤΩΝ. De la producció del segle III a. C. els anys amb una major activitat emissora se situen a finals del mateix segle i han de relacionar-se amb

Fig. 7.5.- Dracma emporitana con cabeza femenina y leyenda de la ceca en el anverso y caballo parado coronado por una Nice alada en el reverso. Inicios del siglo III a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Dracma emporitana amb cap femení i llegenda de la seca a l'anvers i cavall parat coronat per una Nice volant al revers. Principis del segle III a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

que estuvo siempre presente en todo el escenario bélico, aunque en mayor medida en la mitad oriental de Iberia. En consecuencia, las emisiones emporitanas se convirtieron en un tipo de moneda muy conocida, hasta el punto de que un importante número de poblaciones ibéricas también las fabricaron imitando sus diseños, para que fueran utilizadas en un contexto monetario dominado por las dracmas emporitanas y, presumiblemente, en relación con la financiación de los gastos bélicos de la Segunda Guerra Púnica.

A lo largo del siglo II a. C., *Emporion* continuó acuñando dracmas con los mismos diseños, pero con un peso medio menor, entre 4 y 4,20 g. No existen evidencias para establecer la cronología precisa de su emisión, pero los tesoros en los que aparecieron se fechan a fines del siglo II a. C., por lo que algunas de ellas estaban en circulación en esa fecha.

La segunda colonia griega establecida en Iberia y que durante un período de

Fig. 7.6.- Dracma emporitana con cabeza femenina rodeada por tres delfines en el anverso y Pegaso, en el reverso, con la leyenda de la ceca. Medios del siglo III a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Dracma emporitana amb cap femení envoltat per tres dofins a l'anvers i Pegas, al revers, amb la llegenda de la seca. Mitjan segle III a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

els esdeveniments històrics de la Segona Guerra Púnica, que van provocar que *Emporion* desenvolupés un paper important com a subministrador de la moneda amb la qual es varen sufragar bona part de les despeses financeres romanes. Aquestes emissions, que amb prou feines van rebaixar unes desenes de gram el seu pes estàndard, es caracteritzen per tenir al revers el cap de Pegas, transformat en una figura humana que amb les mans es toca la punta dels peus. En aquest context d'incessant moviment de tropes i d'accions bèl·liques, les monedes emporitanes es van convertir en un tipus d'encunyació que va estar sempre present en tot l'escenari bèl·lic, encara que en major mesura a la meitat oriental d'Ibèria. En conseqüència, les emissions emporitanes es varen convertir en un tipus de moneda molt coneguda, fins al punt que un important nombre de poblacions ibèriques també les varen fabricar imitant els seus dissenys perquè fossin utilitzades en un context monetari dominat per les dracmes emporitanes i, presumiblement, en relació amb el finançament de les despeses bèl·liques de la Segona Guerra Púnica.

Al llarg del segle II a. C., *Emporion* va continuar encunyant dracmes amb els mateixos dissenys, però amb un pes mig inferior, entre 4 i 4,20 g. No existeixen evidències per establir la cronologia precisa de la seva emissió però els tesoros en els quals van aparèixer es daten a finals del segle II a. C., per la qual cosa algunes d'elles estaven en circulació en aquesta data.

tiempo, quizás un siglo o un poco menos, mantuvo operativo un taller monetario fue *Rode*, localizada en la costa norte de la bahía de Roses (Girona); una ubicación que sorprendentemente está muy próxima a *Emporion* y que hace pensar en una complementariedad entre ambas, antes que en una rivalidad.

A finales del siglo IV o comienzos del III a. C., *Rode* acuñó monedas de plata y bronce bajo la forma de denominaciones diversas. Las dracmas, con un peso medio de 4,70-4,80 g, se adaptaron al peso estándar de las monedas en circulación en la zona, acuñadas preferentemente en *Massalia* y *Emporion*. Fue una acuñación destacada, no sólo por el mayor valor de las piezas acuñadas, sino también por la calidad del grabado de los cuños, para lo cual se emplearon excelentes artesanos. Los tipos que se eligieron para las dracmas fueron una cabeza femenina, con la leyenda ΠΟΔΕΤΩΝ, para el anverso, modelada según el diseño siracusano de Arethusa

Fig. 7.7.- Dracma emporitana con la cabeza de Aretusa en el anverso y con el caballo Pegaso con la cabeza modificada en forma de figura humana en el reverso. Siglo II a. C. (MAC-Empúries). — Dracma emporitana amb el cap d'Aretusa a l'anvers i amb Pegas amb el cap modificat en forma de figura humana al revers. Segle II a. C. (MAC-Empúries).

La segona colònia grega establerta a Ibèria i que durant un període de temps, potser un segle o una mica menys, va mantenir operatiu un taller monetari va ser *Rode*, localitzada a la costa nord de la badia de Roses (Girona), una ubicació que sorprendentment està molt propera a *Emporion* i que fa pensar en una complementarietat entre ambdues ciutats, abans que en una rivalitat.

A finals del segle IV o principis del III a. C, *Rode* va encunyar monedes de plata i bronze sota la forma de denominacions diverses. Les dracmes amb un pes mitjà de 4,70-4,80 g. es van adaptar al pes estàndard de les monedes en circulació en la zona, encunyades preferentment a *Massalia* i *Emporion*. Va ser una encunyació destacada, no només pel major valor de les peces encunyades, sinó també per la qualitat del gravat dels encunys, els quals van ser realitzats per excel·lents artesans. Els tipus que es van triar per a les dracmes van ser un cap femení, amb la llegenda ΠΟΔΕΤΩΝ, per a l'anvers, modelada segons el disseny siracusà d'Arethusa creat per Evainetos, i en el revers una rosa vista per sota, amb el tall de la tija al centre i quatre pètals i sèpals (ocasionalment es va representar vista des de dalt); aquesta forma peculiar de representar la rosa és una creació pròpia i original de la colònia i constitueix la representació més anòmala possible d'una rosa.

Rode, a més, va encunyar divisors de plata i bronze i aquests últims van suposar una innovació a l'àmbit grec d'Ibèria ja que d'*Emporion*, com a colò-

sa creado por Evainetos, y en el reverso una rosa vista por debajo, con el corte del tallo en el centro y cuatro pétalos y sépalos (ocasionalmente se representó vista desde arriba); esta forma peculiar de representar la rosa es una creación propia y original de la colonia y constituye la representación más anómala posible de una rosa.

Rode, además, acuñó divisores de plata y bronce, suponiendo estos últimos una innovación en el ámbito griego de Iberia, ya que de *Emporion*, como colonia griega, no se conocen emisiones de bronce. Por lo que se refiere a las emisiones de bronce, *Rode* acuñó dos valores, el mayor tiene un módulo y un peso similar a las dracmas; para el anverso se eligió la cabeza femenina de las dracmas y en el reverso la rosa abierta y vista por la parte superior. Se acuñaron siguiendo un patrón de 4,09 g y muchas de ellas se reacuñaron sobre monedas de bronce púnicas de Cerdeña, emitidas durante la primera

Fig. 7.8.- Dracma de la ceca de Emporion con cabeza de Artemis/Diana en el anverso y con el caballo Pegaso, en el reverso, a cuyos pies aparecen los símbolos de un jabalí y un bastón. Inicios del siglo II a. C. (P. P. Ripollès). — Dracma de la ceca d'Emporion amb cap d'Artemis/Diana a l'anvers i Pegas, al revers, als peus del qual apareixen els símbols de un porc senglar i una clava. Principis del segle II a. C. (P. P. Ripollès).

nia grega, no es coneixen emissions de bronze. Pel que fa a les emissions de bronze, *Rode* va encunyar dos valors, el major té un mòdul i un pes similar a les dracmes; per a l'anvers es va triar el cap femení de les dracmes i per al revers la rosa oberta i vista per la part superior. Es varen encunyar seguint un patró de 4,09 g. i moltes d'elles es re-encunyarán sobre monedes de bronze púniques de Cerdanya, emeses durant la primera meitat del segle III a. C. La denominació menor de bronze, amb un pes mitjà de 0,81 g., mostra a l'anvers un cap femení i al revers una rosa vista de perfil.

Les emissions de *Rode* constitueixen una mostra de la seva maduresa política i econòmica, ja que varen conformar una estructura monetar fluida i eficient, mitjançant la qual la colònia i els usuaris varen poder configurar amb les monedes quantitats de cobrament

Fig. 7.9.- Dracma emporitana de las últimas emisiones. Presenta en el anverso una cabeza femenina rodeada de delfines y el caballo Pegaso, en el reverso, a cuyos pies aparece una punta de lanza y la leyenda de la ceca. Siglo II a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Dracma emporitana de les darreres emissions. Presenta a l'anvers un cap femení envoltat de dofins i Pegas, al revers, als peus del qual apareix una punta de llança i la llegenda de la ceca. Segle II a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

mitad del siglo III a. C. La denominación menor de bronce, con un peso medio de 0,81 g, muestra en el anverso una cabeza femenina y en el reverso una rosa vista de perfil.

Las emisiones de *Rode* constituyen una muestra de su madurez política y económica, ya que conformaron una estructura monetaria fluida y eficiente, mediante la cual la colonia y los usuarios pudieron configurar con las monedas cantidades de cobro y pago bien definidas y precisas, a la vez que ponen de manifiesto el reducido valor de los bienes e intercambios que la moneda fue capaz de cubrir. Su impacto en las poblaciones nativas de Iberia estuvo limitado a su entorno, la zona indigete y el área del Languedoc-Rosellón, ya que es en esas zonas donde encontramos la mayor densidad de hallazgos, aunque las relaciones comerciales lograron difundir la moneda de *Rode* por diversos puntos de la costa mediterránea de Iberia. ~~~~~

i pagament ben definides i precises. També a la vegada posen de manifest el reduït valor dels béns i intercanvis que la moneda va ser capaç de cobrir. El seu impacte a les poblacions nadiues d'Ibèria va estar limitat al seu entorn, la zona indigeta i l'àrea del Languedoc-Roselló ja que és en aquestes zones on trobem la major densitat de troballes, encara que les relacions comercials van aconseguir difondre la moneda de *Rode* per diversos punts de la costa mediterrània d'Ibèria. ~~~~~

Fig. 7.10.- Dracma de Rode con cabeza femenina en el anverso y una rosa vista desde abajo en el reverso. Inicios del siglo III a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Dracma de Rode amb cap femení a l'anvers i una rosa vista des de baix al revers. Principis del segle III a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

LA ESCULTURA GRIEGA EN IBERIA

L'ESCULTURA GREGA A IBÈRIA

Martín Almagro-Gorbea

 (Real Academia de la Historia)

LA ESCULTURA GRIEGA es una de las grandes creaciones de la cultura humana. Sin embargo, no siempre se comprende todo su significado cultural, que ofrece aspectos tan diferentes como la técnica y el estilo, éste relacionado con el gusto estético, su relación con la economía y la estructura social, y, sobre todo, como manifestación de las creencias religiosas y de la ideología. Todos estos aspectos ayudan a comprender su rico significado, que trasciende el de una mera creación estética. En este sentido, para no caer en un anacronismo, hay que tener en cuenta que lo que nosotros consideramos creaciones artísticas en su época eran el producto de artesanos más o menos hábiles al servicio de la demanda de su sociedad, es decir, generalmente de las clases dirigentes, para transmitir mensajes ideológicos que resaltarán su prestigio y poder. Además, la escultura nunca se concebía como una creación indepen-

L'ESCULTURA GREGA és una de les grans creacions de la cultura humana. Tanmateix, no sempre es comprèn tot el seu significat cultural, que ofereix aspectes tant diferents com la tècnica i l'estil, aquest relacionat amb el gust estètic, la seva relació amb l'economia i l'estructura social, i sobretot, com a manifestació de les creences religioses i de la ideologia. Tots aquests aspectes ajuden a comprendre el seu ric significat, que transcendeix el d'una mera creació estética. En aquest sentit, per no caure en un anacronisme, cal tenir en compte que el que nosaltres considerem creacions artístiques en la seva època eren el producte d'artesans més o menys hàbils al servei de la demanda de la seva societat, és a dir, generalment de les classes dirigents, per transmetre missatges ideològics que fessin ressaltar el seu prestigi i poder. A més, l'escultura mai no es concebia com una creació independent, sinó que formava

diente, sino que formaba parte de monumentos sacros, como frisos o metopas de un templo o parte de una estela funeraria o conmemorativa.

La escultura, como otras artes griegas, procede de ideas llegadas de Oriente desarrolladas a partir del Periodo Orientalizante, aunque el genio griego, en una de las más interesantes experiencias estéticas de la historia de la humanidad, desarrolló un concepto de la belleza cada vez más elevado, que culmina en las geniales creaciones del arte clásico, que asociaban el placer estético a profundos conceptos filosóficos y éticos. El desarrollo del arte griego influyó en las culturas circunmediterráneas, que lo adoptaron a sus propias tradiciones culturales, con una creciente asimilación del estilo arcaico y severo, pero con un progresivo distanciamiento a partir del arte clásico, no tanto por incapacidad técnica, sino por razones culturales, divorcio superado a partir del helenismo.

La irradiación del arte griego, concretamente de la escultura, por el Mediterráneo llegó hasta la lejana *Iberia*, en el extremo Occidente del mundo conocido. No tenemos noticias de creaciones geométricas, ni siquiera del alto arcaísmo, pero en Carmona, la antigua *Carmona*, una de las metrópolis tartesias, ha aparecido una *Magna Mater* de tipo jonio, cuyo estilo corresponde al 560-540 a. C., en el momento de apogeo de las relaciones de Focea con Tartessos. La característica decoración tartesia de lotos del vestido permiten considerarla como obra jonio-tartesia encargada

part de monuments sacres, com frisos o mètopes d'un temple o part d'una estela funerària o commemorativa.

L'escultura, com altres arts gregues, procedeix d'idees arribades d'Orient desenvolupades a partir del Període orientaltzant, encara que el geni grec, en una de les més interessants experiències estètiques de la història de la humanitat, va desenvolupar un concepte de la bellesa cada vegada més elevat, que culmina en les genials creacions de l'art clàssic, que associaven el plaer estètic a profunds conceptes filosòfics i ètics. El desenvolupament de l'art grec va influir en les cultures circummediterrànies que el van adoptar a les seves pròpies tradicions culturals, amb una creixent assimilació de l'estil

Fig. 8.1.- Antefija de piedra con decoración de una palmeta, datada en el siglo v a. C., procedente de la cubierta de un templo, no localizado, de la Neápolis de Emporion (MAC-Empúries). — Antefixa de pedra amb decoració de palmeta, del segle v a. C., procedent de la coberta d'un temple, no localitzat, de la Neápolis d'Emporion (MAC-Empúries).

por el rey local a un escultor jonio de calidad, quizás huido de Focea tras la conquista por Ciro el 546 a. C., que se adaptó al gusto de quien encargaba y pagaba su trabajo. De esas mismas fechas o ligeramente posteriores son los primeros pequeños bronce de estilo jonio aparecidos en los santuarios ibéricos, junto a importaciones como el Centauro de Rollos (Murcia), probablemente una obra laconia o magno-greca fechable hacia mediados de siglo VI a. C. La aparición de estas piezas debe asociarse con el comercio de copas jónicas para vino y de otras importaciones focenses, comercio que revela las relaciones de hospitalidad y federación de los griegos con las élites iberas filohelenas, las cuales actuaron como mercenarios contra los fenicios de las costas meridionales.

Esta política de atracción de las élites indígenas se plasmó en nuevas escul-

Fig. 8.2.- Centauro de bronce procedente de Los Royos (Caravaca, Murcia), datado en el siglo VI a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Centaure de bronze procedent de Los Royos (Caravaca, Murcia), datat al segle VI a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

arcaic i sever, però amb un progressiu distanciament a partir de l'art clàssic, no tant per incapacitat tècnica, sinó per raons culturals, divorci superat a partir de l'hel·lenisme.

La irradiació de l'art grec, concretament de l'escultura, per la Mediterrània va arribar fins a la llunyana Ibèria, en l'extrem Occident del món conegut. No tenim notícies de creacions geomètriques, ni tant sols de l'alt arcaisme, però a Carmona, l'antiga *Carmona*, una de les metròpolis tartèssies, ha aparegut una *Magna Mater* de tipus joni, l'estil del qual correspon al 560-540 a. C., en el moment d'apogeu de les relacions de Focea amb Tartessos. La característica decoració tartèssia de lotus del vestit permeten considerar-la com a obra joniotartèssia encarregada pel rei local a un escultor jònic de qualitat, potser fugit de Focea després de la conquesta per Cir el 546 a. C., que es va adaptar al gust de qui encarregava i pagava la seva feina. D'aquestes mateixes

Fig. 8.3.- Relieve de las esfinges de Empúries, procedente del sector de la Palaiaópolis de Emporion, conservado en la actualidad en la sede de Barcelona del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC-Empúries). — Relleu de les esfínx d'Empúries, procedent del sector de la Palaiaòpolis d'Emporion, que es troba actualment a la seu de Barcelona del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC-Empúries).

turas, siempre realizadas en piedra arenisca, cuya superficie era estucada y pintada. Estas creaciones aparecen por el Sureste, donde sustituyen monumentos anteriores realizados por artistas orientalizantes fenicios o tartesios. Son animales míticos protectores de la sepultura de personajes heroizados o divinizados, como esfinges, grifos, leones y toros. Alguna de estas esculturas, como la esfinge de Bogarra (Albacete), pueden remontar a mediados del siglo VI a. C., por su estilo del arcaísmo medio, pero la mayoría ofrecen un estilo suelto y con creciente interés por el movimiento propio del arcaísmo final y del inicio de arte severo, que permite fecharlos a fines del siglo VI e inicios

Fig. 8.4.- Esfinge de Agost (Alicante) datada a finales del siglo VI a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Esfinx d'Agost (Alacant) datada a final del segle VI a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

dates o lleugerament posteriors són els primers petits bronzes d'estil jònic apareguts en els santuaris ibèrics, al costat d'importacions com el Centaure de Rollos (Murcia), probablement una obra lacònica o magnagrega datable cap a mitjans del segle VI a. C. L'aparició d'aquestes peces ha d'associar-se amb el comerç de copes jòniques per a vi i d'altres importacions focenses, comerç que revela les relacions d'hospitalitat i federació dels grecs amb les èlits iberes filhel·lenes, les quals van actuar com a mercenaris contra els fenicis de les costes meridionals.

Aquesta política d'atracció de les èlits indígenes es va plasmar en noves escultures, sempre realitzades en pedra arenosa, la superfície de la qual era estucada i pintada. Aquestes creacions apareixen pel sud-est, on substituei-

Fig. 8.5.- Esfinge de El Salobral (Albacete) datada a finales del siglo VI a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Esfinx d'El Salobral (Albacete) datada a final del segle VI a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

del v a. C. Con estas creaciones del siglo vi a. C. cabría situar un discutido relieve de la *Palaiapolis* de *Emporion* (Empúries) con dos esfinges, que se han relacionado con los relieves arcaicos de Assos por su estilo y por la piedra arenisca utilizada, lo que permitiría atribuirlo al *Artemision* o templo poliádico de la *Emporion* arcaica.

Estos artistas jonio-ibéricos crearon obras de evidente calidad, como las esfinges de Agost, la cabeza de Alicante del Museo Arqueológico de Barcelona o el monumento de Monforte del Cid, que se asocian a un nuevo horizonte de importaciones griegas de calidad fechado en torno al 500 a. C. Este nuevo horizonte debe relacionarse con el esfuerzo bélico de los focenses en Occidente paralelo al de las Guerras Médicas y la sublevación de las ciudades jonias contra el Imperio Persa en el Egeo, que finalizaron con los triunfos de Maratón y Salamina y con la batalla de Himera contra los púnicos en Sicilia. En este contexto histórico llegaron a *Iberia* escultores jonios de calidad, con un estilo arcaico final y severo lleno de fuerza y movimiento y con un profundo conocimiento de la técnica escultórica que reflejan bellas cabezas de proporciones geométricas para transmitir mayor fuerza estética. Entre estas esculturas destaca el *herôn* de Porcuna (Jaén), *circa* 480 a. C., la Dama de Elche (Alicante), *circa* 460 a. C. o el espléndido caballo de Juan Núñez (Albacete). Son obras encargadas por reyes locales para exaltar a sus antepasados heroizados y afianzar así su poder político, lo que revela que la escultura, por su significa-

cen monuments anteriors realitzats per artistes orientalizants fenicis o tartessis. Són animals mítics protectors de la sepultura de personatges heroitzats o divinitzats, com esfinxs, grius, lleons i braus. Alguna d'aquestes escultures, com l'esfinx de Bogarra (Albacete), poden remuntar-se a mitjans del segle vi a. C. pel seu estil de l'arcaisme mitjà, però la majoria ofereixen un estil deslligat i amb creixent interès pel moviment propi de l'arcaisme final i de l'inici d'art sever, que permet datar-los a finals del segle vi i inicis del v a. C. Amb aquestes creacions del segle vi a. C. es podria situar un

Fig. 8.6.- Escultura de La Dama de Elche (Alicante) datada a mediados del siglo v a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Escultura de La Dama d'Elx (Alicant) datada a mitjan segle v a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

do ideològic, era un poderós mitjà per pagar aliances polítiques. El mateix estil ofereix alguns petits bronzes jonio-ibèrics, com el “Guerrero sacrificando un carnero” de La Puerta de Segura (Jaén), de *circa* 490 a. C. o els jinetes tipus “La Bastida”, de *circa* 470 a. C., obres de indubtable qualitat, segurament cèntres regios, que poden incloure's entre les millors creacions de l'art grec a Ibe'ria.

A partir de mitjans del segle v a. C. els contactes disminueixen, ja no apareixen petits bronzes de estil grec clàssic. El mateix fenomen ofereix l'escultura en pedra, que prossegueix models anteriors, tant en l'escultura humana com en la zoomorfa, amb estils cada vegada més locals sense la finura dels prototips inicials. Solament en el segle iv a. C., en el Sureste, el pilar-estela de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia) i l'estela de La Albufereta (Alicante) denoten l'arribada de nous estímuls més propers a l'espíritu clàssic, sense excloure la continuïtat de tradicions arcaïzants, molt evidents en l'escultura zoomorfa. Aquesta falta d'evolució revela el menor desenvolupament de l'escultura, que, juntament amb la destrucció de nombrosos monuments anteriors, sembla indicar una tendència isonòmica amb noves èlites aristocràtiques que substituïren a les anteriors de caràcter heroic i divinitzat.

El Helenisme representa el final de l'escultura grega a Ibe'ria. Alejandro Magno introduïu profunds canvis econòmics, socials i ideològics en

discutit relleu de la *Palaiàpolis* d'*Emporion* (Empúries) amb dos esfínx, que s'han relacionat amb els relleus arcaïcs d'Assos pel seu estil i per la pedra gres utilitzada, la qual cosa permetria atribuir-lo a l'*Artemision* o temple poliàdic de l'*Emporion* arcaica.

Aquests artistes jonicoibèrics varen crear obres d'evident qualitat, com els esfínx d'Agost, el cap d'Alacant del Museu Arqueològic de Barcelona, o el monument de Monforte del Cid, que s'associen a un nou horitzó d'importacions gregues de qualitat datat entorn del 500 a. C. Aquest nou horitzó ha de relacionar-se amb l'esforç bèl·lic dels focenses a Occident paral·lel al de les

Fig. 8.7.- Cabeza de grifo procedente de la necrópolis de Cabezo Lucero (Guardamar de Segura, Alicante), datada en la segona mitja del segle v a. C. (Museo Arqueològic de Alicante). — Cap de griu procedent de la necrópolis de Cabezo Lucero (Guardamar de Segura, Alicante), datat a la segona mitja del segle v a. C. (Museu Arqueològic d'Alacant).

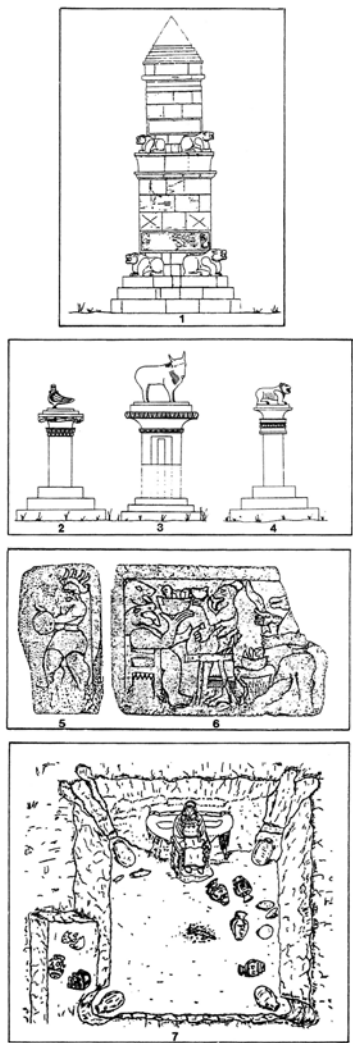

Fig. 8.8.- Diferents models de monuments funeraris ibèrics. 1.- Monumento turriforme de Pozo Moro (Albacete); 2-4.- Pilars estela de la zona levantina; 5-6.- Relieus mitològics de Pozo Moro; 7.- Tumba de càmara de Baza (Granada) (Extraïdo de A. Ruiz/M. Molinos, Los iberos, Barcelona 1993, fig. 74). — Diferents models de monuments funeraris ibèrics. 1.- Monument turriforme de Pozo Moro (Albacete); 2-4.- Pilars-estela de la zona lleuantina; 5-6.- Relleus mitològics de Pozo Moro; 7.- Tomba de cambra de Baza (Granada) (Extret de A. Ruiz/M. Molinos, Los iberos, Barcelona 1993, fig. 74).

Guerres Mèdiques i la sublevació de les ciutats jòniques contra l'Imperi Persa a l'Egea, que van finalitzar amb els triomfs de Marató i Salamina i amb la batalla d'Himera contra els púnics a Sicília. En aquest context històric van arribar a *Ibèria* escultors jònics de qualitat, amb un estil arcaic final i sever ple de força i moviment i amb un profund coneixement de la tècnica escultòrica que reflecteixen bells caps de proporcions geomètriques per transmetre major força estètica. Entre aquestes escultures destaca l'*heron* de Porcuna (Jaén), *circa* 480 a. C., la *Dama de Elx* (Alacant), *circa* 460 a. C. o l'esplèndid cavall de Juan Núñez (Albacete). Són obres encarregades pels reis locals per exaltar als seus avantpassats heroitzats i consolidar així el seu poder polític, la qual cosa revela que l'escultura, pel seu significat ideològic, era un poderós mitjà per pagar aliances polítiques. El mateix estil ofereixen alguns petits bronzes jònicobèrics com el "Guerrero sacrificant un moltó" de La Puerta de Segura (Jaén), de *circa* 490 a. C. o els genets tipus "La Bastida", de *circa* 470 a. C., obres d'indubtable qualitat, segurament ceptres regis, que poden incloure's entre les millors creacions de l'art grec a Ibèria.

A partir de mitjan el segle v a. C. els contactes disminueixen, atès que ja no apareixen petits bronzes d'estil grec clàssic. El mateix fenomen ofereix l'escultura en pedra, que segueix models anteriors, tant en l'escultura humana com en la zoomorfa, amb estils cada vegada més locals sense la finor dels prototips inicials. Només al segle iv

todo el mundo urbano de la Antigüedad, que se reflejan en la escultura y que alcanzaron áreas tan periféricas como Iberia. La creciente presión púnica en el siglo III a. C. apenas se percibe en la plástica, como tampoco la griega antes de la presencia de Roma en *Hispania*. Pero a lo largo del II a. C. las regiones más abiertas al Mediterráneo, habitadas por Turdetanos, renuevan sus tradiciones escultóricas con nuevos modelos helenísticos llegados a través del mundo itálico. Entre estos modelos destacan los leones barroquizantes del helenismo final, que coronaban monumentos funerarios siguiendo la antigua tradición de origen orientalizante, cuya huella en el paisaje quedó plasmada en topónimos de las vías romanas como *ad statuas* o *ad turres*.

a. C. en el sud-est, el pilar-estela de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia) i l'estela de l'Albufereta (Alacant) denoten l'arribada de nous estímuls més pròxims a l'esperit clàssic, sense excloure la continuïtat de tradicions arcaïtzants, molt evidents en l'escultura zoomorfa. Aquesta falta d'evolució revela el menor desenvolupament de l'escultura que, juntament amb la destrucció de nombrosos monuments anteriors, sembla indicar una tendència isonòmica amb noves èlits aristocràtiques que van substituir les anteriors de caràcter heroic divinitzat.

Fig. 8.9.- El santuario de Asclepios se ubica en el sector más elevado de la Neápolis de Emporion (MAC-Empúries). — El santuari d'Asclepi es troba al sector més enlairat de la Neàpolis d'Emporion (MAC-Empúries).

Esta fase de creciente apertura al hel·lenismo, ya bajo el poder de Roma, ofrece la más importante escultura griega hallada en Iberia, el famoso “Esculapio” de *Emporion*. El dios, imponente con su rostro severo y asociado a una serpiente, se ha interpretado como Asclepius, dios de la medicina, y también como

Fig. 8.10.- La estatua de Asclepius (el denominado “Esculapio de Empúries”) es una obra griega de época hel·lenística (siglo II a. C.). Fue localizada en el año 1909 en el sector meridional de la Neàpolis de Emporion (MAC-Empúries). — L'estàtua d'Asclepi (l'anomenat “Esculapi d'Empúries”) és una obra grega d'època hel·lenística (segle II a. C.). Va ser trobada l'any 1909 al sector meridional de la Neàpolis d'Emporion (MAC-Empúries).

L'Hel·lenisme representa el final de l'escultura grega a Ibèria. Alexandre el Magne va introduir profunds canvis econòmics, socials i ideològics a tot el món urbà de l'Antiguitat, que es reflecteixen a l'escultura i que van assolir àrees tan perifèriques com Ibèria. La creixent pressió púnica al segle III a. C. amb prou feines es percep en la plàstica, com tampoc la grega abans de la presència de Roma a Hispània. Però al llarg del II a. C. les regions més obertes a la Mediterrània, habitades per turdetans, renovent les seves tradicions escultòriques amb nous models hel·lenístics arribats a través del món italià. Entre aquests models destaquen els lleons barroquitzants de l'hel·lenisme final, que coronaven monuments funeraris seguint l'antiga tradició d'origen orientalitzant, l'empremta de la qual al paisatge va quedar plasmada en topònims de les vies romanes com a *ad statuas* o *ad turres*.

Aquesta fase de creixent obertura a l'hel·lenisme, ja sota el poder de Roma, ofereix l'escultura més important grega trobada a Ibèria, el famós *Esculapi d'Emporion*. El déu, imponent amb el seu rostre sever i associat a una serp, s'ha interpretat com Asclepi, déu de la medicina, i també com Serapis, la gran divinitat d'Alexandria i de l'Egipte ptolemaic, el caràcter sincrètic del qual amb elements egipcis, orientals i grecs va facilitar la seva difusió per la Mediterrània. Tanmateix, la ubicació del seu temple al costat de la torre-talaia de la ciutat sembla indicar que també pugui ser interpretat com *Agathòs Daímon*, heroi fundador ancestral convertit en geni o

Serapis, la gran divinitat de Alexandria i del Egipte ptolomaic, el seu caràcter sincrètic d'elements egipcis, orientals i grecs va facilitar la seva difusió pel Mediterrani. Sin embargo, la ubicació de la seva temple a la torre-atayala de la ciutat sembla indicar que també pot ser interpretat com a *Agathòs Daímon*, Héroe Fundador ancestral convertit en Genio o dios protector de la població. La escultura està labrada en dos parts, una de marmol de Paros i altra del Pentèlic, i és una obra eclèctica, pròpia de mitjans del segle II a. C., inspirada en models del clasicisme tardí del segle IV a. C.

El magnífic "Esculapio" de Empúries representa el final de la escultura grega en Iberia, sense comptar obres de tallers i artesans grecs arribades a *Hispania* en l'Imperi Romà, per lo general de escassa força creativa. El llarg desenvolupament de la escultura grega en Iberia, durant gairebé 500 anys reflecteix, com cap altre document, el procés d'helenització d'Ibèria i la seva creixent imbricació en les cultures urbanes de la Mediterrània. És un procés en el qual l'escultura va ser, probablement, el principal element transmissor de sentiments estètics i d'idees i, en conseqüència, el més important instrument d'helenització i de propaganda del poder.

déu protector de la població. L'escultura està llaurada en dues parts, una de marmol de Paros i una altra del Pentèlic, i és una obra eclèctica, pròpia de mitjans del segle II a. C., inspirada en models del clasicisme tardí del segle IV a. C.

El magnífic *Esculapio* d'Empúries representa el final de la escultura grega a Ibèria, sense comptar obres de tallers i artesans grecs arribades a *Hispania* en l'Imperi Romà, en general d'escassa força creativa. El llarg desenvolupament de la escultura grega a Ibèria, durant gairebé 500 anys reflecteix, com cap altre document, el procés d'helenització d'Ibèria i la seva creixent imbricació en les cultures urbanes de la Mediterrània. És un procés en el qual l'escultura va ser, probablement, el principal element transmissor de sentiments estètics i d'idees i, en conseqüència, el més important instrument d'helenització i de propaganda del poder.

María Paz de Hoz

 (Universidad de Salamanca)

ENTRE EL 590 Y 560 a. C. un griego que de forma más o menos temporal se encontraba al otro lado de las columnas de Hércules, en el ambiente portuario de la Huelva tartésica, dedicó un cuenco de pasta amarillenta y origen samio a un indígena de la zona, o quizá, como propone Martín Almagro, a una divinidad local. En el labio del cuenco, o de la tapa, inscribió: ἀνέθηκε]ν Νηθῶι (*[lo dedic]ó a Niethos*). Por desgracia no se conserva el nombre del dedicante, aunque está claro que es de origen jonio por el dialecto que utiliza, posiblemente samio por el origen de la cerámica y por ser el comercio samio el mejor atestado en la zona tartésica a finales del siglo VII a. C. y primera mitad del VI a. C. Hasta hace poco tiempo, esta inscripción era la primera onubense que nos proporcionaba un nombre entero, pero descubrimientos recientes interpretados por Domínguez Monedero nos han proporciona-

ENTRE EL 590 I 560 a. C. un grec que, de forma més o menys temporal, es trobava a l'altre costat de les columnes d'Hèrcules, en l'ambient portuari de la Huelva tartèsica, va dedicar un bol de pasta groguenca i origen sami a un indígena de la zona, o potser, com proposa Martín Almagro, a una divinitat local. En el llavi del bol o de la tapa, va inscriure: ἀνέθηκε]ν Νηθῶι (*[lo dedic]ó a Niethos*). Per desgràcia no es conserva el nom del dedicant encara que està clar que és d'origen jònic pel dialecte que utilitza, possiblement sami per l'origen de la ceràmica i per ser el comerç sami el més ben testificat a la zona tartèsica a finals del segle VI a. C. i primera meitat del VI a. C. Fins fa poc, aquesta inscripció era la primera onubense que ens proporcionava un nom sencer però descobriments recents interpretats per Domínguez Monedero ens han proporcionat unes altres dues inscripcions datades a la

do otras dos inscripciones fechables por la misma época. Una está grabada en una copa griega y, en letras propias del alfabeto cnidio, dice []ρακλέος ἡμί, lo que con alta probabilidad tanto por razones lingüísticas como por los restos culturales aparecidos en el lugar del hallazgo, puede suplirse como [H]ρακλέος ἡμί (*soy de [He]racles*), proporcionando así el primer testimonio epigráfico de la existencia del culto a ese dios griego con el que, como bien atestiguan las fuentes literarias, fue identificado el famoso Melkart de Gades, y la confirmación del importante papel que en dicha identificación jugó el comercio griego arcaico en la Península. Aparte de algunas inscripciones de propiedad, dedicatorias o votivas como éstas, numerosos grafitos comerciales consistentes en marcas o nombres propios abreviados, a modo de identificación de comerciantes, y/o en números correspondientes al número de vasos incluidos en un lote demuestran la presencia de griegos procedentes de las costas de la Grecia oriental, fundamentalmente de Samos, pero también de otras ciudades jonias y de las doriaes Rodas y Cnido, así como de Eubea o sus colonias suditálicas, desde el siglo VII a. C. De esta época datan los epígrafes más antiguos, hallados en Guadalhorce y Toscanos en la costa malagueña, donde el comercio griego aparece en relación sin duda con el intenso comercio fenicio. Leyendas dipintas a representaciones iconográficas son reflejo de la entrada de cerámicas áticas de lujo ya a comienzos del siglo VI a. C., de las que tenemos incluso un ejemplo

mateixa època. Una està gravada en una copa grega i, en lletres pròpies de l'alfabet cnido, diu []ρακλέος ἡμί, el que amb alta probabilitat, tant per raons lingüístiques com per les restes culturals aparegudes en el lloc de la troballa, pot suplir-se com [H]ρακλέος ἡμί (*sóc d' [He]racles*), i proporciona així el primer testimoni epigràfic de l'existència del culte a aquest déu grec. Com bé testimonien les fonts literàries, va ser identificat amb el famós Melkart de Gades. Aquesta identificació va jugar un important paper en el comerç grec arcaic a la Península. A part d'algunes inscripcions de propietat, dedicatòries o votives com aquestes, nombrosos grafitos comercials consistents en marques o noms propis abreujats, a tall d'identificació de comerciants, i/o en nombres corresponents al nombre de vasos inclosos en un lot demostren la presència de grecs procedents de les costes de la Grècia oriental, fonamentalment de Samos, però també d'altres ciutats jòniques i de les dòriques Rodes y Cnido així com d'Eubea o les seves colònies suditàliques, des del segle VII a. C. D'aquesta època daten els epígrafs més antics, trobats a Guadalhorce i Toscanos a la costa malague-

Fig. 9.1.- Cuenco samio con grafito griego procedente de Huelva datado entre el 590 y el 560 a. C. (según Jesús Fernández y Ricardo Olmos). — Bol sami amb grafit grec procedent de Huelva datat entre el 590 i el 560 a. C. (segons Jesús Fernández i Ricardo Olmos).

en Medellín (Badajoz) atribuïble al pintor Eucheros, con una inscripció de propiedad: καλὸν : εἰμι ποτέρ<ι>ο[v] / [Εὐχερος ἐποίησεν ἐμέ] (“soy una hermosa copa; me hizo Eucheros”).

Una nueva etapa epigráfica, aunque muy relacionada con la anterior, representan los numerosos grafitos griegos comerciales y de propiedad, grabados sobre todo en cerámica ática y en menor medida sudítalica y hallados en asentamientos ibéricos de toda la costa mediterránea, que reflejan los intercambios comerciales entre los griegos que están estableciendo asentamientos comerciales más o menos fijos en la costa íbera, y los púnicos e íberos. De los siglos v y iv a. C. tenemos muchos epígrafes comerciales, a veces en griego y púnico, procedentes de Tugia (Jaén), Cerro del Real (Granada), Cigarralejo, Pozo de la Nieve (Murcia), Torre Uchea (Albacete), Villaricos (Almería), Guardamar del Segura y la Illeta dels Banyets (Alicante), Olocau (Valencia, copa con la inscripció Ἐρωτος), y, sobre

nya, on el comerç grec apareix sens dubte en relació amb l'intens comerç fenici. Llegendes dipintades a representacions iconogràfiques són reflex de l'entrada de ceràmiques àtiques de luxe ja a començaments del segle vi a. C., de la qual tenim fins i tot un exemple a Medellín (Badajoz) atribuïble al pintor Eucheros, amb una inscripció de propietat: καλὸν : εἰμι ποτέρ<ι>ο[v] / [Εὐχερος ἐποίησεν ἐμέ] (“soc una bella copa; em va fer Eucheros”).

Una nova etapa epigràfica, encara que molt relacionada amb l'anterior, representen els nombrosos grafitos grecs comercials i de propietat, gravats sobre tot en ceràmica ática i a un nivell inferior sudítalica i trobats en assentaments ibèrics de tota la costa mediterrània, que reflecteixen els intercanvis comercials entre els grecs que estan establint assentaments comercials més o menys fixos a la costa íbera, i els púnics i íbers. Dels segles v i iv a. C. tenim molts epígrafes comercials, de vegades en grec i púnico, procedents de Tugia

Fig. 9.2.- Anverso y reverso del kylix ático del taller de Eucheros procedente de Medellín (Badajoz), datado a inicios del siglo vi a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Anvers i revers del clix átic del taller de Eucheros procedent de Medellín (Badajoz), d'inicis del segle vi a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

todo, Ullastret. Pudo ser un íbero y no un jonio el que en el siglo v a. C. trajo a la costa valenciana desde Ática, Eubea o una colonia euboica la figurilla de bronce con la dedicatoria Ἀπολόnius ἀνέθεκεν (*Apolonio lo dedicó*).

Por supuesto, un caso aparte es el de Empúries, cuya fundación como ciudad griega en el siglo vi a. C. la convierte no sólo en el principal foco de testimonios epigráficos, sino en el lugar en que éstos adquieren, ya en la época arcaica, una mayor variedad acorde con el tipo de comunidad ciu-

(Jaén), Cerro del Real (Granada), Cigarralejo, Pozo de la Nieve (Murcia), Torre Uchea (Albacete), Villaricos (Almería), Guardamar del Segura i la Illeta dels Banyets (Alacant), Olocau (València, copa amb la inscripció Ἐρωτος) i sobre tot, Ullastret. Devia ser un iber i no un jònic el que al segle v a. C. va portar a la costa valenciana des d'Àtica, Eubea o una colònia euboica la figureta de bronze amb la dedicatòria Ἀπολόnius ἀνέθεκεν (*Apolonio ho va dedicar*).

Sense dubte, un cas a part és el d'Empúries, la fundació del qual com a ciutat grega en el segle vi a. C. la converteix no tant sols en el principal focus de testimoniatges epigràfics sinó en el lloc en què aquests adquireixen, ja en l'època arcaica, una major varietat d'acord amb el tipus de comunitat ciutadana i no de simple assentament comercial. Entre els principals representants de l'epigrafia arcaica d'aquesta polis, estan, a part de diferents grafits de propietat o autoria, grafits lúdics del tipus de Ἄρκυλος μὴν ἔηκε μ'ἐριήρωι συν[εταίρωι] (*Arkylos em va enviar al seu fidel com[pany]*) o Ὀνάσις (ε)ἶ τοῦ καταλαπαξικοιλίου / [H]ρακλέ (*Ets útil per buidar el ventre. Heracles*) o de tipus cultual com diferents grafits amb el nom de Dionís.

De totes maneres, el més característic d'Empúries (per les implicacions que té en el món iber l'ús d'aquest suport així com per l'interès del contingut epigràfic, assimilable només a textos d'altres llocs marginals del món grec, com Pech Maho a la Gàl·lia o Olbia i Berezan al Mar Negre) són les tres

1	2	3	1	2	3
a	AA	A	ks	Ξ	—
b	Β	Β	o	o	◊
g	Γ	Γ	p	∩	—
d	Δ	Δ	q	φ	—
e	ΕΕ	—	r	PPD	ΔΔ
w	Ƒ	—	—	—	Δ'Δ'†
dz	ΙΙ	—	s	ΣΣ	Ξ §
e:	H	H ^e	t	T	T
th	Θ	—	u	VΥ	V
i	I	I	ph	φ	—
k	K	K	kh	+x	—
l	Λ	Λ	ps	Υ	—
m	M	—	o:	Ω	—
n	NN	N	ts	Μ	ΜΜ ^s

Fig. 9.3.- Transcripció del alfabeto griego (1) junto a sus equivalencias con el alfabeto jónico de finales del período arcaico (2) y con el alfabeto greco-ibérico del Levante peninsular (3), según Javier de Hoz. — Transcripció de l'alfabet grec (1) amb les seves equivalències respecte a l'alfabet joni de finals del període arcaic (2) i de l'alfabet grec-ibèric del Llevant peninsular (3), segons Javier de Hoz.

dadana y no de simple asentamiento comercial. Entre los principales representantes de la epigrafía arcaica de esta polis están, aparte de varios grafitos de propiedad o autoría, grafitos lúdicos del tipo de Ἄρκυλος μὴν ἔηκε μ' ἐρήρωι συν[εταίρωι] (*Arkylos me en-vió a su fiel com[pañero]*) o Ὀνάσις: (εἶ) τοῦ καταλαπαξικουιλίου / [Ἡ]ρακλέ (*Eres útil para vaciar el vientre. Heracles*) o de tipo cultural como varios grafitos con el nombre de Dióniso.

Pero lo más característico de Empúries -por las implicaciones que tiene en el mundo íbero el uso de ese soporte, así como por el interés del contenido epigráfico, asimilable sólo a textos de otros lugares marginales del mundo griego, como Pech Maho en la Galia u Olbia y Berezan en el Mar Negro- son las tres cartas privadas, posiblemente de ca-

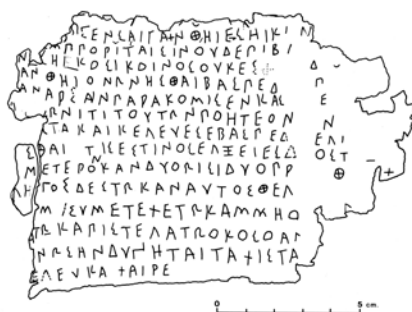
Fig. 9.4.- Grafitos griegos sobre cerámicas áticas de los siglos v y iv a. C., procedentes de las excavaciones de la Neápolis de Emporion (MAC-Empúries). — Grafitos grecs sobre ceràmiques àtiques dels segles v i iv a. C., procedents de les excavacions de la Neápolis d'Emporion (MAC-Empúries).

cartes privadas, posiblemente de carácter comercial totes elles, inscrites en plom. La més complerta i amb seguretat comercial data probablement de la segona meitat del segle v a. C. i és una carta en la qual l'autor dóna instruccions al destinatari i esmenta un tercer individu, posiblement ibèric pel seu nom Basped, així com els emporitans en el seu conjunt. La carta conté una terminologia pròpia dels testimonis comercials i concretament del comerç marítim i reflecteix, juntament amb els paral·lels de les cartes procedents del sud de la Gàl·lia i del Mar Negre, la existència en el segle v a. C. (remuntable al segle vi a. C. si jutgem alguna de les altres cartes) d'un complex comerç naval amb el seu sistema contractual i legal particular on l'escriptura juga ja un paper important. A la vista de l'extens ús del plom per part dels ibers i la seva adaptació de l'alfabet grec, són òbvies les implicacions que, per la relació entre grecs i ibers en la Península, té l'ús del plom per als grecs a Empúries on, a més d'aquestes cartes, s'han trobat dues defixions en aquest suport d'especial interès sobre tot per l'onomàstica i les característiques lingüístiques pròpies de l'àrea jònica de la qual procedeixen els focus colonitzadors de la ciutat.

La presència hel·lenística al món grec occidental es fa notar fonamentalment pel que fa als testimonis escrits, per les nombrosíssimes estampilles amfòriques, sobretot procedents de Rodes però també de Samos o Cnido, trobades en fragments de nanses amfòriques per tota la costa mediterrània.

rácter comercial todas ellas, inscritas en plomo. La más completa y con seguridad comercial data probablemente de la segunda mitad del siglo v a. C. y es una carta en la que el autor da instrucciones al destinatario y menciona a un tercer individuo, posiblemente ibérico por su nombre Basped, así como a los emporitanos en su conjunto. La carta contiene una terminología propia de los testimonios comerciales y concretamente del comercio marítimo y refleja, junto con los paralelos de las cartas procedentes del sur de la Galia y del Mar Negro, la existencia en el siglo v a. C. (remontable al siglo vi a. C. a juzgar por alguna de las otras cartas) de un complejo comercio naval con su sistema contractual y legal particular, en el que la escritura juega ya un papel importante. A la vista del extenso uso del plomo por los iberos y su adaptación del alfabeto griego, son obvias las implicaciones que para la relación entre griegos e iberos en la Península tiene el uso del plomo por los griegos en Empúries, donde además de estas cartas se han hallado dos defixiones en este soporte, de especial interés sobre todo por la onomástica y características lingüísticas propias del área jonia de la que proceden los focos colonizadores de la ciudad.

La presencia helenística en el mundo griego occidental se hace notar fundamentalmente, en cuanto a los testimonios escritos se refiere, por las numerosas estampillas anfóricas, sobre todo procedentes de Rodas, pero también de Samos o Cnido, halladas en fragmentos de asas anfóricas por toda

Aquestes àmfors demostren l'existència d'un comerç intens amb la costa occidental d'Àsia Menor, comerç que sembla recuperar el que, com revelen els testimonis arcaics, va marcar els inicis dels contactes grecs amb Ibèria encara que llavors de la mà dels fenicis. Encara que en un volum menor també hi ha estampilles gregues en àmfors itàliques, de les quals tenim el millor exemple al derelict de Naguardis a Mallorca, de finals del segle II a. C./principis del segle I a. C. amb carregament de vi pullès i campanès,

Fig. 9.5.- Carta comercial grega inscrita en plomo del siglo v a. C. procedente de la Neàpolis de Emporion (MAC-Empúries). — Carta comercial grega inscrita en plom del segle v a. C. procedent de la Neàpolis d'Emporion (MAC-Empúries).

la costa mediterránea. Estas ánforas demuestran la existencia de un comercio intenso con la costa occidental de Asia Menor, comercio que parece recuperar el que, como revelan los testimonios arcaicos, marcó los inicios de los contactos griegos con Iberia, aunque entonces de la mano de los fenicios. Aunque en menor medida, también hay estampillas griegas en ánforas itálicas, de las que tenemos el mejor ejemplo en el pecio de Naguardis en Mallorca, de fines del siglo II a. C./inicios del siglo I a. C. con cargamento de vino apulio y campano, como mínimo. Gracias a otro pecio, esta vez en la Bahía de la Albufereta (Alicante), tenemos una muestra de cómo junto a ánforas y demás objetos comerciales que llegaban en barcos procedentes de oriente a nuestras costas, venían también otro tipo de objetos que los comerciantes traían consigo, bien como objetos particulares de uso, o a modo de amuletos. El texto inscrito en un fragmento cerámico del pecio de la Bahía de la Albufereta, quizá un *ostrakon*, es claramente votivo por su mención de los Kabeiroi, y quizá tenga que ver incluso con una respuesta oracular ¿relacionada con el viaje a Iberia?, a juzgar por las letras] $\chi\rho\eta\sigma$ [de la primera línea conservada, correspondientes a alguna forma verbal o nominal de la raíz que designa la actividad oracular. Testimonio de una presencia griega en época helenística estable son las estampillas con los nombres de Ion y Nikias, propias de un taller al parecer bien consolidado de cerámicas campanienses, que distribuye en un amplio territorio de la ac-

com a mínim. Gràcies a un altre derelict, aquesta vegada a la Badia de la l'Albufereta (Alacant), tenim una mostra de com al costat d'àmfores i altres objectes comercials que arribaven en vaixells procedents d'orient a les nostres costes, venien també un altre tipus d'objectes que els comerciants duien, bé com objectes particulars d'ús o a tall d'amulets. El text inscrit en un fragment ceràmic del derelict de la Badia de l'Albufereta, potser un *ostrakon*, és clarament votiu pel seu esment dels Kabeiroi i potser tingui a veure fins i tot amb una resposta oracular, relacionada amb el viatge a Ibèria? Si jutgem les lletres] $\chi\rho\eta\sigma$ [de la primera línia conservada, corresponents a alguna forma verbal o nominal de l'arrel que

Fig. 9.6.- En la publicación de Martín Almagro del año 1952, Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y romanas, aparece el primer inventario exhaustivo de los epígrafes griegos de Emporion. Imagen de la página 20 de la publicación con la inscripción del masaliota Tespis. — A la publicació de Martín Almagro de l'any 1952, Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y romanas, apareix el primer inventari exhaustiu dels epígrafs grecs d'Emporion. Imatge de la pàgina 20 de la publicació amb la inscripció del massaliota Tespis.

tual Cataluña, especialmente en Roses, Ullastret y Empúries.

Es a finales del siglo III a. C. y sobre todo durante el siglo II a. C. cuando la epigrafía griega en la Península más se enriquece, sobre todo por dos motivos: uno es la llegada de los romanos, el otro la aparición por fin de la piedra como soporte epigráfico. Los primeros testimonios escritos de relación entre griegos y romanos en la Península son de carácter bélico: glandes misiles aparecidos en Sagunto con los nombres de Euethidas y Arnias, y glandes encontrados en Garray (Soria), con la inscripción Αἰτωλῶν (*de los etolios*), inscritos en ambos casos seguramente por miembros de los *auxilia* griegos que lucharon en las guerras de conquista romanas durante el siglo II a. C., o en el caso de los primeros, quizá ya a finales del siglo III a. C. en la toma de Sagunto.

La epigrafía en piedra hace su aparición con un interesante epitafio hallado en Empúries (fig. 9.8), datable entre el siglo III y I a. C. y dedicado a Thespis hijo de Aristoleos, masaliota, reflejando la continuación de las relaciones entre las colonias griegas del norte de la Península y el sur de Francia. Un epitafio datable en los siglos II-I a. C. procedente de las cercanías de Tarraco dedicado a Euxenos de Neapolis posiblemente sea reflejo a su vez de la relación entre la costa Tarraconense, de ocupación romana, y el sur de Italia. Del siglo I a. C. datan algunos ejemplos de epigrafía privada doméstica en mosaico, hallada a las entradas de algunas habitaciones y consistente en fórmulas de

designa l'activitat oracular. Testimoni d'una presència grega en època hel·lenística estable són les estampilles amb els noms d'Ion i Nikias, pròpies d'un taller pel que sembla ben consolidat de ceràmiques campanianes, que distribueix per un ampli territori de l'actual Catalunya, especialment a Roses, Ullastret i Empúries.

És a la fi del segle III a. C. i sobretot durant el segle II a. C. quan l'epigrafia grega a la Península més s'enriqueix sobretot per dos motius: un és l'arribada dels romans i l'altre l'aparició per fi de la pedra com a suport epigràfic. Els primers testimonis escrits de relació entre grecs i romans a la Península són de caràcter bèl·lic: glands míssils apareguts

Fig. 9.7.- Inscripciones griegas del siglo I a. C., realizadas en opus signinum, que se encuentran en los pavimentos de diferentes casas de la Neápolis de Emporion (MAC-Empúries).— Inscipcions gregues del segle I a. C., realitzades en opus signinum, que es troben als paviments de diferents habitatges de la Neápolis d'Emporion (MAC-Empúries).

augurio o saludo: χαῖρε ἀγαθός δαίμων; ἡδύκοιτος; εὐ[τ]υχέω; χαῖρετε, que demuestran la perduración del ambiente helénico en Empúries. De la misma época, la inscripción en tejas de arcilla de la abreviatura Δημ podría ser uno de los pocos testimonios de epigrafía pública hallados en esta ciudad si la abreviatura corresponde a δημ(όσια), como es lo más probable, o uno de los, también pocos, testimonios culturales si corresponde a Δήμητρος. Precisamente uno de los interrogantes que plantea la epigrafía griega de Empúries es su escasez en general y la ausencia de testimonios oficiales esperables en alto número a lo largo de tantos siglos teniendo en cuenta el modelo de la polis griega clásica. Una serie de fragmentos fechables en los siglos II-I a. C. podrían pertenecer a inscripciones públicas a juzgar por el gran tamaño de las letras y el cuidado de los remates de los campos epigráficos. En algunos de dichos fragmentos se ha querido ver la mención de Zeus y de las ninfas. Sí es segura una lápida preparada para adosar a la pared donde se lee Θέμιδος (*de Themis*), posiblemente demarcadora de un altar o recinto dedicado a Themis, con probabilidad situado en la zona de los santuarios helenísticos del sector sur de la Neápolis. Desgraciadamente, de este gran recinto cultural conocido arqueológicamente, la epigrafía sólo ha dejado, aparte de letras y fragmentos, una inscripción de finales del siglo II a. C./inicios del siglo I a. C. que por varias razones, entre otras ser el único testimonio seguro de la adscripción de uno de los recintos culturales empori-

a Sagunt amb els noms Euethidas i Arnias, i glands trobats a Garray (Sòria), amb la inscripció Αἰτωλῶν (*dels etolis*), inscrits en ambdós casos segurament per membres dels *auxilia* grecs que van lluitar en les guerres de conquesta romanes durant el segle II a. C., o en el cas dels primers, potser ja a la fi del segle III a. C., quan es va prendre Sagunt.

L'epigrafia en pedra fa la seva aparició amb un interessant epitafi trobat a Empúries, datable entre el segle III i I a. C. i dedicat a Thespis fill d'Aristoleus, massaliota, que reflecteix la continuació de les relacions entre les colònies gregues del nord de la Península i el sud de França. Un epitafi datable als segles II-I a. C. procedent de les rodalies de Tarraco dedicat a Euxenos de Neàpolis possiblement sigui reflex al seu torn de la relació entre la costa Tarraconense, d'ocupació romana, i el sud d'Itàlia. Del segle I a. C. daten alguns exemples d'epigrafia privada domèstica en mosaic, trobada a les entrades d'algunes habitacions i consistent en formules d'auguri o salutació: χαῖρε

Fig. 9.8.- Inscripció de Emporion, datada en época helenística, que estaria relacionada con un santuario dedicado a Themis (MAC-Empúries). — Inscripció d'Emporion, datada al període hel·lenístic, que es pot vincular amb un santuari dedicat a Themis (MAC-Empúries).

tanos a una divinidad determinada, es el principal hallazgo epigráfico griego en piedra de la Iberia preaugústea. El texto dice, primero en latín y luego en griego: *Para [Isis γ?] Sarapis hizo el templo, las estatuas y la stoa Noumas Noumenio, alejandrino, piadosamente.* Parece ser el texto conmemorativo de la fundación del templo de Serapis en Empúries, llevada a cabo por un griego de Alejandría, posiblemente asentado por razones comerciales en la ciudad, como hicieron otros alejandrinos en otros puertos comerciales del Medite-

Fig. 9.9.- Inscripció bilingüe, en griego y latín, procedente del sector meridional de la Neàpolis de Emporion, en la que el alexandrino Noumas dedica un templo a Serapis a inicios del siglo I a. C. (MAC-Empúries). — Inscripció bilingüe, en grec i llatí, procedent del sector meridional de la Neàpolis d'Emporion, en la qual l'alexandrí Noumas dedica un temple a Serapis a principis del segle I a. C. (MAC-Empúries).

ἀγαθὸς δαίμων; ἡδύκοιτος; εὐ[τ]υχέω; χαίρετε, que demostren la perduració de l'ambient hel·lènic a Empúries. De la mateixa època la inscripció en teules d'argila de l'abreviatura Δημ podria ser un dels pocs testimonis d'epigrafia pública trobats en aquesta ciutat si l'abreviatura correspon a δημ(όσια), com és el més probable, o un dels, també pocs, testimonis culturals si correspon a Δήμητρος. Precisament un dels interrogants que planteja l'epigrafia grega d'Empúries és la seva escassetat en general i l'absència de testimonis oficials que es podrien esperar en un nombre alt al llarg de tants segles tenint en compte el model de la polis grega clàssica. Una sèrie de fragments datables en els segles II-I a. C. podrien pertànyer a inscripcions públiques si es té en compte la grandària de les lletres i la cura dels acabats dels camps epigràfics. En alguns dels esmentats fragments s'ha volgut veure l'esment de Zeus i de les nimfes. Sí és segura una làpida preparada per adossar a la paret on es llegeix Θέμιδος (*de Themis*), possiblement demarcadora d'un altar o recinte dedicat a Themis, amb probabilitat situat a la zona dels santuaris hel·lenístics del sector sud de la Neàpolis. Desgraciadament, d'aquest gran recinte cultural conegut arqueològicament, l'epigrafia només ha deixat, a part de lletres i fragments, una inscripció de finals del segle II a. C./inici del segle I a. C. que per diferents raons, entre altres ésser l'únic testimoni segur de l'adscripció d'un dels recintes culturals emporitans a una divinitat determinada, és la principal troballa epigràfica

rráneo de los que han dejado constancia las inscripciones. Aparte del interés principalmente cultural del texto, destaca el hecho de que sea bilingüe y con el latín como primera lengua, lo que, junto con el contenido, confirma el carácter de la fundación como acto reconocido por el gobierno de la ciudad, por entonces ya bajo la tutela romana. Este contacto greco-latino, que refleja también el epitafio bilingüe de Demócrito hijo de Sóstrato y Paula Emilia en el cambio de era, antecede el tipo de epigrafía griega que vamos a encontrar a partir de entonces en la península Ibérica. Por una parte, una epigrafía de griegos o greco-orientales asentados en ciudades romanas o enviados a Hispania en el marco del ejército o la administración romana. Por otra parte, una epigrafía de la élite romana que presumía de su cultura helénica.

grega en pedra de la Ibèria preaugustea. El text diu, primer en llatí i després en grec: *Per a [Isis γ?] Sarapis va fer el temple, les estàtues i l'stoa Noumas Noumeni, alexandrí, piadosament*. Sembla ser el text commemoratiu de la fundació del temple de Serapis a Empúries, duta a terme per un grec d'Alexandria, possiblement assentat per raons comercials a la ciutat, com van fer altres alexandrins en altres ports comercials de la Mediterrània dels quals han deixat constància les inscripcions. A part de l'interès principalment cultural del text, destaca el fet que sigui bilingüe i amb el llatí com a primera llengua, la qual cosa, juntament amb el contingut, confirma el caràcter de la fundació com a acte reconegut pel govern de la ciutat, que llavors ja estava sota la tutela romana. Aquest contacte grecolatí, que reflecteix també l'epitafi bilingüe de Demòcrit fill de Sòstrat i Paula Emília en el canvi d'era, precedeix el tipus d'epigrafia grega que trobarem a partir de llavors a la península Ibèrica. Per una banda, tenim una epigrafia de grecs o grecorientals assentats en ciutats romanes o enviats a Hispània dins de l'exèrcit o l'administració romana. Per altra banda, tenim una epigrafia de l'èlit romana que presumia de la seva cultura hel·lènica.

LA TORÉUTICA Y LA ORFEBRERÍA GRIEGAS EN IBERIA

LA TORÈUTICA I L'ORFEBRERIA GREGUES A IBÈRIA

»»»»»» **Sebastián Celestino Pérez** ««««««

(Unidad Asociada Universidad Autónoma de Madrid/
Instituto de Arqueología de Mérida del CSIC)

EL ENORME IMPACTO de la colonización fenicia en el sur de la península Ibérica propició la introducción generalizada de objetos manufacturados procedentes del Mediterráneo oriental. Se limitó de este modo la presencia de los productos griegos, comercializados en el mercado peninsular por los propios fenicios desde los primeros momentos de la colonización junto a otros objetos de las áreas más occidentales del Mediterráneo. Por ello, la inmensa mayoría de las creaciones de orfebrería y toréutica que se documentan en la península Ibérica a partir del siglo IX a. C. son de origen oriental. A penas un siglo después estos productos ya se elaboraban en talleres indígenas, imitando los modelos orientales sin apenas alteraciones. Es precisamente en este momento cuando cobran especial relevancia los objetos de bronce y oro procedentes de Grecia que, a pesar de su escasa presencia, ejercen como bienes

L'ENORME IMPACTE de la colonització fenícia al sud de la península Ibèrica va propiciar la introducció d'objectes manufacturats procedents de la Mediterrània oriental. Es va limitar d'aquesta manera la presència dels productes grecs, comercialitzats en el mercat peninsular pels propis fenicis des dels primers moments de la colonització juntament amb altres objectes de les àrees més occidentals de la Mediterrània. Per això, la gran majoria de les creacions d'orfebreria i torèutica que es documenten a la península Ibèrica a partir del segle IX a. C. són d'origen oriental. Només un segle després aquests productes ja s'elaboraven en tallers indígenes i imitaven els models orientals sense amb prou feines alteracions. És precisament en aquest moment quan agafen especial rellevància els objectes de bronze i or procedents de Grècia que, malgrat la seva escassa presència, exerceixen com a béns

de prestigio entre las clases dirigentes. Estos objetos suponen una alternativa y un sello de distinción ante la homogeneidad y la elevada cantidad de piezas elaboradas en los talleres peninsulares, circunstancia que se mantendrá hasta bien entrado el siglo vi a. C., cuando los talleres etruscos y del sur de Italia comienzan a introducir sus propios productos imitando los originales griegos. Este proceso se prolongará hasta los inicios del siglo iv a. C. Así, hay más bronzes arcaicos griegos que de los siglos v y iv a. C., cuando sin embargo hay una verdadera invasión de cerámica ática. Los focos principales donde se han documentado objetos griegos de mayor antigüedad, especialmente de origen jonio, se restringen a la costa catalana, más expuesta a la

Fig. 10.1.- Casco corintio hallado en la desembocadura del río Guadalete (Cádiz) datado a inicios del siglo vii a. C. (Museo Arqueológico Nacional). — Casc corinti trobat a la desembocadura del riu Guadalete (Cádiz) datat a principis del segle vii a. C. (Museo Arqueológico Nacional).

de prestigi entre les classes dirigents. Aquests objectes suposen una alternativa i un segell de distinció davant la homogeneïtat i l'elevada quantitat de peces elaborades en els tallers peninsulars, circumstància que es mantindrà fins ben entrat el segle vi a. C. quan els tallers etruscos i del sud d'Itàlia comencen a introduir els seus propis productes tot imitant els originals grecs. Aquest procés es perllongarà fins als inicis del segle iv a. C. Així, hi ha més bronzes arcaics grecs que dels segles v i iv a. C. quan, no obstant això, hi ha una veritable invasió de ceràmica àtica. Els focus principals on s'han documentat objectes grecs de major antiguitat, especialment d'origen jonio, es restringeixen a la costa catalana, més exposada a la colonització grega i a

Fig. 10.2.- Cabeza de bronce de estilo orientalizante que representa una leona o una pantera procedente de una tumba de la necrópolis de El Portixol de Emporion (Empúries), datada hacia el 500 a. C. (MAC-Empúries). — Cap de bronze d'estil orientaltzant que representa una lleona o una pantera procedent d'una tomba de la necrópolis d'El Portixol d'Emporion (Empúries), datada entorn a l'any 500 a. C. (MAC-Empúries).

colonización griega, y a Huelva, donde han aparecido algunas de las piezas más significativas dentro de contextos funerarios. A partir del siglo VI a. C. se documentan algunos objetos de fuerte tradición griega, si bien parece que fueron elaborados en talleres itálicos, en las zonas periféricas del Levante, Alto Guadalquivir y Extremadura.

Los bronzes griegos de importación más significativos son los jarros procedentes de Huelva, tanto por su antigüedad como por haber sido hallados en contextos funerarios que permiten datarlos con solvencia, como ocurre también con los broches de cinturón de placa romboidal de origen jónico hallados en varias tumbas del sur peninsular. Nos referimos a los jarros de tipo rodio hallados en la tumba 5 de

Fig. 10.3.- Figura de bronce con representación de una sirena (550-500 a. C.) procedente de una tumba de la necrópolis de les Corts de Empúries (MAC-Empúries). — Figura de bronce amb representació d'una sirena (550-500 a. C.) procedent d'una tomba de la necrópolis de les Corts d'Empúries (MAC-Empúries).

Huelva, on han aparegut algunes peces més significatives dintre de contextos funeraris. A partir del segle VI a. C. es documenten alguns objectes de forta tradició grega si bé sembla ser que varien ésser elaborats en tallers itàlics, en les zones perifèriques del Llevant, Alt Guadalquivir i Extremadura.

Els bronzes grecs d'importació més significatius són els gerros procedents de Huelva, tant per la seva antiguitat com per haver estat trobats en contextos funeraris que permeten datar-los amb solvència, com succeeix també amb els fermalls de cinturó de placa romboidal d'origen jònic trobats en diferents tombes del sud peninsular. Ens referim a gerros de tipus rodi trobats a la tumba 5 de La Joya (Huelva) i en el túmul 2 de la necrópolis de Santa Marta (Huelva),

Fig. 10.4.- Sàtir de bronze (550-500 a. C.) procedent del jaciment arqueològic del Llano de la Consolación (Montealegre del Castillo, Albacete) (Museo Arqueològic Nacional). — Sàtir de bronze (550-500 a. C.) procedent del jaciment arqueològic del Llano de la Consolación (Montealegre del Castillo, Albacete) (Museo Arqueològic Nacional).

La Joya (Huelva) y en el túmulo 2 de la necrópolis de Santa Marta (Huelva), encontrados junto a sendos recipientes rituales o “braserillos” que tradicionalmente se emparejaban con jarros piriformes fenicios; es decir, aparecen como un elemento de especial notoriedad social. Estos jarros se caracterizan por su gran tamaño de forma globular, por su boca trilobulada y por los típicos rodets discoidales apoyados en la zona trasera del borde desde donde arranca el asa maciza de bandas rematada por una palmeta. Mientras los jarros fenicios son de bronce fundido, los griegos peninsulares fueron elaborados mediante la técnica del batido, utilizando mayores cantidades de plomo para garantizar su resistencia. El ejemplar de mayor calidad, aunque

Fig. 10.5.- Sileno simposiasta de bronce (500-450 a. C.) procedente de Tablas de las Cañas (Capilla, Badajoz) (Museo Arqueológico Nacional). — Silè simposiasta de bronze (500-450 a. C.) procedent de Tablas de las Cañas (Capilla, Badajoz) (Museo Arqueológico Nacional).

que estan al costat de sengles recipients rituals o *braserillos* que tradicionalment s'aparellaven amb gerros piriformes fenicis. Apareixen, per tant, com un element d'especial notorietat social. Aquests gerros es caracteritzen per la

seva gran grandària de forma globular, per la seva boca triobulada i pels típics rodets discoidals recolzats a la zona del darrere de la vora des d'on arranca la nansa massissa de bandes rematada per una palmeta. Mentre els gerros fenicis són de bronze fos, els grecs peninsulars van ser elaborats mitjançant la tècnica del batut, que utilitzava majors

Fig. 10.6.- Estatua de bronce que representa al dios Hypnos de Jumilla (Murcia), datada en época helenística (Museo Arqueológico Nacional). — Estàtua de bronze que representa al déu Hypnos de Jumilla (Murcia), datada al període hel·lenístic (Museo Arqueológico Nacional).

tan sólo se ha conservado el borde y el asa, es el procedente de Granada, bañado en plata y guardado en la *Hispanic Society of America* de Nueva York. Aquí se conserva también el denominado vaso Vives, una imitación posterior como el de Valdegamas (Don Benito, Badajoz), ya de mediados del VI a. C., o el del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona procedente de Sevilla, fechado en el siglo V a. C. No obstante, el bronce griego de importación más

quantitats de plom per garantir la seva resistència. L'exemplar de major qualitat, encara que tants sols s'ha conservat la vora i la nansa, és el procedent de Granada, banyat en plata i guardat en la *Hispanic Society of America* de Nova York. Aquí es conserva també l'anomenat vas Vives, una imitació posterior com el de Valdegamas (Don Benito, Badajoz), ja de mitjans del VI a. C, o el del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona procedent de Sevilla, datat en el segle V a. C. No obstant això, el bronze grec d'importació més antic és el casc corinti trobat a la desembocadura del riu Guadalete, de principis del segle VII a. C., que ha estat interpretat com una ofrena ritual. La mateixa interpretació s'ha proposat per als cascos del mateix tipus però de cronologies més

Fig. 10.7.- Guerrero de bronce de un posible taller de la Magna Grecia de la segunda mitad del siglo V a. C. procedente del yacimiento arqueológico de Son Gelibert de Dalt (Sineu, Mallorca) (Museo Arqueológico Nacional). — Guerrier de bronze d'un possible taller de la Magna Grècia de la segona meitat del segle V a. C. procedent del jaciment arqueològic de Son Gelibert de Dalt (Sineu, Mallorca) (Museo Arqueológico Nacional).

Fig. 10.8.- Aplique de bronce griego con representación de Sileno (siglo IV a. C.) procedente, posiblemente, de Pollença (Mallorca) (Museu d'Arqueologia de Catalunya). — Aplic de bronze grec amb representació de Silè (segle IV a. C.) procedent, possiblement, de Pollença (Mallorca) (Museu d'Arqueologia de Catalunya).

antiguo es el casco corintio hallado en la desembocadura del río Guadalete, de principios del siglo VII a. C., el cual ha sido interpretado como una ofrenda ritual. La misma interpretación se ha propuesto para los cascos del mismo tipo, pero de cronologías más modernas, aparecidos en las desembocaduras de los ríos Odiel y Guadalquivir,

En Cataluña, la escasez de bronzes griegos es notoria, a pesar del mayor impacto de la presencia colonial griega. Los bronzes hallados son de origen jonio y de mayor antigüedad, como es el caso del aplique de lanza de carro con cabeza de pantera o la cabeza de Sirena procedentes de Empúries o el prótomo de toro conservado en el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona. A partir del siglo VI a. C., los hallazgos se dispersan por otras áreas costeras de la península, principalmente Baleares, e incluso por el interior. Aunque es difícil asegurar el genuino origen griego de estas piezas,

Fig. 10.9.- Diadema de oro del siglo V a. C. del denominado Tesoro de Jávea (Alicante) (Museo Arqueológico Nacional). — Diadema d'or del segle V a. C. de l'anomenat Tresor de Jávea (Alacant) (Museo Arqueológico Nacional).

modernes, apareguts a les desembocadures del Rius Odiel i Guadalquivir.

A Catalunya, l'escassetat de bronzes grecs és notòria, malgrat el major impacte de la presència colonial grega. Els bronzes trobats són d'origen jònic i de major antiguitat, com és el cas de l'aplic de llança de carro amb cap de pantera o el cap de Sirena procedent d'Empúries o el pròtom de toro conservat al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona. A partir del segle VI a. C. les troballes es dispersen per altres àrees costaneres de la península, principalment Balears, i fins i tot per l'interior. Encara que és difícil assegurar el genuí origen grec d'aquestes peces, no hi ha dubte de la seva forta influència iconogràfica, en el cas de la figura femenina del cremaperfums de La Quéjola (Albacete), realitzada a l'estil de las *Korai* gregues. En aquest sentit destaquen també especialment el Centaure de Rollos de Caravaca (Murcia), el Sàtir del Llano de la Consolación (Albacete), el Sileno de Capilla (Badajoz) o el *Hipnos* de Jumilla (Murcia), ja d'època hel·lenística.

Els elements d'orfebreria grega són àdhuc més escassos, però no obstant això s'imposa el seu estil i la seva tèc-

no cabe duda de su fuerte influencia iconográfica, caso de la figura femenina del quemaperfumes de La Quéjola (Albacete), realizada al estilo de las *korai* griegas. En este sentido destacan también especialmente el Centauro de Rollos de Caravaca (Murcia), el Sátiro del Llano de la Consolación (Albacete), el Sileno de Capilla (Badajoz) o el *Hipnos* de Jumilla (Murcia), ya de época helenística.

Los elementos de orfebrería griega son aun más escasos, pero sin embargo se impone su estilo y su técnica de elaboración en la joyería ibérica, por lo que sus mejores ejemplos los podemos seguir en el área levantina peninsular entre los siglos v y iv a. C., coincidiendo con el auge del estilo clásico griego que se impondrá en el resto del Mediterráneo. Son característicos de esta época los pendientes con la figura de Eros, como los aros procedentes de Granada o Alicante; los zoomorfos del Cabecico del Tesoro (Murcia) y de otros lugares del interior peninsular; los naviformes, como el de Alt del Fort (Cullera, Valencia); y las arracadas de disco, donde destacan las desaparecidas de Santiago de la Espada (Jaén). Un buen ejemplo de la adopción de la técnica griega y de su estilo ornamental es la diadema de Jávea (Alicante), de clara tradición indígena, lo que ha permitido a algunos investigadores defender la existencia de un taller de orfebres griegos en la península Ibérica hacia el siglo v a. C. Así al menos se puede deducir del arte empleado en el granulado y la filigrana o de la introducción de motivos extraños en la orfebrería ibérica como

nica d'elaboració a la joieria ibèrica, per la qual cosa els seus millors exemples els podem trobar a l'àrea llewantina peninsular entre els segles v i iv a. C., tot coincidint amb l'auge de l'estil clàssic grec que s'imposarà a la resta de la Mediterrània. Són característics d'aquesta època les arracades amb la figura d'Eros, com els cèrcols procedents de Granada o Alacant; els zoomorfs del Cabecico del Tesoro (Murcia) i d'altres llocs de l'interior peninsular; els naviformes, com el d'Alt del Fort (Cullera, València) i les arracades de disc, on destaquen les desaparegudes de Santiago de la Espada (Jaén). Un bon exemple de l'adopció de la tècnica grega i del seu estil ornamental és la diadema de Jávea (Alacant), de clara tradició indígena, la qual cosa ha permès a alguns investigadors defensar l'existència d'un taller d'orfebres grecs a la península Ibèrica cap el segle v a. C. Així, al menys es pot deduir de l'art emprat en el granulat i la filigrana o de la introducció de motius estranys

Fig. 10.10.- Anillo de oro de la tumba núm. 69 de la necrópolis Bonjoan de la ciutat grega de Emporion, datado en la primera mitad del siglo v a. C., con representación de una esfinge (MAC-Empúries). — Anell d'or de la tumba núm. 69 de la necrópolis Bonjoan de la ciutat grega d'Emporion, datat a la primera meitat del segle v a. C., amb representació d'una esfinx (MAC-Empúries).

son las grecas formadas por roleos y rosetas. Al final, ya en época helenística, se generalizan las clásicas coronas de hojas como la de roble procedente de Valencia. Sin embargo, las piezas de orfebrería más antiguas se documentan nuevamente en el suroeste peninsular, donde destaca el hallazgo de las plaquitas de Giribailde (Jaén) y otras procedentes de Extremadura, de estructura y simbolismo fenicio, pero realizadas al estilo griego de época arcaica. Estas piezas, datadas en torno a la primera mitad del siglo VI a. C., coinciden con la crisis de Tartessos, una de cuyas consecuencias es el auge de su periferia territorial, abierta ahora al comercio griego procedente del Mediterráneo, cuando se introducen grandes cantidades de cerámicas griegas en la Península y se deja notar con fuerza su estilo en la elaboración de toda manifestación artística ibérica. *cccccc*

en l'orfebreria ibèrica com són les grecques formades per roleus i rosetes. Al final, ja en època hel·lenística, es generalitzen les clàssiques corones de fulles com la de roure procedent de València. No obstant això, les peces d'orfebreria més antigues es documenten al sud-oest peninsular, on destaca la trobada de les plaquitas de Giribailde (Jaén) i altres procedents d'Extremadura, d'estructura i simbolisme fenici, però realitzades a l'estil grec d'època arcaica. Aquestes peces, datades entorn de la primera meitat del segle VI a. C., coincideixen amb la crisi de Tartessos, una de les conseqüències de la qual és l'auge de la seva perifèria territorial, oberta ara al comerç grec procedent de la Mediterrània quan s'introdueixen grans quantitats de ceràmiques gregues a la Península i es deixa notar amb força el seu estil en l'elaboració de qualsevol manifestació artística ibèrica. *cccccc*

INDÍGENAS Y GRIEGOS: EMULACIONES
E HIBRIDISMOS

INDÍGENES I GRECS: EMULACIONS I
HIBRIDISMES

Arturo Ruiz

(Centro Andaluz de Arqueología Ibérica.

Universidad de Jaén)

CUANDO EL PRÍNCIPE *Iltirtirti* de *Urgabo* (Arjona, Jaén) fue enterrado en su cámara funeraria, se depositaron en su ajuar cuatro cráteras de figuras rojas de fines del siglo v a. C. que completaban un programa iconográfico: primero se mostraban individualmente al hombre y a la mujer en sus trabajos, después en una tercera crátera juntos en el rito del matrimonio y por último en la cuarta crátera se presentaba la divinización del héroe en el templo rodeado de los dioses. Lo sorprendente del caso es que el enterramiento se realizó en el siglo I a. C. y las cráteras debieron llegar a la península Ibérica tres siglos antes. El rito funerario seguramente pretendía refundar un linaje ibero, cuya memoria se sostenía sobre objetos griegos. El intercambio de productos griegos que sentaba sus raíces en los primeros contactos con los grupos tartésicos en Huelva, al occidente de Andalucía, en los siglos VII y VI a. C., se había gene-

QUAN EL PRÍNCIPE *Iltirtirti* d'*Urgabo* (Arjona, Jaén) fou enterrat a la seva cambra funerària, es varen dipositar en el seu aixovar quatre craters de figures roges de finals del segle v a. C. que completaven un programa iconogràfic: als dos primers es mostraven individualment a l'home i a la dona en les seves tasques; després, en un tercer crater, junts en el ritual del matrimoni i, per últim, en el quart crater, es presentava la divinització de l'heroi en el temple envoltat dels déus. El sorprenent del cas és que l'enterrament es va realitzar al segle I a. C. i els craters van haver d'arribar a la península Ibèrica tres segles abans. El ritual funerari segurament pretenia refundar un llinatge iber, la memòria del qual se sostenia sobre objectes grecs. L'intercanvi de productes grecs que endinsava les seves arrels en els primers contactes amb els grups tartèssics a Huelva, a l'occident d'Andalusia, als segles VII i VI a. C., s'havia generalitzat

realizado para las tierras del interior del valle del río Guadalquivir a partir del siglo v a. C., siguiendo un camino que desde el área de Alicante y Murcia, en la costa mediterránea, llegaba hasta las altas tierras del interior. Precisamente no lejos de las tierras del príncipe *Iltirtirti*, el príncipe de *Ipolca* (Porcuna, Jaén) hizo construir a mediados del siglo v a. C. un monumento dedicado a su linaje con más de cuarenta esculturas de hombres, mujeres, niños y todo tipo de animales reales o híbridos. La lectura que cabe hacer del monumento, seguramente una torre con la disposición de las esculturas en diferentes alturas, permite leer el mismo discurso que Mario Torelli ha interpretado de la estrategia que Klitias formuló en el Vaso Francois. Se trata de la secuencia de la historia del héroe griego desde su etapa formativa hasta su heroización tras la muerte. En el caso del monumento de Cerrillo Blanco los talleres de *Ipolca* bebieron en las mismas fuentes mediterráneas para representar la historia de un linaje aristocrático en la que el príncipe primero realizaba el aprendizaje de la caza y la lucha reglada, después compartía con los iguales de su generación los duelos y las zomaquias y por último alcanzaba la mitificación en el marco del *oikos* mítico donde se mostraban los antepasados con sus atributos, y entre ellos la pareja fundadora del linaje. La atracción por los temas llegados del otro lado del mar Mediterráneo se hace patente de igual modo cuando algo más al este el príncipe de *Iltiraka* (Ubeda la Vieja, Jaén) edificó en los inicios del siglo iv a. C. un

per les terres de l'interior de la vall del riu Guadalquivir a partir del segle v a. C., tot seguint un camí que des de l'àrea d'Alacant i Murcia, en la costa mediterrània, arribava fins les terres altes de l'interior. Precisament no lluny de les terres del príncep *Iltirtirti*, el príncep d'*Ipolca* (Porcuna, Jaén) va fer construir a mitja del segle v a. C. un monument dedicat al seu llinatge amb més de quaranta escultures d'homes, dones, nens i tot tipus d'animals reials o híbrids. La lectura que cal fer del monument, segurament una torre amb la disposició de les escultures a diferents alçades, permet llegir el mateix discurs que Mario Torelli ha interpretat de l'es-

Fig. 11.1.- Vista de la necròpolis ibèrica de Piquia del oppidum de Urgabo (Arjona, Jaén) donde en una tumba principesca del siglo i a. C. se encontraron cuatro cráteras de cerámica ática de figuras rojas del siglo iv a. C. (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica). — Vista de la necròpolis ibèrica de Piquia de l'oppidum d'Urgabo (Arjona, Jaén). A una tumba principesca del segle i a. C. d'aquesta necròpolis es va trobar quatre cràters de ceràmica àtica de figures roges del segle iv a. C. (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica).

monumento a un héroe, acompañado de grifos y leones, que se enfrentaba a un enorme lobo para salvar a un joven, escenificando una escena equiparable a la que realizó Teseo en su lucha con el Minotauro. El lugar que mostraba ofrendas delante de la torre, donde estaban las esculturas, se construyó en el nacimiento de un río que una treintena de kilómetros después, en su desembocadura en el río Guadalquivir, alcanzaba el lugar donde se levantaba el *oppidum* de *Iltiraka*. El santuario heroico de El Pajarillo (Huelma, Jaén), que en su zona trasera contaba con una batería de almacenes, permitió al *oppidum* de *Iltiraka* actuar como una auténtica *polis* en su estrategia política, pues permitió la colonización de un amplio territorio de bosque salvaje y facilitó la creación

Fig. 11.2.- Guerrero alanceando a un enemigo herido del grupo escultórico de Cerrillo Blanco (Ipolca, Porcuna, Jaén) (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica). — *Guerrer que ataca amb una llança a un enemic ferit del grup escultòric de Cerrillo Blanco (Ipolca, Porcuna, Jaén) (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica).*

tràtègia que Klítias va formular en el Vas François. Es tracta de la seqüència de la història de l'heroi grec des de la seva etapa formativa fins la seva heroització després de la mort. En el cas del monument de Cerrillo Blanco els taller d'*Ipolca* van beure de les mateixes fonts mediterrànies per representar la història d'un llinatge aristocràtic en el qual el príncep primer realitzava l'aprenentatge de la caça i la lluita reglada; després compartia amb els iguals de la seva generació els duels i les zoomàquies i finalment aconseguia la mitificació en el marc de l'*oikos* mític on es mostraven els avantpassats amb els seus atributs i, entre ells, la parella fundadora del llinatge. L'atracció pels temes arribats de l'altre costat de la mar Mediterrània es testimoniada de

Fig. 11.3.- Detalle de la grifomaquia del monumento de Cerrillo Blanco (Ipolca, Porcuna, Jaén), datado a mediados del siglo v a. C. (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica). — *Detall de la grifomaquia del monument de Cerrillo Blanco (Ipolca, Porcuna, Jaén), datat a mitjan segle v a. C. (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica).*

de un corredor que comunicaba con la costa mediterránea, por donde llegaban entre otros los productos griegos. Los tres príncipes habían asumido con sus actuaciones un modelo de poder político heroico, germen de un modelo ciudadano que comenzaría a visualizarse en el siglo III a. C., que rompía con los modelos orientales que habían regido en la etapa orientalizante durante el siglo VI a. C. Los nuevos *oppida* del siglo V-IV a. C. fundamentaban el poder del príncipe en el número de clientes que

Fig. 11.4.- Vista aérea del valle del río Jandulilla, que conectaba el oppidum de Iltiraka (Úbeda la Vieja, Jaén) y el santuario de El Pajarillo (Huelma, Jaén). Este río constituyó una vía de penetración del comercio griego (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica). — Vista aérea de la vall del riu Jandulilla, que connectava l'oppidum d'Iltiraka (Úbeda la Vieja, Jaén) i el santuari d'El Pajarillo (Huelma, Jaén). Aquest riu va constituir una via de penetració del comerç grec (Centro Andaluz de Arqueología Ibérica).

la mateixa forma més cap a l'est quan el príncep d'*Iltiraka* (Úbeda la Vieja, Jaén) va edificar, als inicis del segle IV a. C., un monument a un heroi, acompanyat de grius i lleons, que s'enfrontava a un gran llop per salvar un jove tot escenificant una escena equiparable a la que va realitzar Teseu en la seva lluita amb el Minotaure. El lloc, que presentava ofrenes davant de la torre on estaven les escultures, es va construir en el naixement d'un riu on una trentena de quilòmetres després, a la seva desembocadura en el riu Guadalquivir, es localitzava l'*oppidum* d'*Iltiraka*. El santuari heroic d'El Pajarillo (Huelma, Jaén), que comptava amb una bateria de magatzems a la part de darrera, va permetre a l'*oppidum* d'*Iltiraka* actuar com una autèntica *polis* en la seva estratègia política ja que va possibilitar la colonització d'un ampli territori de bosc salvatge i va facilitar la creació d'un passadís que comunicava amb la costa mediterrània, per on arribaven, entre d'altres mercaderies, el productes grecs. Els tres prínceps havien assumit amb les seves actuacions un model de poder polític heroic, llavor d'un model ciutadà que començaria a visualitzar-se al segle III a. C. i que trencava amb els models orientals que havien existit a l'etapa orientalitzant al llarg del segle VI a. C. Els nous *oppida* del segle V-IV a. C. fonamentaven el poder del príncep en el nombre de clients que residien a l'*oppidum* i el reconeixien com a cap militar. L'efecte colonitzador grec, sense grecs en la relació indígena, de l'Alta Vall del Guadalquivir es fa patent a les paraules del poeta Sili Itàlic quan

residían en el *oppidum* y le reconecían como jefe militar. El efecto griego, sin griegos en la relación indígena, colonizador del Alto valle del Guadalquivir se hace patente en las palabras del poeta Silio Itálico cuando reconecía en el topónimo de la ciudad de Cástulo (Jaén), capital de la Oretania, su origen etimológico de la fuente Castalia de Delfos de donde según decía procedía el linaje de la princesa Imilce, que desposó con Aníbal.

Más al este, ya en la costa de la actual provincia de Alicante, algo mas tarde de la fecha en que fue enterrado el príncipe de *Urgabo*, un alfarero de *Ilike* (Elche, Alicante), seguramente a petición de un aristócrata local, mostraba en la decoración figurada de un vaso cerámico crateriforme la metáfora de la fundación de la ciudad a través de la epifanía de una ninfa-árbol. Como ha confirmado Ricardo Olmos, ese acto se produjo además ante dos personajes extraordinarios, los héroes *Herakles*

reconecia en el topònim de la ciutat de Cástulo (Jaén), capital de l'Oretània, el seu origen etimològic de la font Castalia de Delfos, ciutat de la qual, segons deia, procedia el llinatge de la princesa Imilce, que es va casar amb Aníbal.

Més a l'est, ja a la costa de l'actual província d'Alacant, una mica més tard de la data en què va ser enterrat el príncep de *Urgabo*, un terrissaire d'*Ilike* (Elx, Alacant), segurament a petició d'un aristòcrata local, mostrava a la decoració figurada d'un vas ceràmic en forma de crater la metàfora de la fundació de la ciutat a través de la epifania d'una nimfa-arbre. Com ha confirmat Ricardo Olmos, aquest acte es va produir davant dos personatges extraordinaris, els herois *Herakles* y *Zakynthos*, que tornaven de Tartessos amb els bous de *Geryon* i que legitimaven amb la seva presència el fet sobrenatural i a més amb el sacrifici del segon d'ells, que com es reflecteix a la pintura va morir mossegat per una serp, la qual protegia l'espai sagrat on es produïa l'acte sobrenatural. Aquesta tradició hel·lenística d'*Ilike*, la ciutat on es va trobar a finals del segle XIX la Dama d'Elx, mostra la importància de l'efecte grec a les terres de l'interior ja que al segle IV a. C. els productes d'Atenes es distribuïen cap a l'Alt Guadalquivir per vies com la del riu Jandulilla, on es va construir el Monument d'*Iltiraka*. El territori d'*Ilike*, molt actiu en aquells anys, va formar part de l'espai on es va inventar l'alfabet grecoibèric i en el seu entorn, al port de Santa Pola, al segle V a. C., es va construir l'assentament de la Picola, que avui es reconeix com un lloc carac-

Fig. 11.5.- Vista del santuari heroic de El Pajarillo (Huelma, Jaén) (Centro Andaluz de Arqueologia Ibérica). — Vista del santuari heroic d'El Pajarillo (Huelma, Jaén) (Centro Andaluz de Arqueologia Ibérica).

y *Zakynthos*, que volvían de Tartessos con los bueyes de *Geryon* y que legitimaban con su presencia el hecho sobrenatural, además con el sacrificio del segundo de ellos, que como se refleja en la pintura murió mordido por una serpiente, que protegía el espacio sagrado donde se producía el acto sobrenatural. Esta tradición helenística de *Ilike*, la ciudad donde se halló a fines del XIX la Dama de Elche, muestra, la importancia del efecto griego en las tierras del interior, pues en el siglo IV a. C., los productos atenienses partían de allí hacia el Alto Guadalquivir, por vías como la del río Jandulilla, donde se construyó el Monumento de *Iltiraka*. El territorio de *Ilike*, muy activo en aquellos años, formó parte del espacio donde se inventó el alfabeto greco-ibérico y en su entorno, en el puerto de Santa Pola, en el siglo V a. C. se construyó el asentamiento de la Picola, que hoy se reconoce como un lugar caracterizado por la existencia de espacios híbridos en los que debieron encontrarse de forma cotidiana iberos y grie-

teritzat per l'existència d'espais híbrids en els quals van haver de trobar-se de forma quotidiana ibers i grecs. Aquest model, al contrari que en el cas de l'Alt Guadalquivir en el que segurament no va haver-hi contactes directes entre indígenes i colonitzadors excepte en limitades excepcions individualitzades, va afavorir l'encreuament de les dues cultures si bé a l'empara d'una ciutat ibera i per un temps curt que va acabar quan els cartaginesos van delimitar la seva influència política en aquest territori i la Picola va perdre el paper que jugava fins aleshores.

Un cas molt diferent als dos models anteriors el representa l'àrea dels voltants d'*Emporion* (Empúries, Girona) perquè aquí la construcció d'un espai pròpiament grec (encara que al seu origen, a la *Palaiàpolis*, i durant la seva evolució també es realitzà en el marc

Fig. 11.6.- Propuesta de interpretación del santuario de El Pajarillo (Huelma, Jaén) (Producciones El Bosco). — Proposta d'interpretació del santuari d'El Pajarillo (Huelma, Jaén) (Producciones El Bosco).

gos. Este modelo, al contrario que en el caso del Alto Guadalquivir en el que seguramente no hubo contactos directos entre indígenas y colonizadores, salvo limitadas excepciones individualizadas, propició el cruce de las dos culturas, si bien al amparo de una ciudad ibera y por un tiempo corto que acabó cuando los cartagineses acotaron con su influencia política su territorio y la Picola perdió el papel que jugaba.

Un caso muy diferente a los dos anteriores modelos lo representa el área circundante a *Emporion* (Empúries, Girona) porque aquí la construcción de un espacio propiamente griego, aunque en su origen, en la *Palaiapolis*, y durante su desarrollo también se realice en el marco de las relaciones con un asentamiento indígena existente en el lugar, marca definitivamente las re-

de les relacions amb un assentament indígena existent al mateix lloc), marca definitivament les relacions de la zona per l'important pes cultural i polític del factor colonitzador. L'*oppidum* de Mas Castellar de Pontós (Girona) representa un cas de gran interès per constatar aquest fet ja que que en una primera etapa es comporta com una petit poblament indígena fortificat. En canvi, en una segona etapa datada al segle III a. C., es constitueix en un ric centre de població ja sense fortificacions, amb cases familiars influenciades en el seu disseny i activitats culturals per la tradició grega i que protegeix i distribueix cereal per a la colònia a partir de la creació d'un camp de sitges, un fet que es generalitza des d'aquest moment a tota l'àrea de l'entorn d'*Emporion*. Aquest procés no

Fig. 11.7.- Representación de la tumba 43 de la necrópolis del Cerro del Santuario (Baza, Granada), de mediados del siglo IV a. C., con el ajuar funerario formado por cerámicas áticas e indígenas (Museo Arqueológico Nacional). — Representació de la tumba 43 de la necrópolis del Cerro del Santuario (Baza, Granada), datada a mitjan segle IV a. C., amb l'ajovar funerari format per ceràmiques àtiques i indígenes (Museo Arqueológico Nacional).

Fig. 11.8.- Vaso de cerámica ibérica pintada de Ilike (Elche, Alicante) con representaciones mitológicas de la fundación de la ciudad (Fundación L'Alcúdia). — Vas de ceràmica ibèrica pintada d'Ilike (Elx, Alacant) amb representacions mitològiques de la ciutat (Fundació L'Alcúdia).

laciones de la zona por el importante peso cultural y político del factor colonizador. Un caso de gran interés para constatar este efecto lo representa Mas Castellar de Pontós (Girona) que en una primera etapa se comporta como una aldea indígena fortificada, y en cambio en una segunda, datada en el siglo III a. C., se constituye en un rico centro, ya sin fortificación, con casas familiares influenciadas en su diseño y actividades culturales por la tradición griega, que protege y distribuye cereal para la colonia a partir de la creación de un campo de silos, cuestión que se generaliza desde ese momento en toda el área del entorno de *Emporion*. Este proceso no es ajeno a las modificaciones detectadas en la Illa d'en Reixac y en el Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Girona), seguramente la antigua *Indika*, capital de los indigetes, que desarrolló el trazado urbano con una significativa ampliación del asentamiento

és aliè a les modificacions detectades a l'Illa d'en Reixac i al Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Girona), segurament l'antiga *Indika*, capital dels indigetes, que va desenvolupar el traçat urbà amb una significativa ampliació de l'assentament i va construir una àrea sacra amb temples a la part més alta de l'*oppidum* i tot això amb la convivència de pràctiques rituals arrelades dins la tradició indígena, com la deposició d'armes doblegades i caps humans clavetejats, que conviuen amb el ritual del simposi, com es demostra gràcies al dipòsit arqueològic descobert als anys seixanta a Ullastret. Aquests rituals apareixen

Fig. 11.9.- El oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Girona), capital de la tribu de los indiketetas, es uno de los poblados ibéricos de mayor extensión del nordeste peninsular (MAC-Ullastret). — L'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Girona), capital de la tribu dels indigetes, és un dels poblats ibèrics de major extensió del nord-est peninsular (MAC-Ullastret).

y construyó un área sacra con templos en la parte más alta del *oppidum*, todo ello en la convivencia de prácticas rituales enraizadas en la tradición indígena, como la deposición de armas dobladas y cabezas humanas claveteadas, que convivían con el simposio como lo demuestra el depósito descubierto en los años sesenta en Ullastret. Estos ritos aparecen mezclados, mestizados, en casos como la sala central de la casa núm. 1 de Mas Castellar de Pontós, donde junto a un gran hogar central, con una pequeña fosa para agua, existía un ara o pedestal realizado en mármol blanco pentélico, todo ello junto a restos de perro, un cráneo humano y espadas. En suma, *Emporion* como centro distribuidor ejerció una fuerte influencia política y económica en su entorno, muy diferente al modelo de *Ilike* en el que sus gobernantes marcaban los ejes estratégicos de su entorno territorial. ~~~~~

barrejats com succeeix a la sala central de la casa núm. 1 de Mas Castellar de Pontós, en la qual es trobava una gran llar central, amb una petita fosa per l'aigua, al costat d'un ara o pedestal realitzat en marbre blanc del Pentèlic, juntament amb restes de gos, d'un crani humà i d'espases. En definitiva, *Emporion* com a centre distribuïdor, va exercir una forta influència política i econòmica al seu entorn, molt diferent al model d'*Ilike* en el qual els seus governants determinaven els eixos estratègics del seu entorn territorial. ~~~~~

Fig. 11.10.- Vista aérea del poblado indiketa de Mas Castellar de Pontós (Girona), el cual mantuvo unas estrechas relaciones comerciales con la ciudad griega de Emporion (MAC-Girona). — Vista aérea del poblado indiget de Mas Castellar de Pontós (Girona), el qual va mantenir unes estretes relacions comercials amb la ciutat grega d'Emporion (MAC-Girona).

YACIMIENTOS, MUSEOS Y COLECCIONES DEL LEGADO ARQUEOLÓGICO GRIEGO EN ESPAÑA Y PORTUGAL

JACIMENTS, MUSEUS I COL·LECCIONS DEL LLEGAT ARQUEOLÒGIC GREC A ESPANYA I PORTUGAL

»»»»» **Eduardo García Alfonso** «««««

(Junta de Andalucía. Delegación Provincial de Cultura, Málaga)

LA AFICIÓN POR REUNIR OBRAS GRIEGAS fue una consecuencia del movimiento neoclásico, fenómeno que en España estuvo vinculado a la monarquía. El embrión de la primera colección española de arte griego fueron cuatro vasos hallados en Capua y regalados a Isabel de Farnesio, esposa de Felipe V, en 1739. Carlos IV será el primer monarca interesado realmente en estas piezas, reuniendo cerca de sesenta vasos, algunos por compra y otros por regalo, también procedentes del sur de Italia.

La creación en Madrid del Museo Arqueológico Nacional en 1867 incluyó las piezas griegas de la Corona y en 1871 el centenar de objetos aportado por la expedición de la fragata *Arápi-les* al Mediterráneo oriental, la mayoría comprados en Atenas. Un importante número de vasos ingresó en el Museo mediante la compra por el Estado en 1873 de la hasta entonces mayor colec-

L'AFICIÓ PER APLEGAR OBRES GREGUES va ser una conseqüència del moviment neoclàssic, fenomen que a Espanya va estar vinculat a la monarquia. L'embrió de la primera col·lecció espanyola d'art grec van ser quatre vasos trobats a Càpua i regalats a Isabel de Farnesio, esposa de Felip V el 1739. Carles IV serà el primer monarca interessat realment en aquestes peces i arribarà a tenir prop de seixanta vasos, alguns per adquisició i altres per regal, també procedents del sud d'Itàlia.

La creació a Madrid del Museo Arqueológico Nacional el 1867 va incloure les peces gregues de la Corona i el 1871 el centenar d'objectes aportat per l'expedició de la fragata *Arápi-les* al Mediterrani oriental, la majoria comprats a Atenes. Un important nombre de vasos va ingressar al museu mitjançant la compra per l'Estat el 1873 de la fins aleshores major col·lecció privada d'art grec

ció n privada de arte griego de España, reunida por el Marqués de Salamanca y formada por piezas italianas. Paralelamente surgieron algunos museos provinciales, nacidos del trabajo de las Comisiones Provinciales de Monumentos, instituidas por Real Orden de 1844. Se fundaron, entre otros, los Museos Arqueológicos de Girona (1846), Córdoba (1867), Sevilla (1875), Granada (1879) y Cádiz (1887). Posteriormente, se crearán muchos más por el Estado, diversas Diputaciones Provinciales y Ayuntamientos.

Fig. 12.1.- Portada del libro de José Ramón Mélida Sobre los vasos griegos, etruscos é italo-griegos del Museo Arqueológico Nacional (1882). — Portada del libro de José Ramón Mélida Sobre los vasos griegos, etruscos é italo-griegos del Museo Arqueológico Nacional (1882).

d'España, aplegada pel marquès de Salamanca i formada per peces italianes. Paral·lelament van sorgir alguns museus provincials, nascuts del treball de les Comissions Provincials de Monuments, instituïdes per Real Ordre de 1844. Es van fundar, entre altres, els museus arqueològics de Girona (1846), Córdoba (1867), Sevilla (1875), Granada (1879) i Cádiz (1887). Posteriorment, l'Estat i diferents diputacions provincials i ajuntaments en crearan altres.

A Portugal, la primera col·lecció de vasos grecs de la qual tenim notícia va ser aplegada per Pedro de Sousa Holstein, marquès de Palmela i ambaixador a Londres. Se'n té constància des de 1834 i està formada per peces italianes. Les primeres troballes gregues en sòl portuguès van tenir lloc en la necròpolis d'Olival do Senhor dos Màrtires (Alcácer do Sal), descoberta casualment el 1874 i objecte de diferents campanyes d'excavacions fins al 1927. Els materials, tots vasos de figures roges de la primera meitat del segle IV, es varen dispersar parcialment encara que el lot principal va passar a engrossir la col·lecció del Museu Nacional de Arqueologia de Lisboa, fundat per Estácio da Veiga i José Leite de Vasconcelos el 1893.

A principis del segle XX, l'ambient d'efervescència cultural i política que vivia Espanya cristal·litzà a Catalunya en el *noucentisme*. Aquest moviment mira al món clàssic com a inspiració artística i origen d'una identitat catalana oberta al Mediterrani. Amb aquest plantejament, l'antiga colònia grega d'Emporion era el lloc perfecte com a carta natal

En Portugal, la primera colección de vasos griegos de la que tenemos noticia fue reunida por Pedro de Sousa Hols-tein, marqués de Palmela y embajador en Londres, constatada desde 1834 y formada por piezas italianas. Los primeros hallazgos griegos en suelo portugués tuvieron lugar en la necrópolis de Olival do Senhor dos Mártires (Alcácer do Sal), descubierta casualmente en 1874 y objeto de varias campañas de excavaciones hasta 1927. Los materiales, todos vasos de figuras rojas de la primera mitad del siglo IV, se dispersaron parcialmente, aunque el lote principal pasó a engrosar la colección del Museu Nacional de Arqueologia de Lisboa, fundado por Estácio da Veiga y José Leite de Vasconcelos en 1893.

A principios del siglo XX, el ambiente de efervescencia cultural y política que vivía España cristalizó en Cataluña en el *noucentisme*. Este movimiento mira al mundo clásico como inspiración artística y origen de una identidad catalana abierta al Mediterráneo. Con dicho planteamiento, la antigua colonia griega de *Emporion* era el lugar perfecto como carta natal de una Cataluña enraizada en la Antigüedad. Los constantes expolios movieron a la Junta de Museos de Barcelona a adquirir terrenos en Ampurias/Empúries e iniciar las excavaciones (1908). Los trabajos fueron impulsados a nivel institucional por Josep Puig i Cadafalch, arquitecto, historiador y político, mientras que las actividades de campo fueron encargadas a Emili Gandia, conservador del Museo de Arte Decorativo y Arqueológico de Barcelona. Los esfuer-

d'una Catalunya arrelada en l'antiguitat. Els constants espolis van moure la Junta de Museus de Barcelona a adquirir terrenys en Ampurias/Empúries i a iniciar les excavacions (1908). Els treballs foren impulsats a nivell institucional per Josep Puig i Cadafalch, arquitecte, historiador i polític, mentre que les activitats de camp foren encarregades a Emili Gandia, conservador del Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic de Barcelona. Els esforços es van veure ràpidament recompensats amb la troballa el 1909 de l'escultura d'Asclepi, que va ser traslladada poc després a Barcelona. Aquests descobriments van impulsar la construcció d'unes instal·lacions permanents a la zona arqueològica entre 1912 i 1916. El projecte va ser encarregat a Puig i Cadafalch. L'edifici albergava la primera exposició de la col·lecció grega i romana que s'anava aplegant.

Fig. 12.2.- Museo Arqueológico Nacional, Madrid. Montaje de parte de la colección de cerámica griega antes de 1931 (Museo Arqueológico Nacional). — Museo Arqueológico Nacional, Madrid. Muntatge de part de la col·lecció de ceràmica grega abans de l'any 1931 (Museo Arqueológico Nacional).

zos se vieron pronto recompensados con el hallazgo en 1909 de la escultura de Asclepio, que fue trasladada poco después a Barcelona. Estos descubrimientos animaron a la construcción de unas instalaciones permanentes en la zona arqueológica entre 1912 y 1916. El proyecto fue encargado a Puig i Cadafalch, albergando el edificio la primera exposición de la colección griega y romana que se iba reuniendo. Igualmente, esta infraestructura sirvió de apoyo para iniciar la puesta en valor de las ruinas, que comenzaron muy pronto a recibir visitas.

Paralelamente, en otras áreas de la fachada mediterránea de la Península la aparición de piezas griegas estuvo vinculada al descubrimiento del mundo púnico e ibérico, especialmente en el ámbito funerario. Tras una época previa de intensos expolios, las excavaciones en la necrópolis ibicenca del Puig des Molins se inician en 1903. Conjuntamente con numerosas terracotas de factura púnica, pero que mostraban gran influencia de la Magna Grecia y Sicilia, aparecieron en los enterramientos numerosos vasos áticos, especialmente lucernas y léцитos. Una parte sustancial de las piezas pasaron a colecciones particulares, como la reunida por Antonio Vives Escudero, que finalmente fue a parar al Museo Arqueológico Nacional; otros lotes fueron el origen del actual Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Situación similar les ocurrió a las cráteras de figuras rojas aparecidas en Villaricos (Almería) y *Tutugi* (Galera, Granada), que engrosaron la colección de Luis

Igualment, aquesta infraestructura va servir de suport per iniciar la posada en valor de les ruïnes, que ben aviat van començar a rebre visites.

Paral·lelament, a altres àrees de la façana mediterrània de la Península l'aparició de peces gregues va estar vinculada al descobriment del món púnico i ibèric, especialment en l'àmbit funerari. Després d'una època prèvia d'intensos espolios, les excavacions en la necrópolis eivissenca del Puig des Molins s'inicien el 1903. Conjuntament amb nombroses terracotes de factura púnica que mostraven, però, gran influència de la Magna Grècia i Sicília, varen aparèixer en els enterraments nombrosos vasos àtics, especialment llànties i lèцитos. Una part substancial de les peces varen

Fig. 12.3.- Primera publicació sobre el casco griego hallado en la Ría de Huelva (1931). — Primera publicació sobre el casc grec trobat a la Ría de Huelva (1931).

Siret, ingresando en los fondos del Museo Arqueológico Nacional por donación de su propietario en 1934-1935, salvo una pequeña parte destinada a los respectivos museos provinciales. El expolio de la cámara de Toya (Peal de Becerro, Jaén) en 1909 proporcionó al menos trece cráteras, la mitad de las cuales correspondían al mismo artista ático del siglo IV, denominado con todo fundamento *Pintor de Toya*. Una parte sustancial de estos hallazgos fueron comprados por el Museo Arqueológico Nacional, mientras que otros fueron depositados posteriormente en el Museo de Jaén.

En el difícil ambiente que sucedió a la Guerra Civil, únicamente Empúries continuó siendo un centro arqueológico activo. El nuevo Régimen va a prestar gran interés a la ciudad, pero ahora con otro discurso. *Emporion* se interpreta como puerta de entrada de la romanidad y del cristianismo en España. Las excavaciones no se detienen, dirigidas por Martín Almagro. El incremento notable de los hallazgos impulsa a abrir el Museo Monográfico de Ampurias (1947), para albergar la parte de la colección que no se había trasladado al Arqueológico de Barcelona.

Coetáneamente, en el vecino Portugal salazarista recaló el financiero armenio Calouste Gulbenkian, huyendo de la convulsa Europa de la Segunda Guerra Mundial. Gulbenkian, cuya fortuna derivaba de sus negocios petroleros en el Irak británico, era uno de los grandes coleccionistas de arte del momento. A su muerte (1955) donó a

passar a col·leccions particulars, com l'aplegada per Antonio Vives Escudero, que finalment va anar a parar al Museo Arqueológico Nacional; altres lots varen ésser l'origen de l'actual Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Situació similar els va ocórrer als cràters de figures roges aparegudes a Villaricos (Almeria) i *Tutugi* (Galera, Granada), que van engrossir la col·lecció de Luis Siret i van ingressar en els fons del Museo Arqueológico Nacional per donació del seu propietari el 1934-1935, excepte una petita part destinada als respectius museus provincials. L'espoli de la càmera de Toya (Peal de Becerro, Jaén) el 1909 va proporcionar almenys tretze cràters, la meitat dels quals corresponen al mateix artista àtic del segle IV, anomenat de manera del tot justificada *Pintor de Toya*. Una part substancial d'aquestes troballes foren adquirides pel Museo Arqueológico Nacional, mentre que

Fig. 12.4.- Museu Fundação Calouste Gulbenkian. Lisboa. Moneda grega de Siracusa, 412-400 a. C. (Museu Fundação Calouste Gulbenkian, 302). — Museu Fundació Calouste Gulbenkian. Lisboa. Moneda grega de Siracusa, 412-400 a. C. (Museu Fundació Calouste Gulbenkian, 302).

Portugal toda su colección, hecho que dio lugar al Museo y Fundación que lleva su nombre. Aunque Gulbenkian fue un comprador ecléctico, tenía especial predilección por la moneda griega, reuniendo piezas que se encuentran entre las de mejor factura y conservación del mundo.

En las décadas de 1950, 1960 y 1970 los objetos griegos hallados en la Península continúan procediendo mayoritariamente de contextos ibéricos. Las excavaciones en la necrópolis de El Cigarralejo (Mula, Murcia), iniciadas en 1948 por Emeterio Cuadrado, per-

Fig. 12.5.- Museo de Almería. Montaje de parte de la colección griega procedente de Villaricos en 1986. — Museo de Almería. Muntatge de part de la col·lecció grega procedent de Villaricos l'any 1986.

altres foren dipositats posteriorment al Museo de Jaén.

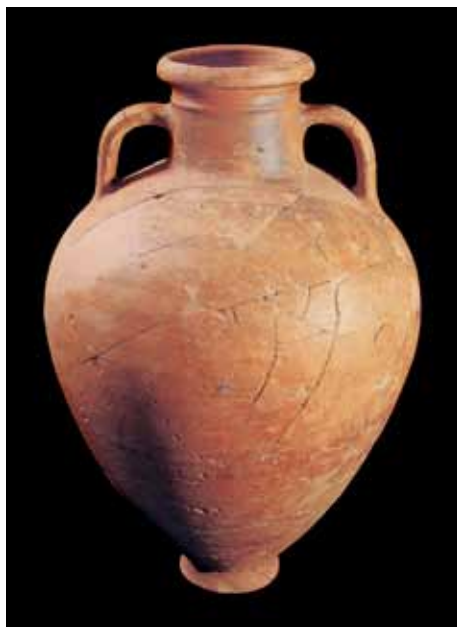
En el difícil ambient que va succeir a la Guerra Civil, únicament Empúries va continuar sent un centre arqueològic actiu. El nou règim va prestar gran interès a la ciutat però ara amb un altre discurs. *Emporion* s'interpreta com a porta d'entrada de la romanitat i del cristianisme a Espanya. Les excavacions no es detenen i són dirigides per Martín Almagro. L'increment notable de les troballes impulsa a obrir el Museu Monogràfic d'Empúries (1947) per albergar la part de la col·lecció que no s'havia traslladat a l'Arqueològic de Barcelona.

Coetàniament, en el veí Portugal sa-lazarista va recalar el financer armeni Calouste Gulbenkian que fugia de la convulsa Europa de la Segona Guerra Mundial. Gulbenkian, la fortuna del qual derivava dels seus negocis petrolers a l'Iraq britànic, era un dels grans col·leccionistes d'art del moment. A la seva mort (1955) va donar a Portugal tota la seva col·lecció, fet que va donar lloc al Museu i Fundació que porta el seu nom. Encara que Gulbenkian fou un comprador ecléctic, tenia especial predilecció per la moneda grega i aplegà peces que es troben entre les de millor factura i conservació del món.

En les dècades dels cinquanta, seixanta i setanta del segle passat els objectes grecs trobats a la Península continuen procedint majoritàriament de contextos ibèrics. Les excavacions a la necrópolis de El Cigarrejo (Mula, Murcia), iniciades el 1948 per Emeterio Cuadra-

mitieron reunir una espléndida colección, hoy conservada en el Museo de Arte Ibérico de El Cigarralejo, inaugurado en 1993. Poco después, en 1952, comienzan las campañas anuales en el Puig de Sant Andreu de Ullastret, lugar cercano a *Emporion* y donde ya en el año 1947 se habían efectuado las primeras excavaciones por parte de Miquel Oliva. La riqueza de materiales que aporta esta zona arqueológica impulsará en 1961 la apertura de su Museo Monográfico, con una importante colección de cerámica ática. Por su parte, las excavaciones en Castellones de Céal (desde 1955), Baza y Cástulo (ambas desde 1968) proporcionan nuevos vasos de figuras rojas del siglo IV, enriqueciendo los museos Arqueológico Nacional y Arqueológicos de Jaén y Granada, así como el Monográfico de Cástulo, en Linares. Estos materiales del Sureste encuentran su conexión marítima en el pecio de El Sec (Mallorca), excavado entre 1970 y 1972, cuyos

do, varen permetre aplegar una esplèndida col·lecció, avui conservada en el Museo de Arte Ibérico d'El Cigarralejo, inaugurat el 1993. Poc després, el 1952, s'inicien les campanyes anuals en el Puig de Sant Andreu d'Ullastret, lloc proper a *Emporion* i on ja a l'any 1947 s'havien efectuat les primeres excavacions per part de Miquel Oliva. La riquesa de materials que aporta aquesta zona arqueològica impulsarà el 1961 l'obertura del seu Museu Monogràfic amb una important col·lecció de ceràmica àtica. Per la seva banda, les excavacions a Castellones de Céal (des de 1955), Baza i Cástulo (ambdues des

Fig. 12.6.- Museo de Arte Ibérico de El Cigarralejo, Mula (Murcia). Vista de la sala VII, con vitrina conteniendo material griego (AAVV, 2005, 78). — Museo de Arte Ibérico del Cigarralejo, Mula (Murcia). Vista de la sala VII, amb vitrina que conté material grec (AAVV, 2005, 78).

Fig. 12.7.- Museo de Málaga. Ânfora griega procedente del Cerro del Villar (Málaga). Principios del siglo VII a. C. (Consejería de Cultura. Junta de Andalucía). — Museo de Málaga. Ânfora grega procedent del Cerro del Villar (Málaga). Principis del segle VII a. C. (Consejería de Cultura. Junta de Andalucía).

hallazgos conformarían el núcleo de la colección griega del Museo de la capital balear. En 1975 la sorpresa la dio el descubrimiento casual del conjunto escultórico de Porcuna (Jaén), que mostraba vínculos muy estrechos entre la plástica ibérica del siglo v a. C. y los talleres griegos. Este excepcional hallazgo se conserva en el Museo de Jaén y será el eje del futuro Museo de Arte Ibérico.

Nuevas áreas se fueron incorporando al mapa a partir de 1970, caso de la Meseta Sur. En la cuenca media del Guadiana, la excavación del santuario de Cancho Roano entre 1978 y 1986 va a permitir recuperar un enorme lote de copas Cástulo, que ingresarán en el Museo Arqueológico Provincial de Badajoz. Por su parte, el Museo de Albacete resultó especialmente favorecido. La excavación de la necrópolis de Los Villares de Hoya Gonzalo (1983-1986) proporcionó un magnífico *silicernium*, formado por cerámicas áticas de barniz negro, algunos vasos de figuras rojas y cántaros de tipo Saint Valentin. Posteriormente, el desmantelamiento por labores agrícolas y la consecuente excavación de urgencia de la necrópolis de El Salobral (1994-1995) fue causa del ingreso en el Museo de varias cráteras de figuras rojas y sus imitaciones ibéricas. Poco antes, en 1991, la excavación en la vecina Murcia del poblado ibérico de La Loma del Escorial (Los Nietos) permitió descubrir un posible centro de distribución de cerámica griega junto al Mar Menor, con ocho cráteras de la primera mitad del siglo iv, materiales que ingresaron en el Museo Arqueológico Municipal de Cartagena.

de 1968) proporcionen nous vasos de figures roges del segle iv i enriqueixen el Museo Arqueológico Nacional i els museus arqueològics de Jaén i Granada, així com el Museo Monográfico de Cástulo a Linares. Aquests materials del sud-est troben la seva connexió marítima en el derelicta d'El Sec (Mallorca), excavat entre 1970 i 1972, les troballes del qual confirmarien el nucli de la col·lecció grega del museu de la capital balear. El 1975 la sorpresa la va donar el descobriment casual del conjunt escultòric de Porcuna (Jaén), que mostrava vincles molt estrets entre la plàstica ibèrica del segle v a. C. i els tallers grecs. Aquesta excepcional troballa es conserva en el Museo de Jaén i serà l'eix del futur Museo de Arte Ibérico.

Noves àrees es varen anar incorporant al mapa a partir de 1970 com és el cas de l'Altiplà Sud. En la conca mitjana del Guadiana, l'excavació del santuari de Cancho Roano entre 1978 i 1986 va permetre recuperar un enorme lot de copes Cástulo, que ingressaran al Museo Arqueológico Provincial de Badajoz. Per la seva part, el Museo de Albacete va resultar especialment afavorit. L'excavació de la necrópolis de Los Villares de Hoya Gonzalo (1983-1986) va proporcionar un magnífic *silicernium*, format per ceràmiques àtiques de vernís negre, alguns vasos de figures roges i cántars de tipus *Saint Valentin*. Posteriorment, el desmantellament per causa de labors agrícoles i les conseqüents excavacions d'urgència de la necrópolis d'El Salobral (1994-1995) va ser causa de l'ingrés en el museu de diferents cràters de figures vermelles i les seves imi-

A partir de 1978, la consolidación del Estado de las Autonomías trajo una nueva organización administrativa del Patrimonio Histórico, con la transferencia de la gestión y la titularidad de muchos museos y zonas arqueológicas entre el Estado, las Comunidades Autónomas y la Administración Local. Con ello, se presenta un variadísimo panorama en la gestión. Paralelamente, el desarrollo espectacular de las técnicas arqueológicas en estos momentos coincidió con la puesta en marcha de la Ley de Patrimonio Histórico Español (1985) y las diversas legislaciones autonómicas. En general, se produjo una mejora en la financiación de la arqueología y su difusión, así como en las medidas de tutela, para salvaguardar la herencia histórica en un panorama caracterizado por la expansión urbanística.

La puesta en valor de las zonas arqueológicas fue uno de los objetivos a partir de estos años. Empúries, como yacimiento veterano, será escenario de un amplio proyecto de adecuación museográfica, centrado en la conservación, definición y señalización de los recorridos de visita, ajardinamiento y mejora de servicios al público, potenciando al tiempo la faceta investigadora. De este modo, la especial significación de la ciudad ofreció su mejor aspecto de cara a la llegada a España de la Antorcha Olímpica, camino de Barcelona, en junio de 1992. Pocos meses después, en octubre de ese año, se inaugura la remodelación del Museu Monogràfic, tras más de treinta años sin cambios de consideración. Pero las actuaciones de futuro para la antigua *Emporion* no

tacions ibèriques. Poc abans, el 1991, l'excavació a la veïna Murcia del poblat ibèric de La Loma del Escorial (Los Nietos) va permetre descobrir un possible centre de distribució de ceràmica grega al costat del Mar Menor, amb vuit cràters de la primera meitat del segle iv, materials que varen ingressar al Museu Arqueològic Municipal de Cartagena.

A partir de 1978, la consolidació de l'Estat de les Autonomies va portar una nova organització administrativa del Patrimoni Històric amb la transferència de la gestió i la titularitat de molts museus i zones arqueològiques entre l'Estat, les Comunitats Autònomes i l'Administració Local. Amb això, es presenta un panorama molt variat en la gestió. Paral·lelament, el desenvolupament espectacular de les tècniques arqueològiques en aquells moments va coincidir amb la implantació de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol (1985) i les diferents legislacions autonòmiques. En general, es va produir una millora en el finançament de l'arqueologia i la seva difusió, així com en les mesures de tutela, per salvaguardar l'herència en un panorama caracteritzat per l'expansió urbanística.

La posada en valor de les zones arqueològiques va ser un dels objectius a partir d'aquests anys. Empúries, com a jaciment veterà, serà escenari d'un ampli projecte d'adequació museogràfica, centrat en la conservació, definició i senyalització dels recorreguts de visita, enjardinament i millora de serveis al públic i es potenciarà al mateix temps la faceta investigadora. D'aquesta ma-

Empúries
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

se detuvieron ahí, combinadas con los cambios institucionales. En 1998 se aprueba el Plan Director para una gestión integral de la zona arqueológica, ahora convertida en una de las sedes del Museu d'Arqueologia de Catalunya, por mandato de la *Llei de Museus* autonómica de 1990. A partir de esa fecha y, en especial, durante la primera década del siglo XXI, muchos lugares del mundo ibérico conocen actuaciones encaminadas a favorecer su puesta en valor o a mejorarla, mostrándonos los contextos en que aparecen materiales griegos. Estas intervenciones vienen de la mano de las Comunidades Autónomas, Diputaciones Provinciales y Consorcios Comarcals, con resultados muy dispares. Frente a proyectos bien articulados, con presupuesto adecuado, desarrollo de equipamiento y visión de futuro, en bastantes yacimientos sólo se va a proceder a una mera

nera, l'especial significació de la ciutat va oferir el seu millor aspecte en el moment de l'arribada a Espanya de la torxa olímpica, camí de Barcelona, el juny de 1992. Pocs mesos després, a l'octubre d'aquell any, s'inaugura la remodelació del Museu Monogràfic, després de més d'una trentena d'anys sense canvis importants. De totes maneres, les actuacions de futur per a l'antiga *Emporion* no es varen aturar aquí sinó que es varen combinar amb els canvis institucionals. En 1998 s'aprova el Pla Director per a una gestió integral de la zona arqueològica, ara convertida en una de les seus del Museu d'Arqueologia de Catalunya, per ordre de la *Llei de Museus* autonòmica de 1990. A partir d'aquesta data i, en especial, durant la primera dècada del segle XXI, molts llocs del món ibèric coneixen actuacions encaminades a afavorir la seva posada en valor o a millorar-la, i ens mostren els contextos en què apareixen materials grecs. Aquestes intervencions venen de la mà de les comunitats autònomes, diputacions provincials i consorcis comarcals, amb resultats

Fig. 12.8.- Frontispicio del tríptic de visita al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries (MAC-Empúries). — Frontispici del tríptic de visita al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries (MAC-Empúries).

limpieza de estructuras y a la colocación de señalética, sin haber previsto ningún mantenimiento ni dotación de personal. Muchos de estos enclaves se integrarán en redes más amplias, como la Ruta dels Ibers en Cataluña, la Ruta Ibérica Valenciana, el Consorcio Íberos del Bajo Aragón, el Viaje al Tiempo de los Íberos en Jaén, la Red de Espacios Culturales de Andalucía o la Red de Parques y Yacimientos Arqueológicos de Castilla-La Mancha.

A nivel de museos, las transferencias hacen que se potencie la consolidación de las colecciones de titularidad autonómica y la proliferación de museos locales. Mientras, el Museo Arqueológico Nacional recurrirá con frecuencia a la compra para completar, entre otras, la sección griega. De estas adquisiciones, la más importante fue la Colección Várez Fisa en 1999. Igualmente, Portugal también aprobó su nueva *Lei do Património Cultural* (1985) y los estudios llevados a cabo en diversos asentamientos fenicios como Lisboa y Castro Marim revelaron la dispersión de las cerámicas griegas en buena parte de la fachada atlántica de la Península.

Desde 1980 las nuevas líneas de investigación sobre la presencia griega y sus redes comerciales en Iberia enriquecerán notablemente diversos museos. En esos años comenzó a hacerse evidente la existencia de un horizonte de importaciones griegas anterior al siglo VI a. C., que se había revelado tímidamente con la aparición de algunos hallazgos: cascos de Huelva (1930, Museo de la Real Academia de la Historia,

molt dispers. Enfront de projectes ben articulats, amb pressupost adient, desenvolupament d'equipament i visió de futur, en molts jaciments només es va procedir a una simple neteja d'estructures i a la col·locació de senyalització sense haver previst cap manteniment ni dotació de personal. Molts d'aquests llocs s'integraran en xarxes més àmplies, com la Ruta dels Ibers a Catalunya, la Ruta Ibèrica Valenciana, el Consorcio Iberos del Bajo Aragón, el Viaje al Tiempo de los Iberos a Jaén, la Red de Espacios Culturales de Andalucía o la Red de Parques y Yacimientos Arqueológicos de Castilla-La Mancha.

A nivell de museus, les transferències fan que es potenciïn les consolidacions de les col·leccions de titularitat autonòmica i la proliferació de museus locals. Mentrestant, el Museo Arqueológico Nacional realitza, amb freqüència, compres per completar, entre d'altres, la secció grega. D'aquestes adquisicions, la més important fou la Col·lecció Várez Fisa l'any 1999. Igualment, Portugal també va aprovar la seva nova *Lei do Património Cultural* (1985) i els estudis duts a terme en diferents assentaments fenicis com Lisboa i Castro Marim van revelar la dispersió de les ceràmiques gregues en bona part de la façana atlàntica de la Península.

Des de 1980 les noves línies d'investigació sobre la presència grega i les seves xarxes comercials a Ibèria enriqueiran notablement diferents museus. En aquells anys va començar a fer-se evident l'existència d'un horitzó d'im-

Madrid) y Jerez de la Frontera (1938, Museo Arqueológico Municipal) y las dos cotilas protocorintias de la necrópolis fenicia del Cerro de San Cristóbal de Almuñécar (1962, Museo Arqueológico de Granada). Fue el desarrollo de la arqueología urbana y la exploración de los niveles profundos de los asenta-

portacions gregues anterior al segle vi a. C., que s'havia revelat tímidament amb l'aparició d'algunes troballes; cascs de Huelva (1930, Museo de la Real Academia de la Historia, Madrid) i Jérez de la Frontera (1938, Museo Arqueológico Municipal) i les dues còtils protocorínties de la necrópolis fenícia del Cerro de San Cristóbal d'Almuñécar (1962, Museo Arqueológico de Granada). Fou el desenvolupament de l'arqueologia urbana i l'exploració dels nivells profunds dels assentaments el que va obrir aquesta nova etapa. El

Fig. 12.9.- Vista de la Illa dels Banyets (El Campello, Alicante), important centre distribuïdor de ceràmica grega (Museo Arqueológico de Alicante). — Vista de l'illa dels Banyets (El Campello, Alacant), important centre distribuïdor de ceràmica grega (Museu Arqueològic d'Alacant).

mientos lo que abrió esta nueva etapa. El lugar pionero fue Huelva. El joven Museo de esta ciudad, creado en 1972, reúne actualmente una importante colección de cerámica griega de los siglos VIII-VI a. C., que no deja de aumentar constantemente. Es notable la presencia de grandes maestros áticos del siglo VI a. C., sin faltar materiales de otros talleres desde la época Geométrica. Circunstancias similares coincidieron en el Cerro del Villar y la propia Málaga a partir de 1986, abriendo nuevos planteamientos a la cuestión de *Mainake*. Igualmente, por aquellos años también se documentaron algunos fragmentos de cerámica micénica en El Llanete de los Moros (Montoro), actualmente conservados en el Museo Arqueológico de Córdoba. Con este hallazgo, se generaron algunas novedades interpretativas para los momentos finales del segundo milenio a. C. Más tarde, las excavaciones en Sant Martí d'Empuries (1994-1998) aportaron valiosa información sobre la primera etapa de la *Palaiapolis* de *Emporion*, engrosando la colección de material arcaico del Museo emporitano. Por otro lado, nuestro conocimiento de la navegación y las rutas comerciales de finales del mundo arcaico se ha visto impulsado notablemente con la excavación entre 2001 y 2004 del pecio griego de cala Sant Vicenç (Pollença), conservado en el Museu de Mallorca. Como no podía ser de otro modo, los hallazgos de época tardía no han dejado de producirse en estos años. Cabe destacar el depósito de la calle Zacatín (1999), en pleno casco urbano de Granada, con figuras

lloc capdavanter va ser Huelva. El jove museu d'aquesta ciutat, creat el 1972, aplega actualment una important col·lecció de ceràmica grega dels segles VIII-VI a. C., que no deixa d'augmentar constantment. És notable la presència de grans mestres àtics del segle VI a. C. sense que hi faltin materials d'altres tallers des de l'època Geomètrica. Circumstàncies similars varen coincidir en el Cerro del Villar i la pròpia Málaga a partir de 1986 i van obrir nous plantejaments a la qüestió de *Mainake*. Igualment, per aquells anys també es varen documentar alguns fragments de ceràmica micènica d'El Llanete de los Moros (Montoro), actualment conservats en el Museu Arqueològic de Córdoba. Amb aquesta troballa, es varen generar algunes novetats interpretatives pel que fa als moments finals del segon mil·lenni a. C. Més tard, les excavacions a Sant Martí d'Empúries (1994-1998) varen aportar una informació valuosa sobre la primera etapa de la *Palaiapolis* d'*Emporion*, que van ampliar la col·lecció de material arcaic del museu emporità. Per altra banda, el nostre coneixement de la navegació i les rutes comercials de finals del món arcaic s'ha vist impulsat notablement amb l'excavació entre 2001 i 2004 del derelict grec de cala Sant Vicenç (Pollença), que es conserva al Museu de Mallorca. Com no podia ser d'altra manera, les troballes d'època tardana no han deixat de produir-se en aquests darrers anys. Cal destacar el dipòsit del carrer Zacatín (1999), en ple nucli urbà de Granada, amb figures roges del Grupo de Viena 116 i vernís negre

rojas del Grupo de Viena 116 y barniz negro ático, hoy en el Museo Arqueológico Provincial.

A partir de la última década del siglo xx las exposiciones temporales se han convertido en uno de los ejes fundamentales de la función social de los museos. En España y Portugal las muestras centradas en la antigua civilización griega han constituido ocasiones únicas para la difusión de este legado cultural y de su significado, combinando objetos hallados en Iberia con colecciones procedentes de otros lugares. Un primer paso se dio en 1992, con la exposición *El mundo micénico. Cinco siglos de la primera civilización europea 1600-1100 a. C.*, celebrada en el Museo Arqueológico Nacional con motivo de la designación de Madrid como Capital Europea de la Cultura. Posteriormente, el Museo Centro de Arte Reina Sofía acogió *Esculturas de las islas Cícladas* (1999) y al año siguiente se pudo ver la muestra *Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles* (Museo Arqueológico Nacional, 2000). Paralelamente, el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries inició su línea de exposiciones de pequeño formato para difundir aspectos concretos de la antigua *Emporion*. La cerámica griega ha disfrutado de una atención preferente, por su doble condición de objeto de arte y de documento histórico, con muestras como *El vaso griego y sus destinos* (Museo Arqueológico Nacional, Madrid, 2004-2005) y *Vasos gregos em Portugal. Aquém das colunas de Hércules* (Museu Nacional de Arqueologia, Lisboa, 2007).

àtic i que es troben avui al Museo Arqueológico Provincial.

A partir de la darrera dècada del segle xx les exposicions temporals s'han convertit en un dels eixos fonamentals de la funció social dels museus. A Espanya i Portugal les exposicions centrades en l'antiga civilització grega han constituït ocasions úniques per a la difusió d'aquest llegat cultural i del seu significat i han combinat objectes trobats a Ibèria amb col·leccions procedents d'altres llocs. Un primer pas es va donar el 1992 amb l'exposició *El mundo micénico. Cinco siglos de la primera civilización europea 1600-1100 a. C.*, que tingué lloc al Museo Arqueológico Nacional amb motiu de la designació de Madrid com a Capital Europea de la Cultura. Posteriorment, el Museo Centro de Arte Reina Sofía va acollir *Esculturas de las islas Cícladas* (1999) i l'any següent es va poder veure la mostra *Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles* (Museo Arqueológico Nacional, 2000). Paral·lelament, el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries va iniciar la seva línia d'exposicions de petit format per difondre aspectes concrets de l'antiga *Emporion*. La ceràmica grega ha gaudit d'una atenció preferent per la seva doble condició d'objecte d'art i de document històric, amb exposicions com *El vaso griego y sus destinos* (Museo Arqueológico Nacional, Madrid, 2004-2005) i *Vasos gregos em Portugal. Aquém das colunas de Hércules* (Museu Nacional de Arqueologia, Lisboa, 2007).

Per finalitzar, hem d'assenyalar que, a nivell museogràfic, l'any 2008 va

Para terminar, señalar que a nivel museográfico el año 2008 supuso un hito para las colecciones de arqueología griega que se conservan en España. En el marco de la celebración del centenario de las excavaciones de *Emporion*, la escultura de Asclepio fue trasladada desde Barcelona e instalada definitivamente en Empúries en un nuevo montaje efectuado *ex profeso*, donde se ofrecen las nuevas interpretaciones de todo el conjunto de piezas vinculadas a este culto. El traslado era una reivindicación histórica y se efectuó a propuesta del Parlament de Catalunya. De este modo, quedó cerrado simbólicamente un círculo que había durado un siglo. **cccc**

suposar una fita per les col·leccions d'arqueologia grega que es conserven a Espanya. En el marc de la celebració del centenari de les excavacions d'*Emporion*, l'escultura de Asclepi fou trasladada des de Barcelona i instal·lada definitivament a Empúries en un nou espai museogràfic efectuat *ex profeso*, on s'ofereixen les noves interpretacions de tot el conjunt de peces relacionades amb el seu culte. El trasllat era una reivindicació històrica i es va efectuar a proposta del Parlament de Catalunya. D'aquesta manera, va quedar tancat simbòlicament un cercle que s'havia traçat un segle abans. **cccccccc**

Fig. 12.10.- Museos y zonas arqueológicas visitables de interés para la arqueología griega en España y Portugal (E. García Alfonso). — *Museus i zones arqueològiques visitables d'interès per l'arqueologia grega a Espanya i Portugal* (E. García Alfonso).

MUSEOS Y ZONAS ARQUEOLÓGICAS VISITABLES DE INTERÉS PARA
LA ARQUEOLOGÍA GRIEGA EN ESPAÑA Y PORTUGAL

ANDALUCÍA

-
1. Museo de Almería	11. Museo Arqueológico Municipal de Jerez de la Frontera
2. Museo Arqueológico Municipal de Almuñécar	12. Museo de Málaga
3. Museo Arqueológico Municipal de Baza	13. Museo Arqueológico de Sevilla
4. Museo de Cádiz	14. Museo Arqueológico de Úbeda
5. Museo Arqueológico de Córdoba	A. Castillo de Doña Blanca, Puerto de Santa María
6. Museo Arqueológico de Granada	B. Cástulo, Linares
7. Museo Instituto Gómez Moreno, Granada	C. Cámara de Toya, Peal de Becerro
8. Museo de Huelva	D. Necrópolis de <i>Tutugi</i> , Galera
9. Museo de Jaén	
10. Museo Monográfico de Cástulo, Linares	

ARAGÓN

-
15. Museo de Teruel	E. Azaila

CASTILLA-LA MANCHA

-
16. Museo de Albacete	F. Alarcos, Ciudad Real
17. Museo de Ciudad Real	G. Cerro de las Cabezas, Valdepeñas
18. Museo de Cuenca	

CATALUNYA

-
19. Museu Comarcal del Montsià, Amposta	28. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret
20. Museu de Badalona	H. Can n'Oliver, Cerdanyola del Vallès
21. Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles	I. Castell, Palamós
22. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona	J. Ciutadella de Calafell
23. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries	K. Ciutadella de Roses
24. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona	L. Els Villars, Arbeca
25. Museu Torre Balldovina, Santa Coloma de Gramenet	M. Empúries
26. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona	N. La Moleta del Remei, Alcanar
27. Museu Comarcal de l'Urgell, Tàrraga	Ñ. Molí d'Espigol, Tornabous
	O. Puig Castellar, Santa Coloma de Gramenet
	P. Puig Castellet, Lloret de Mar
	Q. Ullastret

COMUNIDAD DE MADRID

29. Museo Arqueológico Nacional, Madrid 30. Museo de la Real Academia de la Historia, Madrid

COMUNITAT VALENCIANA

31. Museu Arqueològic Municipal “Camil Visedo Moltó”, Alcoi 36. Museo Arqueológico de Guardamar del Segura
32. Museo Arqueológico de Alicante 37. Museo Arqueológico de Sagunto
33. Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa, Burriana 38. Museo del Mar, Santa Pola
34. Museu de Belles Arts de Castelló 39. Museu de Prehistòria de València
35. Museo Arqueológico y de Historia de Elche R. Bastida de les Alcuses, Moixent
S. Illeta dels Banyets, El Campello
T. Puig de la Nau, Benicarló

EXTREMADURA

40. Museo Arqueológico de Badajoz U. Cancho Roano, Zalamea de la Serena
41. Museo de Cáceres

ILLES BALEARS

42. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, Eivissa 44. Museu de Menorca, Maó
43. Museu de Mallorca, Palma de Mallorca V. Puig des Molins, Eivissa

MURCIA

45. Museo Arqueológico Municipal “Enrique Escudero de Castro”, Cartagena
46. Museo Nacional de Arqueología Subacuática, Cartagena
47. Museo Arqueológico Municipal “Jerónimo Molina”, Jumilla
48. Museo Arqueológico Municipal de Lorca
49. Museo de Arte Ibérico de El Cigarralejo, Mula
50. Museo Arqueológico de Murcia

PORTUGAL

51. Museu Municipal de Alcácer do Sal
52. Colecção Universidade de Coimbra
53. Museu de Faro
54. Museu Municipal “Dr. Santos Rocha”, Figueira da Foz
55. Museu Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa
56. Museu Nacional de Arqueologia, Lisboa
57. Museu de Presidência da República, Lisboa
58. Campo Arqueológico de Mértola

MIL AÑOS DE RELACIONES POLÍTICAS,
MILITARES Y CULTURALES HISPANO-
GRIEGAS (SIGLOS VI-XVI)

MIL ANYS DE RELACIONS POLÍTIQUES,
MILITARS I CULTURALS HISPANOGRE-
GUES (SEGLES VI-XVI)

Eusebi Ayensa

 (Instituto Cervantes de Atenas)

LA PRIMERA ETAPA de las relaciones entre la península Ibérica y Bizancio en época medieval lo constituye la fundación, a mediados del siglo VI, de la provincia bizantina de *Spania* como resultado de las campañas militares de Justiniano I en su afán por reconstruir el Imperio Romano de Occidente. De esta provincia, que abarcaba una amplia zona del sureste peninsular así como las Islas Baleares y que permaneció en manos bizantinas hasta el año 624, no tenemos prácticamente datos históricos y de los restos arqueológicos conservados cabe destacar la denominada *Lápida de Comenciolo*, que da fe de la reconstrucción de Cartagena –destruida completamente por los vándalos en el 425– y de su conversión en capital de la provincia con el nombre de *Carthago Spartaria* por parte del emperador bizantino Mauricio I.

Siete siglos después asistimos al establecimiento de un importante contin-

LA PRIMERA ETAPA de les relacions entre la península Ibèrica i Bizanci en època medieval la constitueix la fundació, a mitjan segle VI, de la província bizantina de *Spania* com a resultat de les campanyes militars de Justinià I en el seu afany per reconstruir l'Imperi Romà d'Occident. D'aquesta província, que abastava una àmplia zona del sud-est peninsular així com les Illes Balears i que va romandre en mans bizantines fins a l'any 624, no tenim pràcticament dades històriques i entre les escasses restes arqueològiques conservades cal destacar l'anomenada *Làpida de Comenciolo*, que dóna fe de la reconstrucció de Cartagena –destruïda completament pels vàndals en el 425– i de la seva conversió en capital de la província amb el nom de *Carthago Spartaria* per part de l'emperador bizantí Maurici I.

Set segles després assistim a l'establiment d'un important contingent de

gente de tropas de la Corona de Aragón en suelo bizantino, capitaneadas por el caudillo almogávar Roger de Flor, quien, con su ejército de soldados mercenarios, aceptó, en 1303, el ofrecimiento del emperador Andrónico II Paleólogo de contratarlos para neutralizar el peligro turco que amenazaba seriamente las fronteras orientales de un cada vez más agonizante imperio bizantino. Después de una serie de campañas victoriosas en el Asia Menor, las relaciones entre el emperador y los mercenarios catalano-aragoneses se deterioraron seriamente por diferentes motivos (violencia ejercida por éstos contra poblaciones griegas, actos de insubordinación ante altos dignatarios bizantinos, asesinato, en 1305, de Roger de Flor por parte del hijo de Andrónico, el futuro Miguel IX Paleólogo, en Adrianópolis, etc.). A partir de ese momento, los almogávares se convirtieron en enemigos acérrimos del imperio bizantino y, en su marcha desesperada hacia el sur, acabaron por establecerse definitivamente en el ducado de Atenas en 1311 después de la victoria sobre las tropas del duque fran-

tropes de la Corona d'Aragó en sòl bizantí, capitanejades pel cabdill almogàver Roger de Flor, qui, amb el seu exèrcit de soldats mercenaris, va acceptar, l'any 1303, l'oferiment de l'emperador Andrònic II Paleòleg de ser contractats per a neutralitzar el perill turc que amenaçava les fronteres orientals d'un cada cop més agonitzant imperi bizantí. Després d'una sèrie de campanyes victorioses a l'Àsia Menor, les relacions entre l'emperador i els mercenaris catalano-aragonesos es van deteriorar seriosament per diferents motius (violència exercida per aquests contra poblacions gregues, actes d'insubordinació davant alts dignataris bizantins, assassinat, l'any 1305, de Roger de Flor per part del fill d'Andrònic, el futur Miquel IX Paleòleg, a Adrianòpolis, etc.). A partir d'aquest moment, els almogàvers es varen convertir en enemics acérrims de l'imperi bizantí i, en la seva marxa desesperada cap al sud, van

Fig. 13.1.- Làpida de Comenciolo (finales del siglo vi) (Museo Arqueológico de Cartagena). — Làpida de Comenciolo (finales del segle vi) (Museu Arqueològic de Cartagena).

co Gautier V de Brienne en la célebre batalla del Cefiso, que no tuvo lugar en Beocia, como se creía en un principio, sino cerca de la ciudad de Halmirós, en el sur de Tesalia. Los dominios catalano-aragoneses se extendieron al vecino ducado de Neopatria a raíz de la exitosa campaña militar realizada por Alfonso Fadrique, vicario general del ducado de Atenas, en 1319. Ambos ducados fueron integrados en 1380 a la Corona de Aragón, que los conservó hasta su caída en manos florentinas y turcas a finales del siglo XIV. Así, por ejemplo, el emblemático Castell de Cetines –que no es otro que la Acrópolis de Atenas– cayó en manos del mercader florentino Nerio Acciajuoli en mayo de 1388. Pocos son los restos conservados de la presencia catalano-aragonesa en suelo griego, si exceptuamos los castillos francos habitados por nuestros antepa-

acabar per establir-se definitivament en el ducat d'Atenes el 1311 després de la victòria sobre les tropes del duc franc Gautier V de Brienne en la célebre batalla del Cefis, que no va tenir lloc a Beòcia, com es creia en un principi, sinó prop de la ciutat d'Halmirós, al sud de Tessàlia. Els dominis catalano-aragonesos es van estendre al veí ducat de Neopàtria arran de la reeixida campanya militar realitzada per Alfons Frederic, vicari general del ducat d'Atenes, l'any 1319. Ambdós ducats van ser integrats a la Corona d'Aragó, que els va conservar fins a la seva caiguda en mans florentines i turques a finals del segle XIV. Així, per exemple, l'emblemàtic Castell de Cetines –que no és altre que l'Acròpolis d'Atenes– va caure en mans del mercader florentí Nerio Acciajuoli el mes de maig de 1388. Poques són les restes conservades de

Fig. 13.2.- Castillo de Livadiá (Fotografía de R. Röhrer, 1909) (Instituto Arqueológico Alemán de Atenas). — Castell de Livadiá (Fotografia de R. Röhrer, 1909) (Institut Arqueològic Alemany d'Atenes).

Fig. 13.3.- Torre franco-catalana del Castillo de Anfisa (Fotografía de R. Röhrer, 1909) (Instituto Arqueológico Alemán de Atenas). — Torre franco-catalana del Castell d'Àmfissa (Fotografia de R. Röhrer, 1909) (Institut Arqueològic Alemany d'Atenes).

sados en las regiones que ocuparon –y entre los que podemos destacar el de Ánfisa, Livadiá, Lamía, Hipati y Siderócastro–. Especialmente relevante es también el famoso elogio de la Acrópolis de Pedro IV de Aragón, el Ceremonioso (1380), que constituye el primer encomio occidental a ese espléndido monumento, definido como «la joya más rica del mundo, tanto que difícilmente todos los reyes cristianos juntos podrían construir uno igual».

A pesar de la caída de los ducados de Atenas y Neopatria a finales del siglo XIV, los intereses comerciales y políticos de la Corona de Aragón en el Mediterráneo oriental siguieron siendo muy importantes hasta la expansión del imperio otomano. Alfonso V el Magnánimo, por ejemplo, ejerció una auténtica política militar en esa zona para proteger y fomentar las transacciones comerciales con Oriente, y en islas como Creta y Quíos, así como en la misma Constantinopla, llegaron a

Fig. 13.4.- Dinero tournois del infante Fernando de Mallorca (Clarenza, 1315-1316) (Museo Numismático de Atenas). — Diner tournois de l'Infant Ferran de Mallorca (Clarenza, 1315-1316) (Museu Numismàtic d'Atenes).

la presència catalano-aragonesa en sòl grec, si exceptuem els castells francs habitats pels nostres avantpassats en les regions que varen ocupar, entre els quals podem destacar el d'Àmfissa, Livadià, Lamia, Hipati i Siderócastro. Especialment rellevant és també el famós elogi de l'Acròpolis de Pere IV d'Aragó, el Ceremoniós (1380), que constitueix el primer encomi occidental a aquest esplèndid monument, definit com “la joia més rica del món, tant que amb prou feines tots els reis cristians junts en podrien construir un d'igual”.

Malgrat la caiguda dels ducats d'Atenes i Neopatria a finals del segle XIV, els interessos comercials i polítics de la Corona d'Aragó a la Mediterrània oriental van seguir essent molt importants fins a l'expansió de l'imperi otomà. Alfons

Fig. 13.5.- Elogio de la Acròpolis redactado en 1380 por Pedro IV de Aragón (Reg. 1.268, fol. 126 r.) (Archivo de la Corona de Aragón). — Elogi de l'Acròpolis redactat l'any 1380 per Pere IV d'Aragó (Reg. 1.268, fol. 126 r.) (Arxiu de la Corona d'Aragó).

existir, durante los siglos XIII-XVI, consulados de la Corona de Aragón, de los que se deduce la existencia estable de importantes comunidades de comerciantes catalanes.

Fig. 13.6.- Atenas en época florentina (siglo xv). Acuarela de W. Gell (British Museum) y maqueta. — Atenas en época florentina (siglo xv). Acuarela de W. Gell (British Museum) y maqueta.

V el Magnànim, per exemple, va exercir una autèntica política militar en aquesta zona per protegir i fomentar les transaccions comercials amb Orient, i en illes com Creta i Quios, així com a la mateixa Constantinoble, van arribar a existir, durant els segles XIII-XVI, consolsats de la Corona d'Aragó, dels quals es dedueix l'existència esta-

En el siglo xvi tenemos también documentada una fugaz presencia militar española en ciudades griegas del Peloponeso, como Corón (1532-1534). La política de control militar de esta estratégica región, iniciada por Carlos I, se prolongó hasta que la expansión imparable del imperio otomano la hizo completamente inviable, ya durante el reinado de Felipe II, para quien pintó Doménicos Theotocópulos, más conocido como El Greco por haber nacido en la isla de Creta. En este contexto, no debemos olvidar la famosa batalla de Lepanto (1571), con la que las tropas de marinería españolas, vaticanas, venecianas y genovesas –integradas en la denominada Liga Santa– consiguieron vencer a la poderosa armada turca e impedir la expansión del imperio otoma-

ble d'importants comunitats de comerciants catalans.

En el segle xvi tenim també documentada una fugaç presència militar espanyola a ciutats gregues del Peloponès, com Coron (1532-1534). La política de control militar d'aquesta estratègica regió, iniciada per Carles I, es va perllongar durant el regnat de Felip II, fins que l'expansió implacable de l'imperi otomà la va fer completament inviable. En aquest sentit, no hem d'oblidar la famosa batalla de Lepant (1571), amb la qual les tropes de marineria espanyolo-

Fig. 13.7.- Fresco de la denominada Virgen de los Catalanes, perteneciente a época florentina (siglo xv) (Museo Bizantino y Cristiano de Atenas). — Fresco de l'anomenada Verge dels Catalans, pertanyent a època florentina (segle xv) (Museu Bizantí i Cristià d'Atenes).

no hacia el Mediterráneo occidental. Es especialmente reseñable la actuación en esa batalla de Juan de Austria, hijo de Carlos I, y del almirante Luis de Requesens. En la catedral de Barcelona se conserva aún el famoso Cristo de Lepanto, que protegía la nave de Juan de Austria y que, según la tradición, consiguió evitar milagrosamente, con una inflexión de su cuerpo, una bomba lanzada por una nave turca.

Fig. 13.8.- Juan Fernández de Heredia, representado en una inicial miniada de su Gran Crónica de España (1385-1386). — Juan Fernández de Heredia, representat en una inicial miniada de la seva Gran Crònica de Espanya (1385-1386).

les, vaticanes, venecianes i genoveses –integrades en l’anomenada Lliga Santa– van aconseguir de vèncer la poderosa armada turca i impedir l’expansió de l’imperi otomà cap a la Mediterrània occidental. És especialment ressenyable l’actuació en aquesta batalla de Joan d’Àustria, fill de Carles I, i de l’almirall Lluís de Requesens. En la catedral de Barcelona es conserva encara el famós Crist de Lepant, que protegia la nau de Joan d’Àustria i que, segons la tradició, va aconseguir evitar miraculosament, amb una inflexió del seu cos, una bomba llençada per una nau turca.

Finalment, no podem deixar d’esmentar la desesperada defensa de Constantinoble, l’any 1453, per les tropes de

Fig. 13.9.- Cristo de Lepanto. Catedral de Barcelona. — Crist de Lepant. Catedral de Barcelona.

Finalmente, no podemos dejar de mencionar la desesperada defensa de Constantinopla, en 1453, por las tropas de Pere Julià, así como la importante participación española en las órdenes religioso-militares, como la de los Hospitalarios establecidos en la isla de Rodas, la principal función de las cuales era ayudar y dar protección a los peregrinos que se desplazaban a Tierra Santa. En época medieval, dos grandes maestros del Hospital, Juan Fernández de Heredia y Antoni de Fluvià, a parte de un importante contingente de caballeros, fueron españoles. **cccccc**

Pere Julià, així com la important participació espanyola en les ordres religioses i militars, com la dels Hospitalaris establerts a l'illa de Rodes, la principal funció de les quals era ajudar i donar protecció als peregrins que es desplaçaven a Terra Santa. En època medieval, dos mestres de l'Hospital, Luis Fernández de Heredia i Antoni de Fluvià, a part d'un important contingent de cavallers, foren espanyols. **cccc**

Fig. 13.10.- Puerta de San Romano, defendida por Constantino XI Paleólogo en el asedio y conquista de Constantinopla por el sultán Mehmet II (1453). — Porta de Sant Romà, defensada per Constantí XI Paleòleg en l'assetjament i conquesta de Constantinoble pel sultà Mehmet II (1453).

LAS RELACIONES CULTURALES ESPAÑA-
GRECIA DESDE EL SIGLO XIX HASTA LA
ACTUALIDAD

LES RELACIONS CULTURALS ESPA-
NYA-GRÈCIA DES DEL SEGLE XIX FINS
L'ACTUALITAT

➤➤➤➤➤➤ **Pedro Bádenas de la Peña** ➤➤➤➤➤➤

(CSIC-Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo)

ESPAÑA Y GRECIA, FÍSICAMENTE LEJANAS, en los extremos de nuestro mar, no lo han estado ni lo están históricamente en el plano humano y cultural. De un modo u otro Grecia y lo griego siempre han estado presentes en el devenir cultural de España. Interés especial revisiten las relaciones y paralelismos que, desde el nacimiento de Grecia como estado-nación moderno, se han dado en los planos político y cultural. Políticamente, Grecia y España han tenido vidas constitucionales paralelas. Justamente ahora, cuando se cumple el bicentenario de la Constitución liberal de 1812, elaborada en Cádiz, durante el asedio de las tropas napoleónicas, es obligado destacar las grandes semejanzas en los procesos para lograr la superación del absolutismo. En el ámbito griego, el audaz proyecto constitucional de Rigas de Velestino, previo al español, quedó frustrado antes de llevarse a la práctica, pero fue uno

ESPANYA I GRÈCIA, FÍSICAMENT ALLUNYADES, en els extrems del nostre mar, no han estat ni estan separades històricament en el plànol humà i cultural. D'una manera o una altra Grècia i el llegat grec sempre han estat presents en l'esdevenir cultural d'Espanya. Interès especial revesteixen les relacions i paral·lelismes que, des del naixement de Grècia com a estat-nació modern, s'han donat en els plànols polític i cultural. Políticament, Grècia i Espanya han tingut vides constitucionals paral·leles. Justament ara, quan es compleix el bicentenari de la Constitució liberal de 1812, elaborada en Cádiz durant el setge de les tropes napoleòniques, és obligat destacar les grans semblances en els processos per aconseguir la superació de l'absolutisme. En l'àmbit grec, l'audaç projecte constitucional de Rigas de Velestino, previ a l'espanyol, va quedar frustrat abans de portar-se a la pràctica, però va ser un dels de-

de los detonantes del levantamiento de 1821 por la libertad de Grecia. Los primeros pasos constitucionales, español y griego, se verían pronto frustrados –con resultados dramáticos y de larga duración– por la reacción absolutista emanada del Congreso de Viena y del de Verona. En España, el Trienio liberal se truncó por la intervención armada francesa de los Cien Mil hijos de San Luis; en Grecia, las injerencias exteriores provocarían el conflicto civil entre los liberales de Mavrocordatos y los ‘militares’ de Colocotronis. Los liberales españoles se solidarizaron con la lucha por la libertad de Grecia –Solomós alude a ella en su «Himno a la Libertad»–, pero la nómina de filohelenos españoles fue reducida por las enormes dificultades que suponía la represión de Fernando VII.

Durante el siglo xx, Grecia y España conocieron períodos dramáticos por la atormentada historia constitucional rota, en España, por el golpe de estado de 1936 y, en Grecia, por la dictadura de Metaxás (también en 1936), a imitación de la de Franco. Las respectivas contiendas civiles (1936-39 en España; 1946-49, en Grecia, con su preludeo en 1944) respondieron en el fondo a la dinámica destructiva de los autoritarismos fascistas que asoló Europa durante los años '30 y '40. Los años de la guerra fría arrojan también importantes paralelismos en nuestros dos países, pero con ciclos y ritmos distintos. A partir de los años '60 el desarrollismo permitió en ambos países una reactivación y crecimiento económicos, pero dentro –siempre– del au-

tonants de l'aixecament de 1821 per la llibertat de Grècia. Els primers passos constitucionals, espanyol i grec, aviat es veurien frustrats –amb resultats dramàtics i de llarga durada– per la reacció absolutista emanada del Congrés de Viena i del de Verona. A Espanya, el Trienni liberal es va truncar per la intervenció armada francesa dels “Cent Mil fills de Sant Lluís”; a Grècia, les ingerències exteriors provocarien

Fig. 14.1.- Referencia al filohelena bilbaíno Serafín Landzana, fallecido en Atenas el 15 de febrero de 1827 (Henri Fornès, *Le Monument des Filhellènes, Atenas, 1860*) (Biblioteca Nacional de Grecia, Manuscrito N° 1697). — Referència al filhel·lè bilbaí Serafín Landzana, mort a Atenes el 15 de febrer de 1827 (Henri Fornès, *Le Monument des Filhellènes, Atenes, 1860*) (Biblioteca Nacional de Grècia, Manuscrit N° 1697).

toritarismo político y al precio de una masiva emigración de mano de obra a Europa, además del nutrido exilio político. Grecia, con un sistema democrático ‘tutelado’, sufriría incluso una dictadura militar (1967-74) para cortar las crecientes demandas de libertad. A finales de los años '70 se inician en los dos países procesos muy similares de recuperación de la democracia y con sendas constituciones que, por fin, sentaron las bases políticas de la convivencia nacional. Desde entonces

Fig. 14.2.- Antoni Rubió i Lluch, bizantinista y neohele-nista catalán (Valladolid, 1856 - Barcelona, 1937), con el uniforme oficial de cónsul general de Grecia en Barcelona (1904) (Biblioteca-Archivo Rubió de Barcelona). — Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i neohele-nista català (Valladolid, 1856 - Barcelona, 1937), amb l'uniforme oficial de cònsol general de Grècia en Barcelona (1904) (Biblioteca-Arxiu Rubió de Barcelona).

el conflicte civil entre els liberals de Mavrocordatos i el “militars” de Colocotronis. Els liberals espanyols es van solidaritzar amb la lluita per la llibertat de Grècia –Solomós al·ludeix a ella en el seu “Himne a la Llibertat”–, però la nòmina de filhells espanyols fou reduïda per les grans dificultats que suposava la repressió de Ferran VII.

Al llarg del segle xx, Grècia i Espanya varen conèixer períodes dramàtics per la turmentada història constitucional trencada, a Espanya, pel cop d'estat de 1936 i, a Grècia, per la dictadura de Metaxàs (també l'any 1936), a imitació de la de Franco. Les respectives conteses civils (1936-1939 a Espanya; 1946-1949 a Grècia, amb el seu preludi el 1944) van respondre en el fons a la dinàmica destructiva dels autoritarismes feixistes que va assolir Europa durant els anys '30 i '40. Els anys de la guerra freda ofereixen també importants paral·lelismes als nostres dos països, però amb cicles i ritmes diferents. A partir dels anys '60, l'anomenat “desenvolupament” va permetre en ambdós països una reactivació i creixement econòmics, però dintre –sempre– de l'autoritarisme polític i al preu d'una massiva emigració de mà d'obra a Europa, a més del nodrit exili polític. Grècia, amb un sistema democràtic “tutelat”, sofriria fins i tot una dictadura militar (1967-1974) que tallà les creixents demandes de llibertat. A la fi dels anys '70 s'inicien als dos països processos molt similars de recuperació de la democràcia i amb sengles constitucions que, per fi, van fixar les bases polítiques de la convivència nacional. Des

la convergencia de Grecia y España en los procesos de construcción de la unidad europea ha discurrido en paralelo, con una interrelación entre ambos países, a todos los niveles, como no la había habido antes en ciento cincuenta años de historia.

En cuanto a la cultura, los contactos entre Grecia y España durante todo el siglo XIX y parte del XX son prácticamente nulos. En España, debido al tabú antiliberal que sumió en el olvido el indudable valor de nuestros pocos filohelenos, motivó que la visión de Grecia fuera sumamente incompleta y deformada. Tan sólo reparaba en el esplendor de la Grecia Antigua, pero con el agravante de una existencia muy precaria de los estudios académicos sobre la misma. Únicamente Antoni Rubió i Lluch abordó el estudio científico de las imbricaciones históricas entre Bizancio y la Corona de Aragón. La relación directa entre intelectuales griegos y españoles empezó a final de los años '20. Grecia conoció un apasionado interés por los cambios políticos y sociales en la España de la II República y por su renacimiento cultural. Costís Palamás, creó a finales de los años '20, la Unión Cultural Hispano-helénica e impulsó eficazmente los primeros contactos culturales directos entre ambos países. La admiración de Palamás y otros escritores griegos por Miguel de Unamuno fue uno de los elementos decisivos de este acercamiento. Palamás, Venesis, Casandsakis, Uranis, Prevelakis, Melás, etc. se relacionaron con Unamuno. En *Elésceron Vima* aparecería, por ejemplo, el epistolario

de llavors la convergència de Grècia i Espanya en els processos de construcció de la unitat europea ha discorregut en paral·lel, amb una interrelació entre ambdós països, a tots els nivells, com no s'havia produït abans en cent cinquanta anys d'història.

En relació a la cultura, els contactes entre Grècia i Espanya durant tot el segle XIX i part del XX són pràcticament nuls. A Espanya, amb motiu del tabú antiliberal que va sumir en l'oblit l'indubtable valor dels nostres pocs filhellenos, va motivar que la visió de Grècia fos sumament incompleta i deformada. Tan sols reparava en l'esplendor de la Grècia Antiga, però amb l'agreujant d'una existència molt precària dels estudis acadèmics sobre aquesta. Únicament Antoni Rubió i Lluch va abordar l'estu-

Fig. 14.3.- Crucero universitario de 1933. Ante las Cariátidas de la Acrópolis de Atenas, de izquierda a derecha en la primera fila, Jaime Vicens Vives y Juan Maluquer de Motes (13-07-1933) (Archivo del Departamento de Historia Antigua y Arqueología de la Universidad de Barcelona). — Creuer universitari de 1933. Davant les Cariàtides de l'Acropolis d'Atenes, d'esquerra a dreta, en la primera fila, Jaime Vicens Vives i Joan Maluquer de Motes (13-07-1933) (Arxiu del Departament d'Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona).

Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ "ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ"

ΤΙ ΕΙΔΑ, 40 ΗΜΕΡΕΣ, ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑΝ

Η ΚΡΑΥΓΗ ΤΗΣ ΣΠΑΡΑΣΙΣΜΕΝΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ - Ο ΙΣΠΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΕΜΦΥΛΙΟΣ, ΕΙΝΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ - Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΣΧΙΣΜΟΣ - ΣΤΗΝ ΠΑΛΜΑ ΤΗΣ ΜΑΓΙΟΡΚΑΣ - ΟΙ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΑΛΑΙΣΤΑΙ - Η ΑΠΡΟΣΔΟΚΗΤΟΣ ΠΡΩΤΗ ΕΝΤΥΠΩΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑΝ

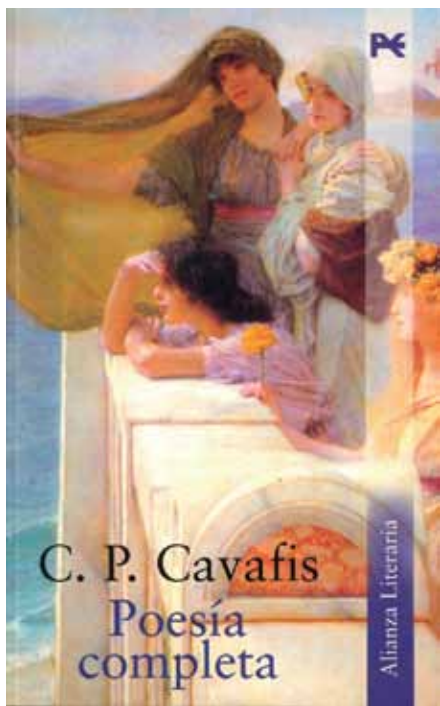
1^{ον} Η ΑΓΟΝΙΑ ΤΗΣ ΜΑΔΡΙΤΗΣ

ΤΟΥ ΑΠΕΣΤΑΛΜΕΝΟΥ ΜΑΧ Κ. Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

entre Unamuno y Spiros Melás. Los viajes también contribuyeron al conocimiento de España, como demuestra el impacto de libros como *España, sol y sombra* de Uranis o los numerosos escritos de Casandsakis, que visitó España en tres ocasiones. Sus artículos publicados por *Cacimerini* con el título

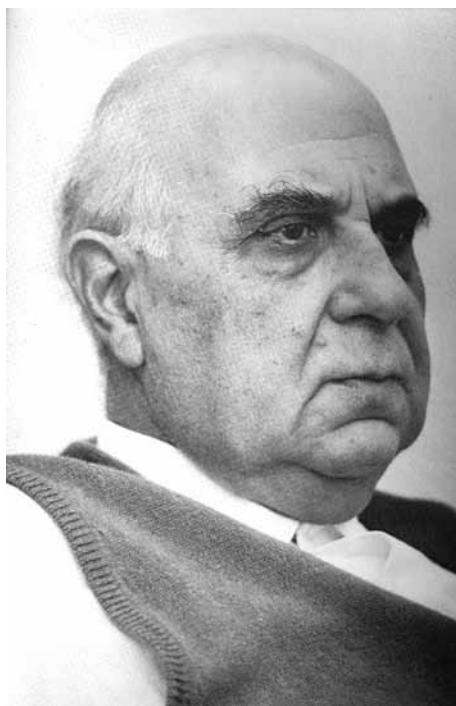
di científic de les imbricacions històriques entre Bizanci i la Corona d'Aragó. La relació directa entre intel·lectuals grecs i espanyols va començar a finals dels anys '20. Grècia va conèixer un apassionat interès pels canvis polítics i socials a l'Espanya de la II República i pel seu renaixement cultural. Costís

Fig. 14.4.- Primera crónica de la Guerra civil española enviada por Nicos Casandsakis al periódico griego Cacimerini el 24 de noviembre de 1936, titulada Qué he visto durante 40 días en España. — Primera crònica de la Guerra civil espanyola enviada per Nicos Casandsakis al diari grec Cacimerini el 24 de novembre de 1936, titulada Què he vist durant 40 dies en Espanya.

«España 1933» y su antología de la poesía española de vanguardia, aparecida entre 1933-34, en revistas, como *Kiclos* y *Neolínica grámata*, con poemas de Unamuno, A. Machado, J. R. Jiménez, F. García Lorca, R. Alberti, V. Aleixandre, etc., tuvo una honda repercusión en Grecia. Este florilegio contiene así las primeras traducciones a una lengua extranjera de estos autores y sigue siendo una obra de referencia para cualquier lector griego interesado en la moderna poesía española. En 1936,

Fig. 14.5.- Portada de la Poesía completa de C. Cavafis traducida al español por Pedro Bádenas de la Peña (Madrid, 1982). — Portada de la Poesía completa de C. Cavafis traduïda a l'espanyol per Pedro Bádenas de la Peña (Madrid, 1982).

Palamàs va crear, a la fi dels anys '20, la Unió Cultural Hispano-hel·lènica i va impulsar eficaçment els primers contactes culturals directes entre ambdós països. L'admiració de Palamàs i altres escriptors grecs per Miguel de Unamuno va ser un dels elements decisius d'aquest acostament. Palamàs, Venesis, Casandsakis, Uranis, Prevelakis, Melàs, etc. es van relacionar amb Unamuno. A *Eléfceron Vima* apareixeria, per exemple, l'epistolari entre Unamuno i Spiros Melàs. Els viatges també van contribuir al coneixement d'Espa-

Fig. 14.6.- Yorgos Seferis (Esmirna, 1900-Atenas, 1971). Premio Nobel de Literatura 1963. — Iorgos Seferis (Esmirna, 1900-Atenas, 1971). Premi Nobel de Literatura 1963.

Cacimeriní envía a Casandsakis a España como corresponsal de guerra; Unamuno concedió a Casandsakis, en Salamanca, la quizá última entrevista de su vida, recogida en su ensayo *¡Viva la muerte!*, publicado conjuntamente con su recopilación de viajes por la Península, titulada *España*. Recién fallecido Unamuno, *Cacimeriní* publica por entregas la traducción de *Nada menos que todo un hombre*. La gran hispanista y traductora Iulía Iatridi, fundamental para la difusión de nuestra literatura en Grecia, también se ocuparía repetidas veces de Unamuno a través de las prestigiosas páginas de *Nea Estía*.

Los cruceros universitarios, organizados en 1933 y 1934 por las universidades de Madrid y Valladolid, alentados por las autoridades educativas de la República, significaron un cambio sustancial en la profunda renovación que, en España, empezaba a darse en

nya, com demostra l'impacte de llibres com *Espanya, sol i ombra* d'Uranis o els nombrosos escrits de Casandsakis, que va visitar Espanya en tres ocasions. Els seus articles publicats per *Cacimeriní* amb el títol "Espanya 1933" i la seva antologia de la poesia espanyola d'avantguarda, apareguda entre 1933-34 a revistes, com *Kiclos i Neoelinicá grámata*, amb poemes d'Unamuno, A. Machado, J. R. Jiménez, F. García Lorca, R. Alberti, V. Aleixandre, etc., van tenir una profunda repercussió a Grècia. Aquest florilegi conté, així, les primeres traduccions a una llengua estrangera d'aquests autors i segueix essent una obra de referència per a qualsevol lector grec interessat en la moderna poesia espanyola. L'any 1936, *Cacimeriní* envia Casandsakis a Espanya com a corresponsal de guerra; Unamuno va concedir a Casandsakis, a Salamanca, potser la darrera entrevista de la seva vida, recollida en el seu assaig *¡Visca la mort!*, publicat conjuntament amb la seva recopilació de viatges per la Península titulada *Espanya*. Tot just mort Unamuno, *Cacimeriní* publica la traducció de *Res menys que tot un home*. La gran hispanista i traductora Iulía Iatridi, fonamental per a la difusió de la nostra literatura a Grècia, també s'ocuparia repetides vegades d'Unamuno a través de les prestigioses pàgines de *Nea Estía*.

Els creuers universitaris, organitzats els anys 1933 i 1934 per les universitats de Madrid i Valladolid, recolzats per les autoritats educatives de la República, van significar un canvi substancial en la profunda renovació que, a Espanya,

Fig. 14.7.- Collage de Odisseas Elitis (Heraclion, 1911-Atenas, 1996). Premio Nobel de literatura 1979 (Iulita Iliopulu). — Collage d'Odisseas Elitis (Heraclion, 1911-Atenes, 1996). Premi Nobel de literatura 1979 (Iulita Iliopulu).

el enfoque de la formación intelectual de la juventud. En aquellos cruceros por el Mediterráneo, durante su escala en Grecia, los profesores y estudiantes conocieron directamente a los representantes más destacados de la vida intelectual y académica griegas, fortaleciendo así las iniciativas que al respecto había impulsado ya Palamás. Muchos de aquellos viajeros, tras nuestra guerra civil, conformarían el núcleo de especialistas (en arqueología, historia del arte, filología griega, filosofía, etc.) que pusieron en marcha en nuestras universidades estudios directamente relacionados con el mundo griego. Personalidades como E. Tormo, M. Gómez Moreno, A. García Bellido, J. Marías, A. Tovar, M. Almagro, J. Maluquer, J. Vicens Vives, etc., serían decisivos en la reconstrucción del sistema académico español. En el campo de los estudios clásicos, epígonos de aquella generación, comenza-

començava a donar-se a l'enfocament de la formació intel·lectual de la joventut. En aquells creuers per la Mediterrània, durant la seva escala a Grècia, els professors i estudiants varen conèixer directament els representants més destacats de la vida intel·lectual i acadèmica gregues, enfortint així les iniciatives que, al respecte, havia impulsat ja Palamás. Molts d'aquells viatgers, després de la nostra guerra civil, conformarien el nucli d'especialistes (en arqueologia, història de l'art, filologia grega, filosofia, etc.) que van endegar, a les nostres universitats, estudis directament relacionats amb el

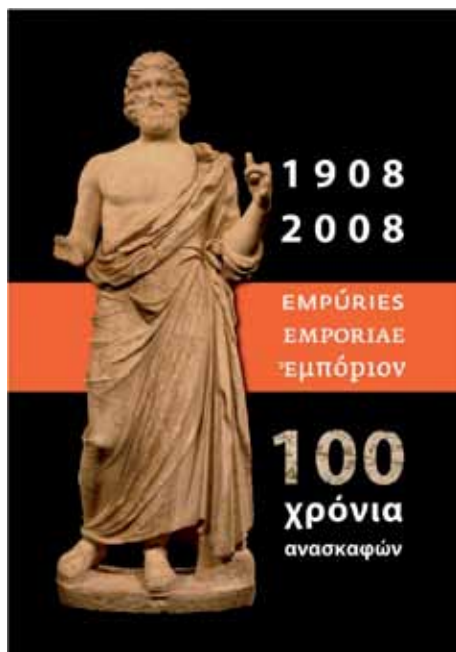

Fig. 14.8.- “Empúries: 100 años de excavaciones”. Actividad cultural organizada por el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries y el Instituto Cervantes de Atenas y celebrada en la capital griega el mes de noviembre de 2008 (Instituto Cervantes de Atenas). — “Empúries: 100 anys d'excavacions”. Activitat cultural organitzada pel Museu de Arqueologia de Catalunya-Empúries i l'Institut Cervantes d'Atenes i celebrada a la capital grega el mes de novembre de 2008 (Institut Cervantes d'Atenes).

rían a cultivar los estudios neogriegos, hasta entonces ausentes de nuestro panorama cultural. En este sentido las visitas que realizaran a España los dos premios Nobel griegos: Yorgos Seferis en 1964 y Odiseas Elitis en 1980, fueron estimulantes para el impulso del mejor conocimiento de la cultura griega en nuestro país. En los '60 aparecieron las primeras traducciones de poesía neogriega, preludio de la publicación, ya de los años '80 en adelante, de las ediciones de la poesía completa de Cavafis y Seferis, de amplias antologías de Elitis y de Ritsos, así como traducciones de la prosa de Seferis, Roídis, Venesis, Sotiríu, Tajtsís, Tsircas, etc. Igualmente ha sucedido con el

Fig. 14.9.- Edificio del Instituto Cervantes de Atenas (Instituto Cervantes de Atenas). — Edifici de l'Institut Cervantes d'Atenes (Institut Cervantes de Atenes).

món grec. Personalitats com E. Tormo, M. Gómez Moreno, A. García Bellido, J. Marías, A. Tovar, M. Almagro, J. Maluquer, J. Vicens Vives, etc., serien decisius en la reconstrucció del sistema acadèmic espanyol. En el camp dels estudis clàssics, epígons d'aquella generació començarien a cultivar els estudis neogrecs, fins aleshores absents del nostre panorama cultural. En aquest sentit, les visites que realitzaran a Espanya els dos premis Nobel grecs, Yorgos Seferis el 1964 i Odiseas Elitis el 1980, foren estimulants per a l'impuls d'un millor coneixement de la poesia neogrega, preludi de la publicació, ja dels anys '80 en endavant, de les edicions de la poesia completa de Cavafis i Seferis, d'àmplies antologies d'Elitis i de Ritsos, així com de traduccions de la prosa de Seferis, Roídis, Venesis, Sotiríu, Tajtsís, Tsircas, etc. El mateix ha passat amb el coneixement de la literatura neogrega en llengua catalana. Els estudis sobre Bizanci han estat potenciats a Espanya des dels anys '90 fins a l'actualitat i pot parlar-se ja d'una vertadera escola de Bizantinística espanyola que, àdhuc reduïda, és molt activa, com demostra la seva vigorosa política científica i de publicacions especialitzades: revista *Erytheia*, col·lecció *Nova Roma*, congressos periòdics, etc.

Des de fa uns anys, institucions espanyoles estan duent a terme diversos programes d'investigació arqueològica a Grècia, com és el cas d'Adolfo Domínguez Monedero, catedràtic d'Història Antiga de la Universidad Autónoma de Madrid, que des de l'any 2003 fins l'actualitat ha portat a terme els

conocimiento de la literatura neogriega en lengua catalana. Los estudios sobre Bizancio empezaron a cultivarse en España desde los años '90 hasta la actualidad y puede hablarse ya de una verdadera escuela de Bizantinística española que, aun reducida, es muy activa, como demuestra su vigorosa política científica y de publicaciones especializadas: revista *Erytheia*, colección *Nueva Roma*, congresos periódicos, etc.

Desde hace unos años, instituciones españolas están llevando a cabo diversos programas de investigación arqueológica en Grecia, como es el caso de Adolfo Domínguez Monedero, catedrático de Historia Antigua de la Universidad Autónoma de Madrid, que desde el año 2003 hasta la actualidad ha realizado los proyectos “Territorio, identidad y colonización en la Grecia central. Épocas arcaica y clásica (2003-2005)”, “Navegación, contactos y etnicidad en la Grecia antigua: El Golfo de Corinto (2006-2008)” y “Entre Grecia y la Magna Grecia: construcción de identidades, federalismo y ligas militares en época arcaica y clásica (2009-2011)”. También otros investigadores han desarrollado sus tesis doctorales y sus trabajos de excavación, en colaboración con Universidades o instituciones griegas, como es el caso de Manuel Arjona Pérez con su tesis doctoral sobre “Mitos, cultos y santuarios de los Eubeos. Períodos geométrico y arcaico” leída en la Universidad de Tesalia. El profesor Ángel Martínez Fernández (Universidad de La Laguna) realiza sucesivas campañas de recogida y estudio

projectes “Territorio, identidad y colonización en la Grecia central. Épocas arcaica y clásica (2003-2005)”, “Navegación, contactos y etnicidad en la Grecia antigua: El Golfo de Corinto (2006-2008)” y “Entre Grecia y la Magna Grecia: construcción de identidades, federalismo y ligas militares en época arcaica y clásica (2009-2011)”. També altres investigadors han desenvolupat les seves tesis doctorals i els seus treballs d'excavació en col·laboració amb Universitats i institucions gregues, com és el cas de Manuel Arjona Pérez amb la seva tesis doctoral sobre “Mitos,

Fig. 14.10.- Edificio de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Atenas (Instituto Cervantes de Atenas). — Edifici de l'Escola Espanyola de Historia y Arqueología en Atenas (Institut Cervantes d'Atenes).

de epigrafía griega. Hay que señalar también la adquisición hace unos años, por parte del Ministerio de Cultura, de un edificio en el barrio de Placa para ubicar la sede de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Atenas, centro que todavía no está operativo. Igualmente, realizan en Grecia estancias periódicas becarios pre- y postdoctorales españoles para profundizar sus investigaciones en bizantinística y filología neogriega.

En otro plano, no menos importante, por su calado en la sociedad griega, es obligado subrayar el decisivo papel realizado por la acción cultural y docente del Instituto Cervantes de Atenas, desde su creación en 1991.

En suma, la relación cultural entre nuestros dos países, y el conocimiento mutuo que implica, es relativamente reciente, pero profunda y provechosa.

cultos y santuarios de los Eubeos. Períodos geométrico y arcaico”, llegada a la Universitat de Tessàlia. El professor Àngel Martínez Fernández (Universidad de La Laguna) realitza successives campanyes de recollida i estudi d’epigrafia grega. Cal assenyalar també l’adquisició fa uns anys, per part del Ministerio de Cultura, d’un edifici en el barri de Placa per ubicar la seu de la *Escuela Española de Historia y Arqueología en Atenas*, centre que encara no està operatiu. Igualment, realitzen a Grècia estades periòdiques becaris pre- i postdoctorals espanyols per aprofundir en les seves investigacions en bizantinística i filologia neogrega.

En un altre nivell, no menys important pel seu calat en la societat grega, és obligat subratllar el paper decisiu realitzat per l’acció cultural i docent de l’Institut Cervantes d’Atenes, des de la seva creació l’any 1991.

En resum, la relació cultural entre els nostres dos països, i el coneixement mutu que implica, és relativament recent, però profunda i profitosa.

EL CENTRO IBERIA GRAECA

EL CENTRE IBERIA GRAECA

Xavier Aquilué

 (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya)

Paloma Cabrera

 (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional)

A LO LARGO DE LAS DOS ÚLTIMAS DÉCADAS del siglo xx y los primeros años del siglo xxi, el incremento de las excavaciones arqueológicas de época clásica en España y Portugal fue paralelo al impulso que se dio a los trabajos de catalogación de los fondos arqueológicos de los museos y al desarrollo de una ambiciosa política de difusión que se plasmó en la realización de numerosas exposiciones sobre el patrimonio arqueológico. En este sentido, cada vez han sido más numerosas las publicaciones de materiales griegos procedentes de las excavaciones arqueológicas desarrolladas en los enclaves comerciales y coloniales (como Empúries, Huelva o Cádiz, por ejemplo) o en los asentamientos tartésicos e ibéricos y sus correspondientes necrópolis (como el palacio-santuario de Cancho Roano, en Zalamea de la Serena, Badajoz, o el *oppidum* indiketa

AL LLARG DE LES DUES DARRERES DÈCADES del segle xx i els primers anys del segle xxi, l'increment de les excavacions arqueològiques d'època clàssica a Espanya i Portugal va ser paral·lel a l'impuls que es va donar als treballs de catalogació dels fons arqueològics dels museus i al desenvolupament d'una ambiciosa política de difusió que es va plasmar en la realització de nombroses exposicions sobre el patrimoni arqueològic. En aquest sentit, cada vegada han estat més nombroses les publicacions de materials grecs procedents de les excavacions arqueològiques desenvolupades en els enclavaments comercials i colonials (com Empúries, Huelva o Cádiz, per exemple) o en els assentaments tartèssics i ibèrics i les seves corresponents necròpolis (com el Palau-santuari de Cancho Roano, a Zalamea de la Serena, Badajoz, o el

de Ullastret, en Girona, por ejemplo). Los trabajos de documentación de los materiales griegos depositados en los almacenes de los museos españoles y portugueses sacaban a la luz catálogos de los objetos griegos que llegaron a la península Ibérica fruto de los contactos comerciales entre indígenas y comerciantes procedentes del Mediterráneo Oriental (Museo Arqueológico Nacional, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Museo Arqueológico de Alicante...). Así mismo, diversas exposiciones relacionadas con la cultura griega han propiciado la publicación de sus correspondientes catálogos donde, además de artículos de síntesis, se han editado materiales que no se habían dado a conocer hasta el momento. La exposición “Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles”, presentada en el Museo Arqueológico Nacional de Atenas en la primavera del año 1998, y en el año 2000 en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid y en la sede

Fig. 15.1.- Vista de la fachada principal del Museo Arqueológico Nacional con sede en Madrid (Museo Arqueológico Nacional). — Vista de la façana principal del Museo Arqueológico Nacional a Madrid (Museo Arqueológico Nacional).

oppidum indiketa d'Ullastret a Girona, per exemple). Els treballs de documentació dels materials grecs dipositats en els magatzems dels museus espanyols i portuguesos treuen a la llum catàlegs dels objectes grecs que van arribar a la península Ibèrica fruit dels contactes comercials entre indígenes i comerciants procedents de la Mediterrània Oriental (Museo Arqueológico Nacional, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Museo Arqueológico d'Alacant...). Així mateix, diferents exposicions relacionades amb la cultura grega han propiciat la publicació dels seus corresponents catàlegs on, a més d'articles de síntesis, s'han editat materials que no s'havien donat a conèixer fins al moment. L'exposició “Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles”, presentada en el Museo Arqueológico Nacional d'Atenes a la primavera de l'any 1998 i l'any 2000 en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid i a la seu de Barcelona del Museu

Fig. 15.2.- Detalle de una de las vitrinas de la exposición permanente del Museo Arqueológico Nacional en el año 2000 con materiales griegos e ibéricos (Museo Arqueológico Nacional). — Detall d'una de les vitrines de l'exposició permanent del Museo Arqueológico Nacional l'any 2000 amb materials grecs i ibèrics (Museo Arqueológico Nacional).

de Barcelona del Museu d'Arqueologia de Catalunya, es un buen ejemplo del interés suscitado por el legado griego peninsular durante estos años.

Las relaciones de colaboración científica establecidas entre el Museo Arqueológico Nacional, a través del Departamento de Antigüedades Griegas y Romanas, y el Museu d'Arqueologia de Catalunya, a través de la sede de Empúries, hicieron que en el año 2005 se planteara la propuesta de crear un centro destinado a la documentación del comercio y la presencia griega en Iberia. Se propuso para el centro el nombre de "Iberia Graeca" y se eligió como logotipo del mismo un centauro, inspirado en el aplique de bronce con la figura de un centauro de un recipiente griego del siglo VI a. C. hallado en Los Royos (Murcia).

En el año 2006 se fueron perfilando los objetivos del proyecto a medida que

d'Arqueologia de Catalunya, és un bon exemple de l'interès suscitat pel llegat grec peninsular durant aquests anys.

Les relacions de col·laboració científica establertes entre el Museo Arqueológico Nacional a través del Departamento de Antigüedades Griegas y Romanas, i el Museu d'Arqueologia de Catalunya a través de la seu d'Empúries, van fer que a l'any 2005 es plantejés la proposta de crear un centre destinat a la documentació del comerç i la presència grega a Ibèria. Es va proposar per al centre el nom d'"Iberia Graeca" i es va optar com a logotip un centaure, inspirat en l'aplic de bronze amb la figura d'un centaure d'un recipient grec del segle VI a. C. trobat a Los Royos (Murcia).

Fig. 15.3.- El edifici que alberga la exposició permanent del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, así como otros servicios del conjunto arqueológico, se encuentra ubicado en el sector noroccidental de la Neápolis de Emporion (CIG).— L'edifici que allotja l'exposició permanent del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, així com altres serveis del conjunt arqueològic, s'ubica al sector nord-oest de la Neàpolis d'Emporion (CIG).

Fig. 15.4.- En el año 2008, con motivo de la celebración del centenario del inicio de las excavaciones de Empúries, se inauguró la nueva sala de la exposición permanente del museo que acoge la estatua original de Asclepios, hallada en la Neápolis emporitana en 1909 (MAC-Empúries). — L'any 2008, amb motiu de la celebració del centenari de l'inici de les excavacions d'Empúries, es va inaugurar la nova sala de l'exposició permanent del museu que acull l'estàtua original d'Asclepi, trobada a la Neàpolis emporitana l'any 1909 (MAC-Empúries).

avanzaban las gestiones administrativas para facilitar su creación. La idea inicial era crear una web cuyo peso principal fuera una base documental donde estuvieran recogidos todos los objetos griegos publicados procedentes de yacimientos arqueológicos de la península Ibérica. Se excluía de la base de datos los objetos griegos de procedencia desconocida y los que se encontraban en colecciones o fondos de museos, procedentes de compras o de donaciones, cuyo origen se conocía pero que correspondían a yacimientos de fuera de la Península. El objetivo era unificar en una misma base de datos todos los materiales que se encontraban publicados en diferentes artículos,

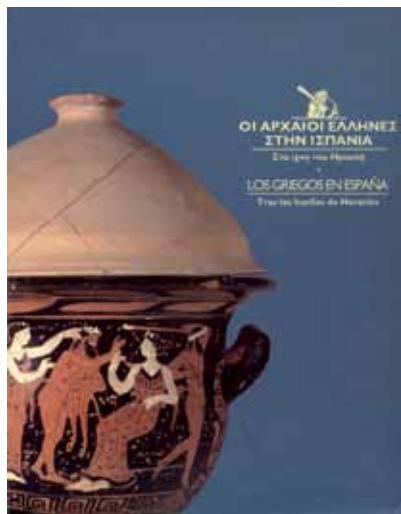

Fig. 15.5.- Portada del catálogo de la exposición “Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles” realizada en el Museo Arqueológico Nacional de Atenas en el año 1998 (Museo Arqueológico Nacional). — Portada del catàleg de l'exposició “Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles” realitzada al Museu Arqueològic Nacional d'Atenes l'any 1998 (Museo Arqueológico Nacional).

A l'any 2006 es varen anar perfilant els objectius del projecte a mesura que avançaven les gestions administratives per facilitar la seva creació. La idea inicial era crear un web el pes principal de la qual fos una base documental on estiguessin recollits tots els objectes grecs publicats procedents de jaciments arqueològics de la península Ibèrica. S'excluïa de la base de dades els objectes grecs de procedència desconeguda i els que es trobaven en col·leccions o fons de museus, procedents de compres o de donacions, l'origen de les quals es coneixia però que corresponien a jaciments de fora de la Península. L'objectiu era unificar en una mateixa base de dades tots els materials que es trobaven publicats en diferents articles, monografies o catàlegs d'exposicions. Algunes d'aquestes publicacions eren de difícil consulta o quasi desconegudes per la seva escassa difusió. Per això, es va crear una fitxa de documentació on es fixava la procedència de l'objecte amb el seu context arqueològic i la seva cronologia. A més, s'associaven les fotografies i dibuixos publicats de la peça i la seva bibliografia. Al costat d'això, es van crear uns camps, per facilitar la investigació, que recollien la zona de producció de l'objecte, la tècnica, la forma, la tipologia i el seu estat de conservació. I també s'hi feia constar el tipus de decoració que presentava amb la descripció de les escenes, els personatges, els elements secundaris i els motius ornamentals (si es tractaven de ceràmiques decorades, per exemple). La base documental es preveia en castellà, català i anglès i es concebia com

monografías o catálogos de exposiciones. Algunas de estas publicaciones eran de difícil consulta o casi desconocidas por su escasa difusión. Para ello se creó una ficha de documentación donde se contemplaba la procedencia del objeto con su contexto arqueológico y su cronología. Además se asociaban las fotografías y dibujos publicados de la pieza y su bibliografía. Junto a ello, se crearon unos campos, para facilitar la investigación, que recogían la zona de producción del objeto, la técnica, la forma, la tipología y su estado de conservación. Y también el tipo de decoración que presentaban con la descripción de las escenas, los personajes, los elementos secundarios y los motivos ornamentales (si se trataban de cerámicas decoradas, por ejemplo). La base documental se preveía en castellano, catalán e inglés y se concebía como un instrumento de documentación necesario para avanzar en la investigación del patrimonio arqueológico griego. Y sobre todo también para difundir su conocimiento y potenciar los trabajos de investigación realizados hasta el momento. Junto a esta base documental se creó también otros apartados, entre ellos el de “Museos, colecciones y yacimientos”, “Bibliografía” y “Novedades”.

En el proceso de elaboración del proyecto se creyó también imprescindible que el centro debería servir para formar a jóvenes investigadores en el campo de la arqueología griega, dada la actual escasez de especialistas en este campo. Así mismo, se entendió que Iberia Graeca debía plantear en un futuro diferentes programas de investigación

un instrument de documentació necessari per avançar en la investigació del patrimoni arqueològic grec. I era també per difondre el seu coneixement i potenciar els treballs d'investigació realitzats fins al moment. Juntament amb aquesta base documental es van crear també altres apartats, entre ells el de *Museus, col·leccions i jaciments, Bibliografia i Novetats*.

En el procés d'elaboració del projecte es va considerar també imprescindible que el centre hauria de servir per a formar joves investigadors en el camp de l'arqueologia grega, donada l'actual escassetat d'especialistes en aquest camp. Així mateix, es va entendre que Iberia Graeca havia de plantejar en un futur diferents programes d'investiga-

Fig. 15.6.- El logotipo del Centro Iberia Graeca, según diseño de Sara Olmos, se inspira en el centauro griego de bronce procedente de Los Royos (Caravaca, Murcia) (CIG). — El logotip del Centre Iberia Graeca, segons disseny de Sara Olmos, està inspirat en el centaure grec de bronze procedent de Los Royos (Caravaca, Murcia) (CIG).

Fig. 15.7.- Diferentes pantallas de la web actual del Centro Iberia Graeca: www.iberiagraeca.org (CIG). — Diferentes pantallas del web actual del Centre Iberia Graeca: www.iberiagraeca.org (CIG).

relacionados con el horizonte cultural griego mediterráneo, sin el cual no se entiende la colonización de Iberia ni su interacción con las sociedades ibéricas de la Antigüedad.

Finalmente, el 16 de noviembre de 2006 se firma por parte de la Ministra de Cultura, Sra. Carmen Calvo Poyato, y el Conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Sr. Ferran Mascarell Canalda, el convenio de colaboración para la creación del “Centro de Documentación sobre el comercio y la presencia griega en Iberia (Iberia Graeca)”, para el desarrollo de proyectos de investigación, documentación, conservación y difusión del patrimonio arqueológico (BOE núm. 56, de 6 de marzo de 2007).

A inicios del año 2007 se abre la web del proyecto (www.iberiagraeca.org), se realizan las primeras reuniones y los primeros trabajos de documentación. No obstante, no será hasta el mes de octubre de 2010 cuando las diferentes administraciones públicas deciden impulsar el centro, dotarlo de medios personales y materiales para su desarrollo y ampliar sus objetivos.

En la actualidad, los objetivos del centro son:

I.- Crear y mantener una web (www.iberiagraeca.org) en la que se pueda disponer de toda la información proporcionada por la Arqueología sobre la cultura material griega de la península Ibérica. La base documental presenta los diferentes objetos que formaron parte del comercio griego (cerámicas, monedas,

ció relacionats amb l'horitzó cultural grec mediterrani, sense el qual no s'entén la colonització d'Ibèria ni la seva interacció amb les societats ibèriques de l'Antiguitat.

Finalment, el 16 de novembre de 2006 signen la Ministra de Cultura, Sra. Carmen Calvo Poyato i el Conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya, el Sr. Ferran Mascarell Canalda, el conveni de col·laboració per a la creació del “Centre de Documentació sobre el comerç i la presència grega en Ibèria (Iberia Graeca)” per al desenvolupament de projectes d'investigació, documentació, conservació i difusió del patrimoni arqueològic (BOE núm. 56, de 6 de març de 2007).

A principis de l'any 2007 s'obre el web del projecte (www.iberiagraeca.org), i s'efectuen les primeres reunions i els primers treballs de documentació. No obstant això, no serà fins al mes d'octubre de 2010 quan les diferents administracions públiques decideixen impulsar el centre; dotar-lo de mitjans personals i materials per al seu desenvolupament i ampliar el seus objectius.

En l'actualitat, els objectius del centre són:

I.- Crear i mantenir un web (www.iberiagraeca.org) on es pugui disposar de tota la informació proporcionada per l'Arqueologia sobre la cultura material grega de la península Ibèrica. La base documental presenta els diferents objectes que formaven part del comerç grec (ceràmiques, monedes, inscripcions, escultures, elements arquitectò-

inscripciones, esculturas, elementos arquitectónicos,...) con su correspondiente ficha de documentación, aparato gráfico y procedencia, con la finalidad de poder facilitar su investigación y difusión a través de Internet. Así mismo, la web informa sobre las novedades de la arqueología griega en España y Portugal, sobre los museos, colecciones y yacimientos arqueológicos y sobre las publicaciones científicas relacionadas con el patrimonio cultural griego.

2.- Desarrollar proyectos de investigación propios que faciliten el conocimiento de la presencia cultural griega y su interacción con las sociedades de la península Ibérica en época antigua.

3.- Potenciar los proyectos de investigación del Estado español en la arqueología griega mediterránea, estableciendo

Fig. 15.8.- El cuento de Ricardo Olmos "La dracma emporitana. Un relato de la antigua Empúries", editado en el año 2008, es un ejemplo de la difusión cultural del legado arqueológico griego que quiere realizar el Centro Iberia Graeca (MAC-Empúries). — El conte de Ricardo Olmos "La dracma emporitana. Un relat de l'antiga Empúries", editat l'any 2008, és un exemple de la difusió cultural del llegat arqueològic grec que vol desenvolupar el Centre Iberia Graeca (MAC-Empúries).

nicos...) amb la seva corresponent fitxa de documentació, l'aparell gràfic i la procedència, amb la finalitat de facilitar-ne la investigació i la difusió a través d'Internet. Així mateix, el web informa de les novetats de l'arqueologia grega a Espanya i Portugal, dels museus, col·leccions i jaciments arqueològics i de les publicacions científiques relacionades amb el patrimoni cultural grec.

2.- Desenvolupar projectes de recerca propis que facilitin el coneixement de la presència cultural grega i la seva interacció amb les societats de la península Ibèrica en època antiga.

3.- Potenciar els projectes de recerca de l'Estat espanyol en l'arqueologia grega mediterrània i establir col·laboracions culturals amb les diferents institucions científiques i universitats que desenvolupen aquesta línia d'investigació.

4.- Formar joves investigadors en el camp de l'arqueologia grega i vincular-los als diferents projectes de documentació i recerca del centre.

5.- Disposar d'un programa de difusió cultural i social del llegat comú grec a la Mediterrània, com un element de cohesió de la identitat cultural mediterrània.

El centre Iberia Graeca és gestionat per un Consell Rector format per representants del Ministeri de Cultura de Espanya, del Departament de Cultura de Catalunya i de l'Ajuntament de l'Escala. Les seves activitats són coordinades pel Museu Arqueològic Nacional i pel Museu d'Arqueologia de Catalunya i disposa d'un Consell Científic constituït per diferents investiga-

colaboraciones culturales con las diferentes instituciones científicas y Universidades que desarrollan esta línea de investigación.

4.- Formar a jóvenes investigadores en el campo de la arqueología griega y vincularlos a los diferentes proyectos de documentación e investigación del centro.

5.- Disponer de un programa de difusión cultural y social del legado común griego en el Mediterráneo, como un elemento de cohesión de la identidad cultural mediterránea.

El centro Iberia Graeca es gestionado por un Consejo Rector formado por representantes del Ministerio de Cultura de España, del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya y del Ayuntamiento de l'Escala. Sus actividades son coordinadas por el Museo Arqueológico Nacional y por el Museu d'Arqueologia de Catalunya y cuenta con un Consejo Científico constituido por diversos investigadores de reconocido prestigio en el campo de la arqueología griega peninsular.

Físicamente, la sede de Iberia Graeca se ubica en el edificio de la Casa de los Forestales de Sant Martí d'Empúries (l'Escala, Girona). Este edificio, de estilo modernista y construido en el año 1910, se sitúa en la *Palaiapolis* de *Emporion*, y desde él se coordinan las actuaciones del centro. En la actualidad, hay diversos investigadores trabajando en la base documental (que dispone ya de 2.500 fichas de objetos griegos) desde el mismo Centro, el Museo Arqueológico

dors de reconegut prestigi en el camp de l'arqueologia grega peninsular.

Físicamente, la seu d'Iberia Graeca se situa a l'edifici de la Casa dels Forestals de Sant Martí d'Empúries (l'Escala, Girona). Aquest edifici, d'estil modernista i construït l'any 1910, es troba a la *Palaiàpolis d'Emporion* i des d'aquí es coordinen les actuacions del centre. En l'actualitat, hi ha diferents investigadors treballant a la base documental (que disposa ja de 2.500 fitxes d'objectes grecs) des del mateix Centre, el Mu-

Fig. 15.9.- Fotografia de Josep Esquirol de los Ingenieros Forestales del Estado una vez finalizada en el año 1910 la construcción de la Casa de los Forestales en el núcleo urbano de Sant Martí d'Empúries, la Palaiapolis de Emporion. — Fotografia de Josep Esquirol dels Enginyers Forestals de l'Estat un cop finalitzada l'any 1910 la construcció de la Casa dels Forestals al nucli urbà de Sant Martí d'Empúries, la Palaiàpolis d'Emporion.

Nacional de Madrid y el Institut Català d'Arqueologia Clàssica de Tarragona, estando prevista la futura incorporación al mismo de otras instituciones del Estado español, como la Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía, y también del Estado portugués.

Esperemos que en un futuro cercano Iberia Graeca pueda desarrollar sus programas de investigación y difusión del patrimonio arqueológico griego y sea también un foro de relación entre los distintos países del Mediterráneo que formaron parte, y que siguen formando parte, del legado cultural griego. *cccc*

seo Arqueològic Nacional de Madrid i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica de Tarragona. Hi està prevista la futura incorporació d'altres institucions de l'Estat espanyol, com la Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía i també de l'Estat portugués.

Esperem que en un futur proper Iberia Graeca pugui desenvolupar els seus programes d'investigació i difusió del patrimoni arqueològic grec i sigui també un fòrum de relació entre els diferents països de la Mediterrània que varen formar part, i continuen formant part, del llegat cultural grec. *cccccc*

Fig. 15.10.- Estado actual de la Casa de los Forestales de Sant Martí d'Empúries, junto a la iglesia del siglo xvi, después de los trabajos de adecuación y restauración efectuados en el año 2011 para ubicar la sede del Centro Iberia Graeca (CIG). — Estat actual de la Casa dels Forestals de Sant Martí d'Empúries, al costat de l'església del segle xvi, després dels treballs d'adequació i restauració efectuats l'any 2011 per a ubicar la seu del Centre Iberia Graeca (CIG).

BIBLIOGRAFÍA Y SITIOS WEB

BIBLIOGRAFIA I LLOCS WEB

AA.VV., *Josep Puig i Cadafalch, Empúries i L'Escala*, Catálogo de la exposición, Sant Martí d'Empúries (junio-septiembre de 2001), Girona, 2001.

AA.VV., *El Museo de Arte Ibérico El Cigarralejo de Mula. Murcia. La colección permanente*, Murcia, 2005.

AA.VV., *L'Esculapi. El retorn del déu*, Catálogo de la exposición, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona (octubre 2007-febrero 2008), Girona, 2007.

AA.VV., 1908-2008. *100 anys d'excavacions arqueològiques a Empúries*, Catálogo de la exposición, Sant Martí d'Empúries (julio-septiembre 2008), Girona, 2008.

ALMAGRO, M., *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, *Monografías Ampuritanas II*, Barcelona, 1952.

ALMAGRO, M., *Las necrópolis de Ampurias, Vol. 1. Introducción y necrópolis griegas*, *Monografías Ampuritanas III*, Barcelona, 1953.

AQUILUÉ, X. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, *Monografies Emporitanes 9*, Girona, 1999.

AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., *Empúries. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Tarragona, 1999 (versión en inglés 2000 y en griego 2008).

ARRIBAS, A. et alii, *El barco del Sec (Costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Palma de Mallorca, 1987.

BARBERÀ, J., SANMARTÍ, E., *Arte griego en España*, Barcelona, 1987.

BOLAÑOS ATIENZI, M.J., *Historia de los museos en España. Memoria, cultura, sociedad*, 2ª ed., Gijón, 2008.

BUSCATÓ, LL., *La colònia grega de Rhode*, Roses, 1999.

CABRERA, P., "La presencia griega en Iberia: un siglo de investigaciones", *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* 19, Madrid, 2001, 52-71.

CABRERA, P., SÁNCHEZ, C. (eds.), *Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles*, Catálogo de la exposición en el Museo Arqueológico Nacional de Atenas (mayo-julio de 1998), Madrid, 1998.

CABRERA, P., SANTOS, M. (eds.), *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*, Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries els dies 26 al 28 de maig de 1999, *Monografies Emporitanes II*, Barcelona, 2000.

CABRERA, P., OLMOS, R., SANMARTÍ, E. (eds.), *Íberos y griegos: lecturas desde la diversidad*, Simposio Internacional celebrado en Empúries (3-5 abril de 1991), *Huelva Arqueológica XIII* (2 vols), Huelva, 1994.

- CABRERA, P., ROUILLARD, P., VERDANCK-PIÉRARD (eds.), *El vaso griego y sus destinos*, Catálogo de la exposición en el Museo Arqueológico Nacional (2004-2005), Madrid, 2004.
- CANÓS, I., *L'epigrafia grega a Catalunya*, Debrecen, 2002.
- CARPENTER, R., *The Greeks in Spain*, New York, 1925.
- CHAVES, F. (ed.), *Griegos en Occidente*, Sevilla, 1992.
- DA ROCHA PEREIRA, M.H. (coord.), *Vasos gregos em Portugal: aquém das Colunas de Hércules*, Catálogo de la exposición, Museu Nacional de Arqueologia, Lisboa (enero-septiembre 2007), Lisboa, 2007.
- DE HOZ, J., "Ensayo sobre la epigrafía griega de la península Ibérica", *Veleia* 12 (1995), Vitoria, 1997, 51-179.
- DE HOZ, M^a. P., "Epigrafía griega en Hispania", *Epigraphica* LIX, Faenza, 1997, 29-96.
- DOMÍNGUEZ, A., *Los griegos en Iberia. Protohistoria y Antigüedad en la península Ibérica*, vol. I, Madrid, 2007.
- DOMÍNGUEZ, A., SÁNCHEZ, C., *Greek Pottery from the Iberian Peninsula. Archaic and Classical Periods*, Leiden, 2001.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, J.H., *Guía del Museo Monográfico del Puig de Molins*, Madrid, 1983.
- FERNÁNDEZ, J. H., MALUQUER, J., PICAZO, M., *Corpus Vasorum Antiquorum. Musée d'Eivissa 1, Espagne 6*, Barcelona, 1987.
- GARCÍA Y BELLIDO, A., *Los hallazgos griegos en España*, Madrid, 1936.
- GARCÍA Y BELLIDO, A., *Hispania Graeca*, I-III, Barcelona, 1948.
- GARCÍA CANO, J. M., *Cerámicas griegas de la región de Murcia*, Murcia, 1982.
- GARCÍA ALFONSO, E., MARTÍNEZ ENAMORADO, V., MORGADO, A., *Museos Arqueológicos de Andalucía*, 2 vols, Málaga, 1995 y 1999.
- GONZÁLEZ CANALES, F., SERRANO, L., LLOMPART, J., *El emporion fenicio precolonial de Huelva (ca 900-700)*, Colección Historia, Biblioteca Nueva, Madrid, 2004.
- JIMÉNEZ, J., ORTEGA, J., *La cerámica griega en Extremadura, Cuadernos Emeritenses 28*, Mérida, 2004.
- LÓPEZ DE LA ORDEN, M.D., GARCÍA ALFONSO, E., *Cádiz y Huelva, puertos fenicios del Atlántico*, Catálogo de la exposición en el Museo de Cádiz, Museo de Huelva y Centro Cultural Cajasol de Sevilla (2010-2011), Madrid, 2010.
- MALUQUER, J., PICAZO, M., MARTÍN, A., *Corpus Vasorum Antiquorum. Musée Monographique d'Ullastret, Espagne 5*, Barcelona, 1984.
- MANSO, E., "La colección de materiales de Galera en el Museo Arqueológico Nacional. Historia de su formación y exposición", en J. Pereira, T. Chapa, A. Madrigal, A. Uriarte, V. Mayoral (eds.), *La necrópolis ibérica de Galera (Granada). La colección del Museo Arqueológico Nacional*, Madrid, 2004, 169-183.
- MIRÓ, M. T., *La ceràmica àtica de figures roges de la ciutat grega d'Emporion*, *Monografies Emporitanes* 14, Barcelona, 2006.

- NIETO, X., SANTOS, M., *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç, Monografies del CASC 7*, Girona, 2008.
- OLCINA, M., RAMÓN, J. J. (eds.), *Huellas griegas en la Contestania ibérica*, Catálogo de la exposición en el Museo Arqueológico de Alicante (abril-octubre 2009), Alicante, 2009.
- OLMOS, R., “Historiografía de la presencia y del comercio griego en España”, *Boletín de la Asociación de Amigos de la Arqueología* 30-31, Madrid, 1991, 123-133.
- OLMOS, R., “Las inquietudes de la imagen ibérica: diez años de búsquedas”, *Revista de Estudios Ibéricos* 2, Madrid, 1996, 65-90.
- PÉREZ, R., OLCINA, M., SOLER, J., *Musealización de la Illeta dels Banyets. Guía de Visita (El Campello, Alicante)*, Alicante, 2006.
- PICAZO, M., *La cerámica ática de Ullastret*, Barcelona, 1977.
- PUIG, A. M., MARTIN, A., *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica 23, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona, 2006.
- RODRÍGUEZ-ARIZA, M.O., “Tutugi. Nuevos trabajos”, en A. M. Adroher, J. Blánquez (eds.), *Ier Congreso Internacional de Arqueología Bastetana* (Baza, 2008), Serie Varia, n.º. 9, Universidad de Granada y Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 2008, 317-333.
- RODRÍGUEZ SOMOLINOS, H., “Inscriptiones Graecae Antiquissimae Iberiae”, en J. Mangas, D. Plácido (eds.), *Testimonia Hispaniae Antiquae* II A, Madrid, 1998, 333-362.
- ROUILLARD, P., *Les Grecs et la Péninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, Paris, 1991.
- RUIZ, A., RÍSQUEZ, C., HORNOS, F., “Las necrópolis ibéricas en la Alta Andalucía”, en J. Blánquez, V. Antona (eds.), *Congreso de Arqueología Ibérica: las necrópolis* (Madrid, 1991), Madrid, 1992, 397-430.
- TRÍAS, G., *Cerámicas griegas de la península Ibérica*, 2 vols., The William L. Bryant Foundation, Valencia, 1968.
- VILLARONGA, L., *Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC.*, Complements d'Acta Numismàtica 2, Barcelona, 1997.
- VILLARONGA, L., *Les monedes de plata d'Emporion, Rhode i les seves imitacions. De principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans, el 218 aC.*, Complements d'Acta Numismàtica 5, Barcelona, 2000.
- VILLARONGA, L., *Les dracmes emporitanes de principi del segle II aC*, Complements d'Acta Numismàtica 7, Barcelona, 2002.
- VILLARONGA, L., *La plata emporitana: de la Segona Guerra Púnica, final del segle III aC*, Complements d'Acta Numismàtica 8, Barcelona, 2003.

SITIOS WEB

ASOCIACIÓN PROFESIONAL DE MUSEÓLOGOS DE ESPAÑA

Web de esta asociación privada, cuyo principal recurso es la *Revista de Museología*, que publica artículos sobre el mundo de los museos, gestión, historia, colecciones...

www.apme.es

CONSORCIO ÍBEROS DEL BAJO ARAGÓN

Proyecto, de contenido turístico, creado para promocionar el patrimonio ibérico del Bajo Aragón. Se trata de una red de centros de interpretación temáticos que abordan los diversos aspectos de la cultura ibérica y sus relaciones con otros pueblos. Se ofrece, también, informaciones para visitar diferentes yacimientos.

www.iberosenaragon.net

DIRECTORIO DE MUSEOS ESPAÑOLES

Web del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte que permite acceder a informaciones sobre numerosos museos españoles: direcciones, teléfonos, correos electrónicos, horarios y datos sobre colecciones.

www.mcu.es/directoriomuseos

Especialmente, es interesante para las colecciones arqueológicas griegas la web del Museo Arqueológico Nacional: <http://man.mcu.es/>

MUSEO ARQUEOLÓGICO DE ALICANTE

Web de uno de los museos arqueológicos más innovadores en la museografía española. Informaciones prácticas sobre la visita y sobre la colección. Igualmente acceso al yacimiento de la Illeta dels Banyets, con datos prácticos e históricos.

www.marqalicante.com

LLOCS WEB

ASSOCIACIÓ PROFESSIONAL DE MUSEÒLEGS DE ESPANYA

Web d'aquesta associació privada, el principal recurs del qual és la *Revista de Museologia*, que publica articles sobre el món dels museus, gestió, història, col·leccions...

www.apme.es

CONSORCI IBERS DEL BAIX ARAGÓ

Projecte, de contingut turístic, creat per promocionar el patrimoni ibèric del Baix Aragó. Es tracta d'una xarxa de centres d'interpretació temàtics que tracten diversos aspectes de la cultura ibèrica i les seves relacions amb altres pobles. S'ofereix, també, informacions per visitar diferents jaciments.

www.iberosenaragon.net

DIRECTORI DE MUSEUS ESPANYOLS

Web del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte que permet accedir a informacions sobre diversos museus espanyols: adreces, telèfons, correus electrònics, horaris i dades de les col·leccions.

www.mcu.es/directoriomuseos

Especialment, és interessant per les col·leccions arqueològiques gregues el web del Museo Arqueológico Nacional: <http://man.mcu.es/>

MUSEO ARQUEOLÒGIC D'ALACANT

Web d'un dels museus arqueològics més innovadors en la museografia espanyola. Informacions pràctiques sobre la visita i sobre la col·lecció. Igualmente facilita informació sobre el jaciment de la Illeta dels Banyets, amb dades pràctiques i històriques.

www.marqalicante.com

MUSEOS DE PORTUGAL

Página que recoge informaciones sobre los museos portugueses, con datos de contacto y reseñas sobre las colecciones y su historia.

www.museusportugal.org

MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA

Web sobre los museos y yacimientos arqueológicos gestionados por la Generalitat de Catalunya con información sobre su situación, horarios, actividades y servicios. Igualmente permite acceder a la Ruta dels Ibers, con informaciones y actividades sobre los yacimientos arqueológicos ibéricos abiertos al público en Catalunya.

www.mac.cat

Hay que resaltar que dentro de esta web se encuentra toda la información relacionada con la colonia griega de *Emporion*, el conjunto arqueológico de Empúries, una sede del Museu d'Arqueologia de Catalunya: www.mac.cat/Seus/Empuries

PATRIMONIO DE CASTILLA-LA MANCHA

Web de esta Comunidad Autónoma que recoge tanto la red de Parques Arqueológicos como los yacimientos y museos de gestión directa. Está especialmente enfocada a la planificación de visitas culturales.

www.patrimoniohistoricoclm.es

PORTAL DE MUSEOS DE ANDALUCÍA

Recoge los museos y conjuntos arqueológicos y monumentales gestionados por la Comunidad Autónoma, con informaciones prácticas de visita, colecciones y actividades. Igualmente, recoge también datos de los museos municipales y privados. Permite descargar los artículos completos de la Revista *Musa*, dedicada al mundo de la museología en general, con especial incidencia en Andalucía.

www.juntadeandalucia.es/cultura/museos

MUSEUS DE PORTUGAL

Página que recull informacions sobre els museus portuguesos, amb dades de contacte i ressenyes sobre les col·leccions i la seva història.

www.museusportugal.org

MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA

Web sobre els museus i jaciments arqueològics gestionats per la Generalitat de Catalunya amb informació sobre la seva ubicació, horari, activitats i serveis. Igualment permet accedir a la Ruta dels Ibers, amb informacions i activitats sobre els jaciments arqueològics ibèrics oberts al públic de Catalunya.

www.mac.cat

Cal destacar que dins d'aquest web es troba tota la informació relacionada amb la colònia grega d'*Emporion*, el conjunt arqueològic d'Empúries, una seu del Museu d'Arqueologia de Catalunya: www.mac.cat/Seus/Empuries

PATRIMONI DE CASTELLA-LA MANXA

Web d'aquesta Comunitat Autònoma que recull tant la xarxa de Parcs Arqueològics com els jaciments i museus de gestió directa. Està especialment destinat a la planificació de visites culturals.

www.patrimoniohistoricoclm.es

PORTAL DE MUSEUS DE ANDALUSIA

Recull els museus i conjunts arqueològics i monumentals gestionats per la Comunitat Autònoma, amb informacions pràctiques de visita, col·leccions i activitats. Igualment, recull també dades dels museus municipals i privats. Permet descarregar els articles complets de la Revista *Musa*, dedicada al món de la museologia en general, amb especial incidència a Andalusia.

www.juntadeandalucia.es/cultura/museos

RUTA IBÉRICA VALENCIANA

Recoge datos e informaciones sobre los yacimientos ibéricos de la provincia de Valencia, la mayoría de ellos de visita libre.

www.museuprehistoriavalencia.es/ruta_ibERICA_valenciana

VIAJE AL TIEMPO DE LOS IBEROS

Web del Centro Andaluz de Arqueología Ibérica que ofrece informaciones para visitar diversos museos y zonas arqueológicas ibéricas puestas en valor, especialmente, en la provincia de Jaén.

www.viajealtiempodelosiberos.com

RUTA IBÈRICA VALENCIANA

Recull dades i informacions sobre els jaciments ibèrics de la província de València, la major part d'ells de visita lliure.

www.museuprehistoriavalencia.es/ruta_ibERICA_valenciana

VIATGE AL TEMPS DELS IBEROS

Web del Centro Andaluz de Arqueología Ibérica que ofereix informacions per visitar diversos museus i zones arqueològiques ibèriques posades en valor, especialment, a la província de Jaén.

www.viajealtiempodelosiberos.com

IBERIA GRAECA. EL LEGADO ARQUEOLÓGICO GRIEGO EN LA PENÍNSULA IBÉRICA

⇒ **Instituciones editoras | Institucions editores | Editing institutions | Συνεκδότες**

Centro Iberia Graeca (Ministerio de Educación,
Cultura y Deporte de España; Departament de
Cultura de la Generalitat de Catalunya; Ajunta-
ment de l'Escala)

Instituto Cervantes de Atenas

⇒ **Coordinadores | Coordinadors | Coordinators | Συντονιστές**

XAVIER AQUILUÉ (Centre Iberia Graeca-Museu
d'Arqueologia de Catalunya)

PALOMA CABRERA (Centro Iberia Graeca-Museo
Arqueológico Nacional)

⇒ **Autores | Autors | Authors | Συγγραφείς**

MARTÍN ALMAGRO-GORBEA (Real Academia de la
Historia)

XAVIER AQUILUÉ (Centre Iberia Graeca-Museu
d'Arqueologia de Catalunya)

EUSEBI AYENSA (Instituto Cervantes de Atenas,
Real Academia de Buenas Letras de Barcelona)

PEDRO BÁDENAS DE LA PEÑA (CSIC-Instituto de
Lenguas y Culturas del Mediterráneo)

PALOMA CABRERA (Centro Iberia Graeca -Museo
Arqueológico Nacional)

SEBASTIÁN CELESTINO (Unidad Asociada Uni-
versidad Autónoma de Madrid/Instituto de
Arqueología de Mérida del CSIC)

MARÍA PAZ DE HOZ (Universidad de Salamanca)

ADOLFO J. DOMÍNGUEZ (Universidad Autónoma
de Madrid)

EDUARDO GARCÍA ALFONSO (Junta de Andalucía,
Delegación de Cultura de Málaga)

RICARDO OLMOS (CSIC-Instituto de Historia)

JOSÉ PÉREZ BALLESTER (Universitat de València)

PERE P. RIPOLLÈS (Universitat de València)

ARTURO RUIZ (Centro Andaluz de Arqueología
Ibérica. Universidad de Jaén)

CARMEN SÁNCHEZ (Universidad Autónoma de
Madrid)

⇒ **Fotografías | Fotografies | Photographs | Φωτογραφίες**

Centro Andaluz de Arqueología Ibérica
Fundación L'Alcúdia

Globusvisió

Instituto Cervantes de Atenas

Museo Arqueológico de Alicante

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret

Museo Arqueológico Nacional (Madrid)

Y las instituciones o referencias que se relacio-
nan en las figuras/I les institucions o referèn-
cies que es relacionen en les figures/ And the
institutions or references that are given in the
figures/Και οι φορείς και οργανισμοί που αναφέ-
ρονται στις εικόνες.

⇒ **Diseño gráfico | Disseny gràfic | Graphic design | Γραφικός σχεδιασμός**

SARA OLMOS

⇒ **Traducciones | Traduccions | Translations | Μεταφράσεις**

**Traducció catalana/Traducció catalana/Catalan
translation/Μετάφραση στα καταλανικά:**

SARA MARTÍNEZ (Centre Iberia Graeca-Museu
d'Arqueologia de Catalunya)

JORDI NIERGA (Generalitat de Catalunya)

**Traducció inglesa | Traducció anglesa | English
translation | Μετάφραση στα αγγλικά:**

VERONICA LAMBERT

**Traducció griega | Traducció grega | Greek
translation | Μετάφραση στα ελληνικά:**

NANNA PAPANICOLAOU (Instituto Cervantes de Atenas)

⇒ **Agradecimientos | Agraïments | Acknowl- edgements | Ευχαριστίες**

DAVID AQUILUÉ

GAIETÀ BIGARÓS (Arquitecto técnico)

BEATRIZ DOMINGO (Museo Arqueológico Nacional)

AURORA MARTÍN (Museu d'Arqueologia de Cata-
lunya-Ullastret)

MANUEL OLCINA (Museo Arqueológico de Alicante)

ANTONI ROJAS (Institut Català de Recerca en Pa-
trimoni Cultural)

HELENA ROMAGÓS (Generalitat de Catalunya)

PAQUITA SABALLS (Ajuntament de l'Escala)

MERCEDES TENDERO (Fundación L'Alcúdia)

CENTRO IBERIA GRAECA

(www.iberiagraeca.org)

⇒ Consejo Rector | Consell Rector | Advisory Board | Διοικητικό Συμβούλιο

JESÚS PRIETO DE PEDRO
Director General de Bellas Artes y Bienes Culturales y de Archivos y Bibliotecas. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte

JOAN PLUMA
Director General del Patrimonio Cultural. Generalitat de Catalunya

ESTANISLAU PUIG
Alcalde-Presidente del Ayuntamiento de l'Escala (Girona)

CARLES JAUME
Subdelegado del Gobierno en Girona. Delegación del Gobierno de España en Catalunya

ENRIQUE VARELA
Subdirector General de los Museos Estatales. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte

ANDRÉS CARRETERO
Director del Museo Arqueológico Nacional

XAVIER LLOVERA
Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya

PALOMA CABRERA
Jefa del Departamento de Antigüedades Griegas y Romanas del MAN

XAVIER AQUILUÉ
Responsable científico del Centro Iberia Graeca

⇒ Consejo Científico | Consell Científic | Scientific Board | Επιστημονικό Συμβούλιο

SEBASTIÁN CELESTINO (Investigador de la Unidad Asociada Universidad Autónoma de Madrid/ Instituto de Arqueología de Mérida del CSIC)

ADOLFO J. DOMÍNGUEZ (Catedrático de Historia Antigua de la Universidad Autónoma de Madrid)

JOSÉ M. GARCÍA CANO (Conservador del Museo de Murcia)

MAITE MIRÓ (Arqueóloga territorial de Tarragona del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya)

RICARDO OLMOS (Profesor de Investigación del Instituto de Historia del CSIC)

JOSÉ PÉREZ BALLESTER (Profesor titular de Arqueología de la Universitat de València)

PIERRE ROUILLARD (Director del Centre René Ginouvés, CNRS, Paris)

ARTURO RUIZ (Catedrático de la Universidad de Jaén. Director del Centro Andaluz de Arqueología Ibérica)

CARMEN SÁNCHEZ (Profesora titular de Arte Antiguo de la Universidad Autónoma de Madrid)

JOAN SANMARTÍ (Catedrático de Arqueología de la Universitat de Barcelona)

⇒ Responsables científicos | Responsables científics | Scientists responsible | Επιστημονικοί υπεύθυνοι

XAVIER AQUILUÉ (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya)

PALOMA CABRERA (Centro Iberia Graeca-Museo Arqueológico Nacional)

⇒ Documentalistas | Documentalistes | Documentalists | Τεκμηρίωση

BEATRIZ DOMINGO (Museo Arqueológico Nacional)

JAVIER SICILIA (Museo Arqueológico Nacional)

FAUSTINO PÉREZ (Institut Català d'Arqueologia Clàssica)

⇒ Gestión informática | Gestió informàtica | Computer Management | Διαχείριση Ψηφιακών Δεδομένων

DIEGO JAVIER GIL

⇒ Gestión Administrativa | Gestió Administrativa | Administrative management | Διοίκηση

SARA MARTÍNEZ (Centre Iberia Graeca-Museu d'Arqueologia de Catalunya)

⇒ Diseño gráfico | Disseny gràfic | Graphic design | Γραφικός σχεδιασμός

SARA OLMOS

⇒ Dirección postal | Adreça postal | Postal address | Ταχυδρομική διεύθυνση

CENTRO IBERIA GRAECA

Casa dels Forestals de Sant Martí d'Empúries
C/ de la Miranda, 4

E-17130 SANT MARTÍ D'EMPÚRIES (L'ESCALA, GIRONA, ESPAÑA)

Tel. 972 77 05 84; Tel. 972 77-20-83

email: informació@iberiagraeca.org

INSTITUTO CERVANTES

(www.cervantes.es)

Director | Director | Director | Διευθυντής

VÍCTOR GARCÍA DE LA CONCHA

**Directora de Cultura | Directora de Cultura |
Director of Culture | Διευθύντρια Πολιτιστι-
κών**

MONTSERRAT IGLESIAS SANTOS

**Subdirectora de Cultura | Sotsdirectora de
Cultura | Assistant Director of Culture | Υπο-
διευθύντρια Πολιτιστικών**

JUANA ESCUDERO MÉNDEZ

**Jefe del Departamento de Actividades Cul-
turales | Cap del Departament d'Activitats
Culturals | Head of the Cultural Activities
Departament | Επικεφαλής Τμήματος Πολιτι-
στικών Εκδηλώσεων**

ERNESTO PÉREZ ZÚÑIGA

**Responsable del Área de Ciencia e Historia |
Responsable de l'Àrea de Ciència i Història |
Head of the Science and History Area |
Υπεύθυνη Τομέα Επιστημών και Ιστορίας**

ALMUDENA PÉREZ DE ARMIÑÁN

INSTITUTO CERVANTES DE ATENAS DEPARTAMENTO DE CULTURA

<http://atenas.cervantes.es>

Director | Director | Director | Διευθυντής

EUSEBI AYENSA

**Gestora Cultural | Gestora cultural | Cultural
Management | Υπεύθυνη Πολιτιστικών
Εκδηλώσεων**

NANNA PAPANICOLAOU

**Auxiliar de cultura | Auxiliar de cultura |
Assistant cultura | Βοηθός διοργάνωσης
Πολιτιστικών Εκδηλώσεων**

BÁRBARA PAPADOPOULU

**Dirección postal | Adreça postal | Postal ad-
dress | Ταχυδρομική διεύθυνση**

INSTITUTO CERVANTES DE ATENAS

Mitropóleos 23,

GR-10557 ATENAS (GRECIA)

Tel. +30 210.3634117

Fax. +30 210.3647233

email: cultate@cervantes.es

www.iberiagraeca.org

con la colaboración del

